

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАРИСИ
З
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ХІ випуск

Ф. Є. ЛОСЬ

УКРАЇНА В РОБИ СТОЛИЦІНСЬКОЇ РЕАКЦІЇ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
1944

88 79
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

XI випуск

Ф. Є. ЛОСЬ

УКРАЇНА В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ РЕАКЦІЇ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
1944

УРСР-РНК

АКАДЕМІЯ НАУК

Інст. історії України
1954

32773

12

Відповідальний редактор
Ф. ЯСТРЕБОВ

ПЕРЕДМОВА

Період столипінської реакції займає важливе місце в історії народів СРСР, зокрема в історії України. «Це — дійсно своєрідний і багатий почвальними подіями період»¹, — писав з цього приводу В. І. Ленін.

Природно, що Ленін і Сталін приділили величезну увагу висвітленню періоду столипінської реакції.

В. І. Ленін про столипінську реакцію написав багато праць, в яких з класичною ясністю висвітлив цей період, показав співвідношення класів у цей час і визначив перспективи нового піднесення революційного руху.

Товариш Сталін вказував, що період з 1906 до 1912 року увійшов в історію нашої країни, як час, коли відбувався відхід селянства від кадетів, поворот селянства в сторону партії більшовиків. «Історія цього періоду є історія боротьби кадетів (ліберальна буржуазія) і більшовиків (пролетаріат) за селянство. Долю цієї боротьби вирішив думський період, бо період чотирьох дум послужив предметним уроком для селянства, а цей урок наочно показав селянам, що їм не дістати з рук кадетів ні землі, ні волі, що цар цілком за поміщиків, а кадети підтримують царя, що єдина сила, на допомогу якої вони можуть розраховувати, — це міські робітники, пролетаріат...

Без наочних уроків думського періоду гегемонія пролетаріату була б неможлива.»²

В цей період не тільки складався союз робітників і селян, а й відбулось оформлення більшовиків у самостійну марксистську партію.

Вихід у світ «Короткого курсу історії Всесоюзної Комуністичної Партії (більшовиків)» явився новою могутньою ідейною зброєю в справі дослідження історії СРСР, зокрема періоду столипінської реакції.

На жаль, в радянській історіографії столипінщина вивчена дуже мало. Вийшло кілька монографій з приводу столипінської аграрної реформи (Барлов «Аграрная политика Столыпина», Литвинов «Экономические последствия аграрного законодательства Столыпина» та інші), але й вони не точно висвітлюють цей період, не дають всебічного розкриття причин і класового характеру столипінщини.

Крім того, в згаданих роботах недостатньо схарактеризовано способи запровадження в життя столипінських законів, не показано наслідків столипінщини і не висвітлено революційної боротьби селянства в цей період.

¹ В. Ленін, «Соч.», т. XV, с. 221.

² Й. Сталін, «Питання лєнінізму», вид. XI, 1940 р., с. 33.

Праця П. Н. Єфремова «Столыпинская аграрная политика», що вийшла в 1941 році, добре змальовує суть, класове значення, методи, основні наслідки і причини краху століпінщини, але вона так само, як і попередні роботи, не охоплює всіх процесів історичного розвитку за 1907—1912 рр. Можна назвати тільки невеличку роботу Г. Баранова «Столыпинская реакция», в якій дається коротку характеристику цілого періоду століпінщини.

В українській історіографії період століпінської реакції вивчений ще менше, ніж в російській. З цього питання вийшла тільки одна робота О. Погребінського «Столыпинська реформа на Україні». Але автор не досить яскраво подає класову суть століпінщини, в своїй роботі він не показує тих умов, в яких запроваджувалась вона на Україні. О. Погребінський не вірно висвітлює боротьбу двох шляхів буржуазного розвитку Росії, не дає характеристики століпінщини в цілому. Автор зовсім нічого не сказав про селянські рухи в цей час, зокрема про боротьбу селян проти століпінщини. Крім того, автор зовсім не використав багатий архівний матеріал, який яскраво змальовує класовий характер століпінщини.

В завдання автора цієї роботи входило використати історичну літературу про століпінщину, тогочасну періодичну пресу (насамперед ту, що виходила на Україні), архівні фонди, головним чином Київського Обласного та Центрального Архіву Революції, і на основі вивчення праць Леніна і Сталіна висвітлити століпінську реакцію на Україні.

Робота складається з чотирьох розділів. В першому розділі — «Столыпинська реакція на Україні» — ми висвітлюємо наступ контрреволюції в Росії і на Україні після придушення грудневого повстання 1905 року, вияснюємо суть третєчервневого перевороту, показуємо становище трудящих України в роки століпінської реакції, а також характеризуємо національну політику царського уряду в роки реакції, зокрема національний гніт на Україні.

Другий розділ — «Аграрна політика Столыпина на Україні» — займає в роботі центральне місце. Відомо, що в час революції 1905—1907 рр. аграрне питання в Росії набуло величезного значення. Аграрний рух захопив широкі маси, що примусило царський уряд поставити це питання в центрі своєї уваги.

В питаннях аграрної політики найбільш оригінальним представником царизму був Столипін, ім'ям якого названо цілий історичний етап після революції 1905 року. Отже, не дивно, що ця політика зв'язується з його ім'ям. Столипін хотів шляхом реформи розв'язати аграрне питання в Росії в інтересах поміщиків і цим запобігти розв'язання його революційним шляхом. Це була остання спроба царизму, шляхом розширення своєї соціальної бази, паралізувати наростання революційної боротьби селянства, відіграти його від робітничого класу.

Хоч ця спроба і зазнала краху, але вона залишила глибокий слід на селі. Столыпинська спадщина — куркульські хутори стали згодом осередками найзанеклішої бандитської боротьби проти Великої Соціалістичної революції і радянської влади в роки громадянської війни, проти колективізації сільського господарства. Хутірська спадщина ще зовсім недавно гальмувала розвиток колгоспного господарства. Тому постановою ЦК ВКП(б) і

РНК СРСР від 27 травня 1939 року «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання» було вирішено ліквідувати хутірські присадибні ділянки колгоспів.

Столипінська реформа мала велике значення в історії аграрної політики царської Росії. Тому ми їй приділяємо цьому питанню найбільшу увагу.

Третій розділ нашого нарису «Стан промисловості України і робітничого класу» дає уявлення про стан промисловості України в 1907—1912 роках, про становище робітничого класу і революційний робітничий рух у цей час. В роки реакції виресли капіталістичні монополії. В нарисі ми розповідаємо про роль цих монополістичних об'єднань в промисловості України, а також про приплив іноземного капіталу на Україну в роки столипінської реакції.

Нарешті, останній, четвертий розділ — «Більшовики і меншовики на Україні в роки столипінської реакції» — присвячено роботі більшовицьких організацій на Україні, їх боротьбі проти меншовиків-ліквідаторів, проти одзовістів, примиренців та націоналістичних партій, насамперед УСДРП та «Спільки». В цьому розділі ми прагнули показати роль більшовицьких організацій України в скликанні VI конференції РСДРП, яка оформила самостійне існування більшовицької партії нового типу.

Актуальність питань, зв'язаних з столипінщиною, особливо зростає в дні Великої вітчизняної війни проти німецьких загарбників. В нашій праці змальовується той реакційний царський режим, копією якого є гітлерівські порядки. «По суті справи гітлерівський режим,—говорив товариш Сталін,— є копією того реакційного режиму, який існував в Росії при царизмі. Відомо, що гітлерівці так само охоче попирають права робітників, права інтелігенції і права народів, як попірав їх царський режим, що вони так само охоче влаштовують середньовічні єврейські погроми, як влаштовував їх царський режим.»¹

Перед автором цього нарису стояли завдання дати аналіз соціально-економічних і політичних процесів, які відбувались на Україні в роки столипінської реакції, висвітлити їх в цій роботі і хоч частково заповнити ту прогалину, яка є в українській історіографії з цього питання. Але автор цілком розуміє, що для повного висвітлення всіх проблем цієї епохи потрібна ще велика і довготривала дослідницька робота.

Історичні дати в нарисі дано за старим стилем.

В кінці роботи додаємо хронологію цього періоду.

¹ З доповіді тов. Сталіна про XXIV роковини Великої Жовтневої Соціалістичної революції.

РОЗДІЛ І

СТОЛИШНЬСЬКА РЕАКЦІЯ НА УКРАЇНІ

ТРЕТЄЧЕРВНЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ 1907 РОКУ. ІІІ ДЕРЖАВНА ДУМА.

Наступ контрреволюції після придушення грудневого повстання 1905 року. Після поразки грудневого повстання перша російська буржуазно-демократична революція 1905 року вступила в другий період свого історичного розвитку.

Піднесення революції змінилось спадом. В революції 1905 року почався поворот до поступового її відступу.

Проте, і після поразки грудневого повстання революція ще не була остаточно придушена. Робітники і селяни продовжували відступати повільно, з боями, намагаючись відстояти свої попередні завоювання.

Хоч у кінці 1905 року було придушено збройні повстання робітників у великих пролетарських центрах, проте, і в 1906 році в революційну боротьбу втягувались нові верстви робітників, революційна боротьба захоплювала нові підприємства і місцевості. Наприклад, зросло число учасників стачок на шахтах Донбаса і Криворіжжя та на ряді великих підприємств України.

В результаті цього в 1906 році по всій Росії в стачках брало участь більше мільона робітників.

На Україні, за далеко неповними відомостями, в підприємствах, підприємстваних гірничому наглядові і фабричній інспекції, бастувало коло 100 тисяч робітників.

Селянський рух весною 1906 року охоплював 249 повітів, тобто коло половини всіх повітів царської Росії; в другій половині цього ж року кількість повітів, охоплених селянськими рухами, зменшилась до одної п'ятої. Селяни захоплювали поміщицьку землю, палили і нищили їхні маєтки. На Поділлі горіли маєтки князя Орлова, княгині Трубецької, барона Корфа, Вітгенштейна і інших. Відбувались селянські сходи і мітинги на Київщині, Чернігівщині, Волині.

Продовжувались заворушення в армії і флоті. В Кронштадті і Свеаборгу повстали матроси Балтійського флоту. В Хереоні 2 роти солдат дисциплінарного батальйону виламали двері в казармі і почали нищити військове майно. В Нолтаві піхотний полк, без відома офіцерів, з музикою вишшовуночі на вулицю і об'єднався з бастуючими робітниками.

В. І. Ленін, оцінюючи розмах революційної боротьби того часу, писав: «в 1906 році робітничі стачки, селянські і солдатські заворушення були

значно слабші, ніж в 1905 році, але все таки були ще дуже сильні». ¹

В наслідок дальшого посилення репресій і терору проти робітників і селян в 1907 році боротьба робітників ще більше ослабла, в стачках по всій Росії брало участь тільки 740 тисяч робітників.

На тих же підприємствах України, про які говорилося вище, в 1907 році бастувало всього коло 63 тисяч чоловік.

Робітничий клас України в 1907 році ще відзначив 1-ше травня односторонньою забастовкою. Так, на Київщині, як писав з цього приводу київський генерал-губернатор, «на некоторых фабриках, заводах произошла односторонняя забастовка рабочих, пожелавших отпраздновать этот день, причем на более крупных заводах рабочие накануне заявили о намерении их не работать» ² В цій односторонній забастовці на Київщині брало участь 3000 чоловік. Але розмах революційного руху в країні дедалі зроставав. Паризм, користуючись спадом революції, ще з більшою людістю придушував забастовки робітників і селян.

Тисячі робітників і селян відправляли на заслання. Тільки з Полтавської губернії протягом 1906 року було вислано коло 8000 чоловік.

Налякані революцією, поміщики і буржуазія допомагали паризмові придушувати революцію, відпускали гроші на організацію військових команд для боротьби з революційним рухом. Так, на створення кінно-поліцейських команд Катеринославське земство асигнувало 100 тис. карбованців, а Херсонське — 342 тисячі карбованців.

Одночасно паризм похвально зміцнював державний апарат, щоб якнайшвидше покінчити з революційним рухом. З цією метою в квітні 1906 року цар призначив головою Ради міністрів крайнього реакціонера І. Горемкіна, а міністром внутрішніх справ — П. Столипіна.

Столипін, ще буди саратовським губернатором, зарекомендував себе в очах царя і поміщиків жорстокою розправою над робітниками і революційним селянством.

«Погромник Столипін підготував себе до міністерської посади саме так, як тільки й могли готовитися царські губернатори: катуванням селян, улаштуванням погромів, умінням прикривати цю азійську «практику» — лоском і фразою, позою і жестом, лідробленими під «європейські».³

Цей новий уряд ще сильніше розгорнув криваву діяльність, скеровану на придушення революції. Особливо в цьому проявив себе Столипін.

9 липня 1906 року Горемкіна було увільнено з поста прем'єр-міністра і на його місце призначено Столипіна, який і очолював уряд контрреволюції коло п'яти років (з 1906 до 1911).

Вся політика Столипіна була спрямована на негайне і жорстоке придушення революції.

Політичну біографію Столипіна Левін схарактеризував так: «Поміщик і предводитель дворянства став губернатором в 1902 р., при Плеве, — «прославляє» себе в очах царя і його чорносотенної камарильї звіською розправою над селянами, катуваннями їх (в Саратовській губернії), — організовує чорносотенні зграї й погроми в 1905 р. (Балашевський

¹ В. Ленин, Соч., т. XIV с. 369.

² Київський обл. архів, д. Канп. Київсько-Подольсько-Волинського генерал-губернатора, спр. 199, 1907 р., арк. 2.

³ В. Ленин, Соч., т. XV, с. 223.

погром), — стає міністром внутрішніх справ в 1906 р. і головою Ради міністрів з часу розгону першої Державної Думи. Така, в самих коротких рисах, політична біографія Столипіна. І ця біографія глави контрреволюційного уряду є в той же час біографія того класу, який проробив нашу контрреволюцію і у якого Столипін був не більш, як уповноваженим або прикажчиком. Цей клас — російське благородне дворянство, з першим дворянином і найкрупнішим поміщиком Миколою Романовим на чолі».¹

Столипін немов би уособлював собою всю ненависть класу кріпосників-поміщиків до народної революції.

Через три дні після вступу на пост голови Ради міністрів Столипін своїм циркуляром наказував губернаторам посилити репресії проти народних мас. Столипінський уряд велів губернаторам: «Менше арештовувати, більше стріляти». Царські сатрапи огнем і мечем придушували революційні виступи робітників і селян. Вони силою зброї нищили революційно настроєних робітників і селян і дуже часто спалювали їх житла.

Царський уряд, очолюваний Столипіним, почав підготовляти державний переворот: розгон II Думи і зміну виборчого закону.

Готуючи державний переворот, царський уряд упевнено розраховував на підтримку буржуазії, тому що вона одверто стала на контрреволюційні позиції і активно допомагала царизмові розправлятися з революцією.

Ленін, викриваючи соціальне коріння контрреволюційності російської буржуазії, писав: «Російська буржуазія тисячами економічних ниток зв'язана і з старим помісним землеволодінням, і з старою бюрократією. Крім того, робітничий клас Росії показав себе достатньо самостійним і здатним постояти за себе, — мало того: здатним керувати демократією всупереч лібералізові. От через що буржуазія наша стала ліберально-монархічною і анти-демократичною, протинародною. От через що вона більше боїться демократії, ніж реакції. От через що вона постійно хитається, лавірує, зраджує першій на користь другій. От через що вона стала контрреволюційною після п'ятого року».²

Поступовий спад революції 1905—1907 років і контрреволюційні позиції буржуазії дали царському урядові можливість першого червня 1907 року пред'явити Думі провокаційну вимогу про виключення з її складу соціал-демократичних депутатів, яких нібито було сіймано на змові проти існуючого державного ладу. На підставі цього царський уряд вимагав від депутатів Думи притягти соціал-демократичну фракцію до суду. II Дума проявила деяку неслухняність щодо точного і швидкого виконання цієї вимоги. Цар скористувався з цього і розігнав Думу. Друга Дума, після 102-х днів (20 лютого — 2 червня 1907 р.) перестала існувати.

Третє червневий переворот 1907 року. Вночі на 3 червня 1907 року царизм арештував соціал-демократичну фракцію II Думи, заславши її потім на Сибір. Вранці 3 червня цього ж року царський уряд розігнав II Думу. Цей день прийнято в історії називати днем третє червневого державного перевороту.

¹ В. Ленін, Соч., т. XV, с. 221—222.

² Там же, с. 436.

«Державний переворот 3 червня 1907 року, — пише В. І. Ленін, — який відновив самодержавство царя в союзі з Думою чорносотенних поміщиків і торгово-промислових тузів, явився неминучим результатом підупаду революційної енергії мас».¹

Царські чиновники склали новий виборчий закон про вибори до III Думи. Цим законом царизм порушив свій маніфест 17 жовтня 1905 року, бо згідно з цим маніфестом він мусив видавати нові закони тільки за згодою Думи.

Виборчий закон 3-го червня 1907 року надзвичайно ускладнився і заплутувався хитрою виборчою механікою. Вибори в царську Думу були нерівні, не прямі, а багатеступінні. Всіх громадян, що мали виборчі права, в залежності від майнового стану і станових ознак, було розподілено на курії (розряди). Таких курій, як і за законом 11 грудня 1905 року, було встановлено чотири: землевласники, міські виборці, селяни і робітники. Крім того, в окремі виборчі округи виділено було найбільші міста.

Кожна курія обирала депутатів до Думи за певним порядком. Землевласники і міські виборці обирали депутатів до Думи за двоступінною системою: спочатку обирали виборщиків, а потім на губернських зборах — членів Державної Думи.

Робітники вибирали своїх депутатів за трьохступінною системою. На підприємствах з числом робітників від 50 до 1000 обирали одного уповноваженого, а де робітників було більше 1000 — одного уповноваженого на кожну тисячу. Ці уповноважені збиралися на губернські або міські з'їзди і обирали споміж себе певну кількість виборщиків, а останні уже — членів Державної Думи.

Для селян було встановлено чотирьохступінну систему виборів: сільські, а потім волосні сходи, з'їзд уповноважених від волосних сходів (по два від кожного) і, нарешті, виборщики, що обирали членів Думи.

Така складна система виборів допомагала затушовувати нерівність виборів, даючи, крім того, широкий простір адміністративному втручання і всякого роду поліцейським перекрученням системи виборів.

Трет'єчервневий виборчий закон був складений так, що набагато збільшував кількість представників поміщиків і торгово-промислової буржуазії в Думі. Новим законом виборчі права робітників і селян були зведені нанівець. «Виборчий закон 3 червня 1907 року, як відомо, найбільше «розгромив» виборні права саме селян. Досить нагадати, що число виборщиків від землевласників цей закон збільшив з 1952 до 2594, тобто на 32,9%, а число виборщиків від селян і козаків зменшив більш, ніж удвоє — з 2659 до 1168, тобто на 56,1%. Крім того, за законом 3 червня депутати в Думу від селянської курії (офіційна назва: «від з'їздів уповноважених від волостей») обираються не тільки селянськими виборщиками, як раніше, а всім складом губернських виборчих зборів, тобто більшістю поміщиків і крупних капіталістів».²

Новий виборчий закон від 3 червня 1907 року позбавляв права участі в з'їздах землевласників управителів і орендаторів поміщицьких маєтків.

¹ В. Ленін, Соч., т. XV, с. 533.

² Там же, с. 362.

Завдяки цьому, землевласницька курія набула більш дворянський характер. Більше того, стаття 29 положення 3 червня 1907 року надавала право міністрові внутрішніх справ ділити повітовий з'їзд землевласників за принципом місцевих або національних ознак на кілька частин. Це давало можливість міністрові внутрішніх справ істотно впливати на хід виборів на користь крупних землевласників, або ж власників привілейованої нації.

Але головною зміною у виборчому законі було те, що він набагато розширив права поміщиків. Якщо за старим законом в 49 губерніях царської Росії поміщики обирали 1952 виборщиків, тобто менше $\frac{1}{3}$ загальної кількості виборщиків, то за законом 3 червня 1907 року вони обрали 2594, тобто більше половини. В той же час новий закон найбільше урізав виборчі права селян. За положенням 3 червня 1907 року число виборщиків від селянської курії різко зменшувалося. За старим законом селянство обирало виборщиків майже в $2\frac{1}{2}$ рази більше поміщиків. За новим же законом — всюди, в усіх губерніях — виборщиків від поміщиків було в $2-2\frac{1}{2}$ рази більше, ніж від селян. Приміром, поміщики Полтавської губернії за законом 3 червня 1907 року обирали 117 виборщиків, в той час як селяни цієї губернії — лише 38. Поміщики Херсонської губернії посилали від себе 90 виборщиків, а селяни тільки 33. Подібна картина була і в інших губерніях України. Так, за старим виборчим законом від 8 українських губерній (Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської) від селян було виборщиків 465, а за законом 3 червня 1907 року селянських виборщиків стало вдвоє менше — всього 235.

Таким чином, новий виборчий закон давав право поміщикам тримати долю виборів цілком у своїх руках.

Новий виборчий закон значно урізав права міського населення. В перші дві Думи мали право посилати своїх депутатів 26 міст. За новим законом цього права було позбавлено 19 міст, і в III Думу своїх депутатів посилало тільки 7 міст.

За новим законом всі міські виборчі ділилися на два розряди. До першого розряду належали крупнокапіталістичні елементи міста, а до другого — решта населення, що мало виборчі права. Новий закон було складено так, що, не зважаючи на кількісну перевагу другого розряду, у виборах виборщиків перевагу мав перший розряд — крупні купці і домо-власники. Отже, роль крупнокапіталістичних елементів міста, за законом 3 червня 1907 року, значно зростає.

Дуже урізано було новим законом виборчі права робітничої курії. З цього приводу газета «Правда» від 15 (28) липня 1912 р. писала:

«Робітничий клас Росії уже дарно понав у немилість. Ще при старому виборчому законі, при 1-й і 2-й Державних Думах, пани становища віддали від шедрот своїх тільки 3% всього числа виборщиків робітничому класові. Багатоміліонним робітничим масам Росії, тим, хто створює всі цінності, головним устрійником нашого життя, було відлено всього-навсього 208 виборщиків (3,36%). І це на всю Росію! І це при тій умові, що кучці поміщиків дано було 1952 виборщики (31,48%), тобто майже третину всіх виборщиків.

Але коли 3 червня 1907 року, після розпуску 2-ої Думи, міняли виборчий закон, робітників урізали ще вдвоє і число виборщиків від робіт-

ників в усій Європейській Росії звели до 112 (2,13 %). Зате одним поміщикам забезпечили коло 50 % (49,39 %) всіх виборщиків!»¹

Зокрема, по українських губерніях це зменшення дало такі результати:

№№ п/п	Назва губерній	Число виборщиків від робітників	
		За старим виборчим законом	За законом 3 червня 1907 р.
I	Катеринославська з містом Катеринославом	7	4
II	Київська з м. Києвом	9	5
III	Подільська	4	2
IV	Харківська з м. Харковом	7	4
V	Херсонська з м. Одесою	6	4
VI	Чернігівська	3	2
VII	Волинська	2	2
VIII	Полтавська	1	1
IX	Таврійська	1	1

Як бачимо з цієї таблиці, лише в останніх 3-х губерніях кількість виборщиків від робітничої курії було залишено без змін. У решті шести губерній кількість виборщиків було зменшено майже вдвоє.

Таким чином, невеличка купка поміщиків і фабрикантів обирала 64,5% всіх виборщиків, а мільони селян і робітників — тільки 24,8 %. Решту 10,7% виборщиків обирала дрібна міська буржуазія.

Царським указом від 3 червня 1907 року було призначено скликання III Думи на перше листопада. В обстановці буржуазного розвитку країни царизм не міг зовсім обійтися без Думи. Російський царизм, під впливом розвитку капіталізму в країні і класової боротьби, змушений був йти по шляху перетворення в буржуазну монархію. Для цього царизм потребував політичного блоку поміщиків з верхівкою буржуазії. Державна Дума, за задумом царизму, і мусила бути політичною організацією союзу поміщиків та капіталістів. Царизмові потрібна була цілком слухняна Дума, яка погоджувалася б на таке пристосування до вимог буржуазного розвитку, щоб пануюче становище, при допущенні в її склад представників знатної буржуазії, залишалось за крупними поміщиками типу Маркових, Пуришкевичів і воля царизму була б необмеженою. З цього приводу В. І. Ленін говорив:

«Виборчий закон 3 червня 1907 року «будував» державну систему управління — та й не одного тільки управління — на блоці кріпосників-поміщиків з верхами буржуазії, при чому перший соціальний елемент зберігав у цьому блоці гігантську перевагу, а над обома елементами стояла фактично неурізнана стара влада».²

У третечервневому виборчому законі, немов у дзеркалі, відображалась царська Росія, як тюрма народів. Під час виборів широку діяльність

¹ Цит. за А. Бадаєвим, «Как трудящие выбирали в Государственную Думу».

² В. Ленин, Соч., т. XVI, с. 257.

розгорнули чорносотенці. Царський уряд, спираючись на чорносотенні організації, домагався того, щоб позбавити всі неруські народи можливості обирати своїх депутатів у III Думу. Багато народів царизм позбавив права обирати в Думу. Народи Сибіру, Польщі, Кавказу, Середньої Азії були цим законом визначені «політично-незрілими». «В тих же окраїнах Держави, де населення не досягло достатнього розвитку громадянськості, — зухвало заявив Микола II в своєму положенні про вибори від 3 червня 1907 року, — вибори до Державної Думи повинні бути тимчасово припинені».¹

В результаті цього, населення Кавказу, замість 29 депутатів у II Думі, до III Думи мало право обирати тільки 10. Середня Азія, що мала 13 депутатів у II Думі, була зовсім позбавлена права обирати. Чорносотенці заборонили висувати кандидатів євреїв, а за непослух погрожували погромами. Тільки 5% єврейського населення, головним чином єврейська буржуазія, мали виборчі права, решта була зовсім позбавлена виборчих прав. Царський закон зовсім позбавив виборчих прав також молодь до 25 років, солдат царської армії, селянську бідноту й інші верстви.

9 стаття нового виборчого закону вказувала: «У виборах не беруть участі: 1) особи жіночої статі; 2) особи молодші двадцяти п'яти років; 3) ті, хто вчається в учбових закладах; 4) військні чини армії і флоту, що перебувають на дійсній військовій службі; 5) бродячі інородці і 6) іноземні піддані».²

Лише 15% всього дорослого населення царської Росії мало можливість взяти участь у виборах до III Думи. От чому Ленін характеризував події 3 червня 1907 року, як мерзотний злочин самодержавства проти народу, а третечервневий закон, як «п'явотворний виборчий закон, що цілком перекручує волю не тільки всього народу, але навіть і меншості, яка користується виборчими правами, — в догоду жменьці поміщиків і капіталістів».³

III Державна Дума. В результаті третечервневої виборчої системи майже всі депутатські місця в III Думі, яка почала свою роботу 1 листопада 1907 року, були зайняті поміщиками, купцями, фабрикантами, царськими генералами і сановниками. Це яскраво підтверджує така таблиця депутатського складу III Думи за становим поділом в період її діяльності з 1907 до 1912 року:

Потомствених і особистих дворян	229
Духовенства	46
Купців	42
Міщан	12
Козаків і селян	109
Інших	46

Цей же склад депутатів III Думи в 1907—1912 рр. по заняттях розподілявся так: поміщиків — 242, земських діячів — 133, хліборобів — 79, духовенства — 49, адвокатів — 37, торговців і промисловців — 36, державних службовців — 25, приватних службовців — 22, медиків — 22, педагогів — 20, ремісників і робітників — 16, літераторів і публіцистів —

¹ Полное собрание законов Рос. империи, т. XXVII, 1907, с. 320.

² Там же, с. 322.

³ В. Ленин, Соч., т. XII, с. 94.

12, професорів — 10, інженерів — 2.¹ Отже, законом 3 червня 1907 року, за словами його автора С. С. Крижановського, царизмові вдалося «пред-определить число представителей от каждого класса населения, установив таким образом состав Думы в соответствии с видами правительственной власти.»

Виборчий закон 3 червня 1907 року забезпечив обрання більшості депутатів в III Думу від поміщиків і крупних капіталістів. Найкраще про це говорить партійний склад III Думи. На основі офіційного думського «Справочника» за 1912 рік, В. І. Ленін подає таку таблицю партійного складу III Державної Думи:

Поміщики	
Праві	46
Націоналісти	74
Незалежні націоналісти	17
Праві октябристи	11
Октябристи	120
<hr/>	
Разом урядові партії:	268
Буржуазія	
Прогресисти	36
Кадети	52
Польське коло	11
Польсько-Литовсько-Білоруська група	7
Муеульманська група	9
<hr/>	
Разом лібералів:	115
Буржуазна демократія	
Трудова група	14
Робітнича демократія	
Соціал-демократи	13
<hr/>	
Разом демократів:	27
Безпартійні	27
<hr/>	
Всього:	437 ²

Така Дума була зброєю в руках царського уряду і в повній залежності від нього.

Від українських губерній в III Думу 1907—1912 рр. було обрано 111 депутатів. Порівняно з складом I Думи, в III Думі від українських губерній зросла кількість поміщиків — з 21 до 64 і поїв — з 1 до 13. Цей ріст відбувся, головним чином, за рахунок селянських представників, число яких зменшилося з 40 до 20.

В наслідок русифікаторської політики царизму зменшилось число депутатів-українців в III Думі. Якщо в I Думі серед депутатів від українських

¹ Ці відомості взято з «Обзора деятельности Государственной Думы III созыва—1907—1912 гг.», ч. 1, с. 9. Через те, що в багатьох випадках одна й таж особа зарахована в два і більше розряди по роду занять, підсумок осіб, зазначених в розрядах, не відповідає загальному числу членів Думи за п'ятиріччя (484).

² Відомості взято з творів В. І. Леніна, т. XV, с. 487.

губерній українців було 60%, то в III Думі тільки 21,7%. В III Думі від поміщиків та буржуазії України були обрані переважно депутати типу Бобринських і Шульгіних; це була основна опора, на яку спирався царизм.

Переважає більшість депутатів від України в III Думі належала до поміщицько-буржуазних контрреволюційних партій.

Подаємо таблицю про партійний склад депутатів III Думи від українських губерній.¹

Назва губерній	Кількість депутатів	Зокрема по партіях								
		Праві	Націоналісти	Праві октябристи	Октябристи	С-Д	К-Д	Безпартійні	Прогрес. республ.	Невідомо
Волинська	13	10	3	—	—	—	—	—	—	—
Катеринославська	10	1	—	1	7	1	—	—	—	—
Київська	16	4	8	1	—	—	1	2	—	—
Подільська	13	4	7	—	—	—	—	—	2	—
Полтавська	14	1	4	2	6	—	—	1	—	—
Таврійська	6	—	—	—	4	—	2	—	—	—
Харківська	11	2	1	—	6	1	—	1	—	—
Херсонська	16	4	5	—	3	—	2	1	—	1
Чернігівська	12	—	1	—	11	—	—	—	—	—
Разом:	111	26	29	4	37	2	5	5	2	1

Найбільше правих і націоналістів у депутати III Думи дали Волинська і Київська губернії.

Партія правих стояла за найлютіший натиск на робітників і селян, за необмежену владу царя, проти царського маніфесту 17 жовтня 1905 року.

Праві — це була партія кріпосників-поміщиків, які влаштували масове биття і розстріли селян, особливо після спаду революції 1905 року, організували національну ворожнечу, єврейські погроми і чинили жорстоку розправу над поветальними робітниками. В особі правих в Думі були представлені найлютіші вороги трудящих.

Опорою правих був чорносотенний «Союз Руського народа», на чолі якого стояли бесарабський поміщик Пурнікевич і курський поміщик Марков 2-й.

«Погромні промови, реакційна діяльність, нестримне цькування «іногородців» зробили ім'я Пурнікевича символом мракобісся і кріпосницького гніту».²

Економічна сила кріпосників-поміщиків базувалася на десятках мільйонів десятин землі, використовуваних для загалблення й експлуатації

¹ Цю таблицю складено на основі матеріалів «Обзора деятельности Гос. Думы третьего созыва 1907—1912 гг.», ч. 1.

² История гражданской войны в СССР, т. I, с. 17.

безземельного та малоземельного селянства. Клас поміщиків-дворян давав переважну більшість всіх вищих і середніх чиновників. «Привілеї чиновництва в Росії, це — другий бік привілеїв і земельної влади дворян-поміщиків».¹ З України в III Думі правих було 26 чоловік. Поруч з правими в III Думі стояли націоналісти, яких в ній від 9 українських губерній було 29. Націоналісти, так само як і праві, відстоювали інтереси поміщиків-кріпосників.

«Відтінок, що відрізняв їх від правих, зовсім мізерний: по-суті, це не дві, а одна партія, яка поділила між собою «труд» цькування інородця, «кадета» (ліберала), демократа і т. д. Одні грубіше, другі тонкіше роблять одно і те ж... Серйозного значення відмінність правих і націоналістів мати не може».²

Близько до правих і націоналістів в Думі стояла партія октябристів, або «Союз 17 Октября». Ленін називав октябристів головною контрреволюційною партією поміщиків і капіталістів. Вони представляли інтереси крупного промислового капіталу і крупних поміщиків, які господарювали по-капіталістичному. «...Крім поміщика, — писав В. І. Ленін, — ця партія обслуговує ще крупного капіталіста, старозавітного купця, буржуазію, яка так перелякалась пробудження робітників, а за ними і селян, до самостійного життя, що цілком повернула до захисту старих порядків».³

Октябристів від правих відрізняло лише визнання, і то тільки словесно, маніфесту 17 жовтня. На словах у своїй програмі вони відстоювали «конституцію» і навіть свободи, а насправді цілком і повністю підтримували, внутрішньо й зовнішньо, політику царизму.

Недаром російський народ склав таку частушку про лідера октябристів А. Гучкова:

«Как Гучков-то молодец
Богачу родной отец;
До бедняги мужика
Ему нужда невелика».⁴

В III Думі октябристи були керівною партією. В. І. Ленін писав: «~~Вся~~ політика уряду 3 червня проведена з допомогою октябристської партії, всі гріхи й злочини III Думи лежать на її відповідальності».⁵ 131 октябрист з 137 правими і націоналістами склали солідну третедумську більшість. Від України в III Думі було обрано 41 октябриста. Найбільше октябристів у Думу дала Чернігівська губернія. Із 12 депутатів, яких вона обрала в III Думу, 11 були октябристи.

Час від часу октябристи говорили «опозиційні» промови. Але ця «опозиційність» октябристів ніколи не заходила далі того, що могла собі дозволити урядова партія контрреволюційно настроєних поміщиків і буржуазії.

Справжніми спеціалістами і віртуозами гри в опозиційність, за характеристикою Леніна, були кадети, або «конституційні демократи», які називали себе ще партією «народної свободи». «Грою є вже назва цієї партії,

¹ В. Ленин, Соч., т. XV, с. 482.

² Там же, с. 483.

³ Там же, с. 483.

⁴ В. Симаков, Частишки, с. 598.

⁵ В. Ленин, Соч., т. XV, с. 483.

яка на ділі зовсім не демократична партія, ніяк не народна, партія не свободи, а полу-свободи, коли не чверть свободи, — писав В. І. Ленін. — На ділі це — партія ліберально-монархічної буржуазії, яка народного руху боїться значно більше, ніж реакції.»¹

В ході революції 1905 року і, особливо, в роки реакції кадети все більше проявляли себе як контрреволюційна сила. В своєму збірнику «Вехи», що вийшов у 1909 році, кадети дякували царизмові за придушення революції. В очах робітників і селян «кадети завоювали собі справедливе найменування зрадників народної свободи.»²

Кадети блокувалися з прогресистами, яких Ленін характеризував так: «Прогресисти ні найменших претензій на демократизм не мають, ні словечка про боротьбу з усім режимом 3-го червня не говорять, ні про яке «всезагальне виборче право» і не мріють. Це помірковані ліберали, які не криють свого родства з октябристами».³

Цим блокуванням кадети ще раз підтвердили свою глибоку контрреволюційність. Хоч кадети мали в III Думі менше місць, ніж в I і II Думі, вони разом з октябристами склали другу думську більшість.

В III Думу входила зовсім нечисленна група дрібнобуржуазних демократів, так званих «трудовиків». В. І. Ленін вказував, що трудовики дуже слабо представлені в III Думі, але роль їх за 5 років існування III Думи була велика, тому що вони представляли мільйони селянства.

Трудовики — це дрібнобуржуазні демократи, які хиталися в Думі між кадетами і робітничою демократією (більшовиками). Хитання трудовиків між кадетами і робітничою демократією неминуче впливало з класового становища дрібних хазяїв. Перед депутатами більшовиками, перед робітничою демократією В. І. Ленін поставив завдання — «допомогти слабим дрібнобуржуазним демократам вирвати їх спід впливу лібералів, згуртувати табір демократії проти контрреволюційних кадетів, а не тільки проти правих».⁴

Невеличка група соціал-демократів більшовиків, депутатів III Думи, робила все можливе для захисту інтересів робітничого класу і широких народних мас. Більшовики в умовах реакції використовували всі легальні можливості, в тому числі й чорносотенну Думу, для революційної агітації й організації трудящих.

Весь хід класової боротьби 1905—1907 років примусив царизм так скласти виборчий закон 3 червня 1907 р., що в III Думі виявились дві можливі більшості: 1) праві і октябристи — 268 із 437; 2) октябристи і ліберали — $120 + 115 = 235$ із 437. Обидві думські більшості були контрреволюційні. Вони були невід'ємні, складові частини всієї третчервневої монархії. В. І. Ленін завжди підкреслював цю необхідність обох думських більшостей для царизму. Право-октябристська думська більшість була потрібна «третчервневій системі, щоб удержувати «владу і доходи» за Марковими й Пуришкевичами і К^о, друге — щоб уміряти це панування і посуватися по-буржуазному вперед (за формулою: крок вперед, два назад».⁵

¹ В. Ленін, Соч., т. XV, с. 484.

² Там же, с. 484.

³ Там же, с. 485.

⁴ Там же, с. 486.

⁵ Там же, с. 354.

Така Дума цілком відповідала інтересам царського уряду, була зброєю в руках царизму в боротьбі проти робітників і селян.

Дума за 5 років свого існування виправдала роль помічниці царя і його уряду. Вона являла собою союз царизму з чорносотенними поміщиками і верхами торгово-промислової буржуазії. Царизм став на шлях лавірування між цими класами, використовуючи їх дрібні чвари для зміцнення абсолютизму.

Царська монархія в своєму розвитку пішла по шляху бонапартизму, суть якого В. І. Ленін характеризував так: «Бонапартизм є лавірування монархії, що втратила свою стару патріархальну або феодальну, просту і суцільну опору, — монархії, яка примушена еквилюбувати, щоб не внасти, заgravати, щоб управляти, — підкупляти, щоб подобатися, — брататися з подонками суспільства, з прямими злодіями і шахраями, щоб триматися не тільки на штику».¹

Всі риси бонапартизму досить яскраво проявилися в третечервневому виборчому законі «і на підробленій більшості чорносотенців плюс октябристів, і на грі в наслідування Європі, і на гонитві за позиками, витрата яких піби контролюється «представниками народу», і на повному ігнорванні самодержавством в його діловій політиці всіх дискусій і рішень Думи».²

Еволюція російського царизму по шляху бонапартизму була об'єктивно неминучою в обстановці буржуазного розвитку країни. Ставили на шлях капіталістичного розвитку, царизм прагнув відстояти такий шлях буржуазного розвитку, який гарантував би поміщикам недоторканість їх влади і прибутків.

Політика бонапартизму використовувалась царизмом для боротьби проти пролетаріату і революційного селянства.

ТЕРОР ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ПРОТИ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН

Заходи царизму проти революції. Після третечервневого перевороту царизм ще більше посилив чорносотенну реакцію. В місті і на селі почав ще сильніше лютувати терор царського уряду проти робітників і селян, який мав мету знищити всі завоювання революції 1905—1907 рр. і не допустити нового революційного виступу.

Царський уряд, розганяючи II Державну Думу, боявся революційного виступу робітників і селян. В день державного третечервневого перевороту Столицин послав всім губернаторам шифровану телеграму, в якій наказував мобілізувати всі сили для забезпечення порядку в губерніях.

Так, 4 червня 1907 року на ім'я київського губернатора, за підписом міністра внутрішніх справ Столицина, було посланотак телеграму: «Высочайшим указом Государственная Дума будет распущена 3-го сего июня с назначением созыва новой Думы 1 ноября с. г. Благоволите принять все меры к поддержанию порядка».³

¹ В. Ленин, Соч., т. XII, с. 377.

² Там же, с. 378.

³ Київський Облархів, фонд канцелярії київсько-подільсько-волинського генерал-губернатора, 3 діловодство, № 252, арк. 2.

Київський губернатор, виконуючи директиву Столипіна, розіслав начальникам поліції свій таємний циркуляр, в якому ще з більшою суворістю наказував придушувати будьякі революційні прояви в місті й на селі.

В цьому розпорядженні київський губернатор нагадував циркуляри міністерства внутрішніх справ «по прийняттю мер к охранению государственного порядка и общественной безопасности», роблячи особливий наголос на словах, що «применение в пужных случаях силы и оружия отнюдь не может быть вменено чинам полиции в служебную вину, которая, наоборот, будет усмотрена в уступчивом отношении к нарушителям порядка».

Тут же губернатор нагадував циркуляр міністерства внутрішніх справ від 6 липня 1906 року за № 4830, де говорилося: «... чины полицейских команд и стражи, при употреблении оружия во время беспорядков, не должны производить выстрелов боевыми патронами вверх, а действовать решительно, прямо стрелять в восставших рабочих и крестьян». Далі губернатор писав: «необходимо раз навсегда и твердо помнить, что законность действий означает не гуманность там, где она излишняя и не уместна, а строгое и суровое применение закона тогда, когда для действия его наступило время». Київський губернатор наказував місцевим органам влади «в корне пресекать даже попытки беззакония».¹

Особливу увагу губернатори звертали на організацію поліцейського нагляду на селі. Звітуючи про стан своєї губернії в 1907 році, київський губернатор писав на ім'я царя Миколи II: «В деле борьбы с усилившейся общей преступностью в сельских местностях выяснились недостатки организации полицейского надзора». Губернатор вважав недостатнім поліцейський нагляд на селі в особі одного лише сільського старости. «Выходом из этого положения, — писав він, — должно быть учреждение общественной стражи из местных обывателей, которая заменила бы нынешних десятских. Стража эта... должна находиться в заведывании особого избираемого обществом лица, подчиненного непосредственно уряднику и станному приставу. Начальник стражи должен держать пристава в постоянной осведомленности о состоянии вверенной ему местности, прекращая мелкие правонарушения при помощи стражи, охраняя следы преступлений и проч. Служба в охранной страже должна быть платная».²

Міністерство внутрішніх справ рекомендувало губернаторам: «...в видах скорейшего подавления смуты разделить уезды на 2 части и образовать временные в случае надобности особые полицейские участки».³

Губернатори домагалися від царського уряду дозволу на збільшення кінно-поліцейської охорони і розширення діяльності жандармських відділів у своїх губерніях для найшвидшого придушення революції. Так, з цього приводу київський губернатор на ім'я Київсько-Подільсько-Волинського генерал-губернатора писав: «Прошу Ваше Высокопревосходительство не отказать в сношении с министром внутренних дел об отпуске на сыскные

¹ Київський Облархів, фонд канцелярії КПВ генерал-губернатора, 3 діловодство, № 232, арк. 7.

² Київський Облархів, фонд канцелярії київського губернатора, ч. I, д. № 307, 1908 р.

³ Київський Облархів, фонд канцелярії КПВ генерал-губернатора, д. 225, арк. 13, 1907 р.

надобности, сверх ассигнуемых уже 8000 рублей, еще не менее 12 400 рублей, считая по 1200 рублей в год на уезд.

Крайне необходимо было бы также увеличение наличного состава конно-полицейской стражи».¹

З такими самими проханнями звертались до генерал-губернатора польський і волинський губернатори. Ці прохання знайшли гарячу підтримку з боку генерал-губернатора. Останній звернувся з тасмним листом до Столиціна, в якому просив «увеличить штат полиции с ассигнованием на эту надобность 9925 рубл. в год, или по 832 рубля в месяц».²

Царський уряд охоче пішов назустріч. Уже 6 червня 1908 року в складі місцевих поліцейських управлінь було організовано розшукову частину і відпущено на її утримання 130.000 карб.

Як бачимо, російський царизм всі зусилля спрямував на зміцнення свого державного апарату — органу гноблення робітників і селян.

Царські слуги старалися якнайкраще організувати державний апарат для того, щоб найшвидше придушити революційні виступи і не допустити нового революційного руху в країні. Одночасно з організацією свого державного апарату, царизм розгорнув жорстокий терор проти трудящих мас.

Ув'язнення в тюрми і заслання на каторгу революціонерів. Царська влада почала ще сильніше розправлятися з революціонерами. Зразу ж після державного перевороту 3 червня 1907 року прокотилась по всій країні хвиля арештів. Нові загони політичних діячів було знов відправлено в заслання, на каторгу. Каторжні тюрми, фортеці і місця заслання переповнилися революціонерами.

Департамент поліції наказував негайно ліквідувати соціал-демократичні організації. Начальники охоранок ретельно виконували ці накази, арештовуючи всіх, хто належав до соціал-демократичних організацій або прихильно ставився до революції.

Так, в Чернігові, в день перевороту 3 червня 1907 року було зроблено масові обшуки й арешти. Нові арешти й обшуки в Чернігові почалися в кінці жовтня 1907 року. В серпні 1907 року зліквідовано невеличку соціал-демократичну групу в Ніжині, а на початку листопада жандармерія завдала великого удару Конотопській організації РСДРП.

В наслідок цього соціал-демократичні організації Чернігівської губернії до 1908 року по багатьох місцевостях фактично перестали існувати. А там, де вони залишилися, ніякої роботи вести не могли. Найбільш загартовані працівники пішли в глибоке підпілля.

Після деякого перепочинку чернігівська жандармерія в 1909 році знов заходилася громити рештки соціал-демократичної організації. Так само жандарми громили соціал-демократичні організації і в інших містах України. В Полтаві в ніч на 22 червня 1907 року було розгромлено друкарню комітету РСДРП. В кінці 1908 і на початку 1909 року зазнала удару Миколаївська організація РСДРП. Протягом 1909 року зазнала кількох розгромів і Харківська партійна організація. В 1907 році Харківська організація налічувала в своїх лавах 800 членів, а через рік в ній було лише коло 60 чоловік.

¹ Київський Облархів, фонд канцелярії КПВ генерал-губернатора, д. 225., арк. 4, 1907 р.

² Там же.

Протягом 1908—1909 років відбувалися масові розгрома партійних організацій по всій Україні. Царські сатрани майже повсюдно рапортували: «Деятельность местной организации РСДРП почти совершенно прекратилась, так как главные члены ее все были арестованы». Типовим прикладом погромницької діяльності жандармерії в роки реакції на Україні може бути повідомлення помічника начальника полтавського жандармського управління про розгром Кременчуцької організації РСДРП. В ньому він писав: «За 1908 г. произведены были аресты: ...12 января задержана сходка Центрального бюро профессионального союза, 4 мая сходка по военно-революционной организации, 8 мая ликвидация по РСДРП, 4 июня арестована тайная типография этой же РСДРП». ¹ З такою швидкістю наймити кривавого царя і міністра-вішателя Столипіна громили організації РСДРП, вилучаючи найактивніших їх організаторів і керівників.

Царизм з його прем'єр-міністром Столипіним з найбільшою лютістю переслідував більшовиків. Пануючі класи царської Росії бачили свого головного ворога в особі пролетарської партії більшовиків, бо лише вона одна могла організувати трудящі маси на справжню боротьбу з царизмом проти поміщиків і капіталістів. От чому царизм з такою жорстокістю винищував більшовицькі організації. Багато партійних більшовицьких організацій було розгромлено, ради робітничих депутатів і всі селянські організації знищено.

Для найжорстокішого придушення революції 1905 року царизм по всій країні організував з 23 серпня 1906 року військово-польові суди. Вони за короткий час свого існування — з кінця 1906 до 1909 року — встигли ухвалити понад 5000 смертних вироків і стратити більше 2000 чоловік. За цей час було відправлено на каторгу, в заслання і ув'язнено в тюрми 25 тис. чоловік.

Роки	Потерпілих від терору			Присуджено до смертної кари	
	Убитих	Поранених	Всього	Засуджено	Покарано
1905	233	358	591	70	10
1906	768	820	1588	450	144
1907	1231	1312	2543	1056	456
Крім того, військово- польовими судами з 19/VIII 1906 по 26/IV 1907 р.	—	—	—	685	683
1908	394	615	1009	1741	825
1909 по 1/V	65	117	182	628	272
Разом: . .	2691	3222	5913	4630	2390

¹ Центральний Архів Революції, фонд Полтавського губ. жандарм. управління, д. 1911 р. по списку № 21.

Царський міністр закордонних справ Сазонов передав 29/VI і 10/VIII 1909 року російському послу в Лондоні графові Бенкендорфу відомості про потерпілих в Росії від терору. Ці, мабуть далеко не повні, дані показують, якого розміру досяг жандармський терор проти робітників і селян в перші роки реакції¹. (Див. таблицю на ст. 20).

По всій Росії лише в 1907 році судових репресій зазнало 11.066 чоловік; це в середньому 922 чоловіки на місяць, або 30 чоловік на день. В цьому ж році до смертної кари засуджено було 1692 чоловіки, з них страчено 748; замінено смертну кару каторгою 2422 чоловікам, довічною каторгою — 444, строковою — 1978; до заслання засуджено 413 чоловік, до тюрми — 3311; в арештантські роги — 1041, до ув'язнення в фортеці — 981, до арешту — 779, в дисциплінарні батальйони — 427 чоловік.²

Найбільших розмірів терор проти трудящих досяг в 1908 році. Починаючи з 1909 року, кількість смертних вироків у Росії значно зменшується, але кривавий терор проти робітників і селян продовжує лютувати з великою силою.

Порівняння далеко не повних даних про смертні вироків і страти за 1908—12 рр. можна бачити з такої таблиці:

	1908	1909	1910	1911	1912
Кількість вироків	1959	1435	434	237	229
Кількість страт	782	543	129	58	108

Всього за цей час газетами зареєстровано 3257 страт.³

Хвиля репресій в Росії щороку забиравала все нові й нові жертви. Одна тільки військова юстиція за 1909—1910 рр. ухвалила 2009 смертних вироків. З них за ці роки виконали 869.

Кривава пальма першості в 1910 році належала м. Новочеркаську, де було страчено 26 чоловік, а за ним ішли міста України — Катеринослав, Чернігів, Одеса, Київ і інші.

В період столипінської реакції царизм щороку кидав до тюрем десятки тисяч революціонерів. На 1 січня 1906 року в тюрмах цивільного відомства перебувало арештантів всіх категорій 95.457 чоловік. За рік кількість арештантів зросла до 125.298 чол., в 1908 р. — до 160.025, в 1909 р. — до 180.206 чоловік.⁴ В дні чорної реакції тюрми були переповнені арештованими. В Тифліській тюрмі замість встановленої норми в 300 арештантів було 629. Подібна картина була і в Метехському замку, де сиділо на 203 чоловіка більше норми. В Бакинській тюрмі, розрахованій на 280 арештантів, було коло 700 чоловік.

Царський намісник на Кавказі граф І. І. Воронцов-Дашков писав 23 липня 1908 р. Столипіну:

«Теснота в Сухумской тюрме достигала в 1907 году того, что počью

¹ Красный Архив, т. 8, 1925 г., с. 242.

² Газета «Рада», № 7, 1908 р.

³ Ежегодник газеты «Речь» за 1913 г., с. 34.

⁴ Приложение к № 2 журн. «Тюремный Вестник» за 1910 г. Из отчета по Главному Тюремному Управлению за 1908 г., с. 35.

могла спать лежа только $\frac{1}{3}$ арестантов, а остальные $\frac{2}{3}$ должны были засыпать частью сидя, а частью стоя, прислонившись к стене; в больничной же камере, переполненной по случаю тифа, на кроватях лежало по 2 арестанта, а часть больных лежали прямо на полу».¹

Подібну картину тоді можна було спостерігати в усіх тюрмах царської Росії, особливо на Україні, яка була в колоніальному стані і ще більше пригноблена.

З доповідної записки київського губерньського тюремного інспектора від 19 травня 1909 року за № 1258 можна бачити, наскільки були переповнені місця тюремного ув'язнення: «Киевское исправительное арестантское отделение, рассчитанное на 550 человек, к 1/IV 1909 г. содержало 749, Киевская губернская тюрьма — на 700 человек, к 1 апреля содержалось 1821, Бердичевская уездная тюрьма — на 310, содержалось 388, Уманская уездная тюрьма — на 125, содержалось 352, Черкасская уездная тюрьма — на 300, содержалось 350, Сквирская уездная тюрьма — на 175, содержалось 209, Радомышльская — на 130, содержалось 306, Васильковская — на 90, содержалось 251, Каневская — на 70, содержалось 180, Таращанская — на 80, содержалось 154, Чигиринская — на 80, содержалось 139, Звенигородская — на 90, содержалось 194, Липовецкая — на 55, содержалось 317».²

Яскраво показовим прикладом переповнення тюрем на Україні в роки реакції може бути також камера № 11 Катеринославської каторжної тюрми. Ця камера була розрахована всього на 43 чоловіка, а в 1909 році до неї вмістили 125 каторжан. В арештантських відділах Миколаївської тюрми, замість нормального числа 600, було 1200 в'язнів, і т. д.

В 1908 році в Росії щодня в ув'язненні було в середньому 171.219 чоловік і 62.443 підслідних арештантів.

Тисячі революціонерів було заслано на каторгу. В роки столипінської реакції день-у-день гнали нових людей в каторжні тюрми. На початку 1906 року в Росії було 5.748 каторжників. Рівно через рік цифра каторжників зростає до 7.779, в 1908 році їх було 12.591, а в 1909 році кількість каторжників всіх категорій дійшла 20.936 чоловік.³

Революціонерів люто били в тюрмах, катували і мучили.

Навіть Міністерство Внутрішніх Справ змушене було констатувати факти знущання чинів адміністрації і поліції над ув'язненими в тюрмах. Так, у своєму циркулярі губернаторам і градоначальникам від 17 травня 1908 року за № 114.895 Столипін писав: «В Министерство Внутренних Дел поступили сведения о нескольких случаях допущения чинами тюремной администрации и полиции насилий над заключенными, причем эта противозаконная мера применялась иногда при допросах с целью вынудить откровенные показания от арестованных».⁴

Деяка частина заарештованих революціонерів, менш загартована, не могла перенести катування й муки. Крім того, вона зневірювалась у не-

¹ Красный Архив, № 4 (35), 1929 г., с. 133

² Київський Облархів, фонд канцелярії київського губернатора, ч. I, 1909 р., № 78, арк. 3.

³ Приложение к № 2 журн. «Тюремный Вестник» за 1910 г.

⁴ Київський Облархів, фонд канцелярії київського губернатора, ч. I, спр. 218, 1908 р.

ремозі пролетаріату, втрачала дальшу перспективу боротьби і часто кінчала своє життя самогубством. Рік-у-рік зростали самогубства в російських тюрмах. В 1906 році, за відомостями газети «Село», в тюрмах було 36 самогубств, в 1907 р. — 49, в 1908 р. — 103, в 1909 р. — 107.

Чорносотенний терор нестримно лютував на Україні. З метою найжорстокішого придушення революції царизм об'явив українські губернії в 1906 році на воєнному становищі, а з 1907 до 1909 року — в стані надзвичайної охорони.

Обстановка на Україні для революційної роботи стала надзвичайно тяжкою. Україна була переповнена військом. По селах, містечках і містах України стояли козацькі сотні, окремі військові команди й батальйони.

В таких умовах вести революційну роботу було дуже трудно.

В місцевостях, об'явлених на воєнному становищі, заборонялося всякі збори, наради і навіть не дозволялося збиратись кільком чоловікам у квартирі.

Досить було жандармерії виявити денебудь кілька чоловік у квартирі, як це уже вважалося протизаконною сходкою, і всіх присутніх арештовували й ув'язнювали в тюрму на кілька місяців.

Згідно рапортів київського поліцеймейстра київському губернаторові з 27/І до 19/ХІ в одному лише Києві зроблено обшуки в 278 квартирах.

Наступ капіталістів на робітничий клас. Столипінський режим сприяв ще дужчому наступові заводчиків і фабрикантів на робітничий клас. Буржуазія прагнула збільшити робочий день для всіх робітників і зменшити їм зарплату. Крім того, вона забороняла будьяке заводське представництво робітників. Величезна ненависть до революційних робітників і боязнь нової революції примушували буржуазію об'єднуватись для наступу єдиним фронтом. Царизм всіма засобами сприяв цій організації заводчиків і фабрикантів для жорстокої розправи над трудящими, для знищення не тільки партійних, а й професійних і культурно-освітніх організацій робітничого класу. Буржуазія з нелюдською лютістю допомагала царизмові розправлятись з робітничими організаціями. «Ніде в світі, — писав В. І. Ленін у вересні 1907 р., — можливо, буржуазія не проявляла в буржуазній революції такого реакційного звірства, такого тісного союзу з старою владою, такої «свободи» від чогонебудь хоч віддалено схожого на щирі симпатії до культури, до прогресу, до охорони людської гідності, як у нас, — хай же наш пролетаріат винесе з російської буржуазної революції потрійну ненависть до буржуазії і рішимість до боротьби проти неї».¹

В роки реакції дуже розвинулись шпionаж і провокація. Навіть у школах царизм насаджував своїх донощиків і провокаторів. Агенти охоранки проникали і в революційні організації. Жандармські органи висували такі вимоги: «секретных сотрудников иметь в каждой из действующих в данной местности революционных организаций и по возможности по несколько в одной и той же организации».

Царський уряд запопадливо дбав про організацію чорносотенних банд, які склалися з покидьків суєнільства і злодів, шахраїв, грабіжників і подібних елементів. Капіталісти з допомогою цих організацій намагалися внести розклад в робітничий клас. Чорносотенні організації «Союз Рус-

¹ В. Ленін, Соч., т. XII, с. 54.

ського Народу», «Союз Михаїла Архангела» і інші постачали фабрикантів штрейкбрехерами, погромниками та убивцями.

Царська охрана намагалась використати скрутний стан робітників і завербувати деякого з них до себе на роботу, для того щоб дезорганізувати і розкласти робітничі маси. Поміщики і капіталісти мільйони карбованців давали на організацію чорносотенної агітації серед робітників і селян.

«Многие из капиталистов и почти все иностранцы, — доносил екатеринославский губернатор департаментові поліції 29 лinya 1907 р., — в душе стали сами чорносотенцами... Из разговоров моих с некоторыми представителями заводов и фабрик видно, что в настоящее время они охотно готовы были бы даже поддерживать союзы (по типу Союза Русского Народу), но прямо боятся, отчасти местных революционеров, а главное, издевательств со стороны левой печати... Все же я знаю, что некоторые фабриканты негласно внесли кое-какие суммы для содержания недавно организованного в Екатеринославе Союза русских рабочих Брянского Завода.»¹

В багатьох місцях царська адміністрація намагалась утворити спеціальні чорносотенні «робітничі товариства». Особливо активну роботу в цьому напрямі вів одеський градоначальник Толмачов. Він в Одеському порті організував чорносотенний «Робітничий союз» і домагався того, щоб на роботу в порт приймали тільки членів цього союзу.

Так царизм і буржуазія всіма засобами домагалися перемоги над робітниками і селянами.

Чорносотенці, користуючись всебічною підтримкою заводської адміністрації і поліції, тероризували робітників. Вони вбивали революційно настроєних робітників, грабували їх квартири, влаштовували обшуки, складали спеціальні списки «крамольників», що підлягали негайному звільненню з заводів, займалися розшуком, шпіонажем, зривали мітинги і стачки робітників. Чорносотенні організації намагалися ідеологічно обробляти робітників, роздаючи їм погромні листки і з зброєю в руках зганяли їх вранці на молитву.

Закриття профспілок. Царський уряд люто громив політичні і економічні організації пролетаріату. Поліція закривала професійні й інші робітничі організації. Так, в 1907 році по всій Росії було закрито 159 спілок, в 1908 р. — 101, в 1909 р. — 96 і в 1910 р. — 88. За період від 1907 до 1910 року було відмовлено в реєстрації 604 спілкам. В Києві ще на початку 1907 року було 13 спілок, в 1909 році їх зосталось тільки 7, та й то функціонували тільки 2 (спілка фармацевтів і офіціантів). В Катеринославі з 80 спілок лишилось тільки 4.

«Від початку 1907 року для Катеринославського профспілкового руху, — писав кореспондент до газети «Соціал-демократ», — настають тяжкі дні. За стачку 9 січня закрито спілку робітників електричної станції, почался обшук і арешти по всіх спілкових організаціях, стали закривати такі великі спілки, як друкарів, млинарів, кравців і ін....

З весни 1909 року на спілки вивав цілий ряд репресій. Арешти, обшуки, конфіскація контрольних книг, опечатування спілкових бібліотек привели до чималого розладнання спілкового життя і зразу погубили цілий ряд спілкових функцій.»²

¹ «Красный Архив», т. XXV, с. 196-197

² «Соціал-демократ», № 11; 26(13) лютого 1910 р., сс. 8-9.

В 1910 році в Одесі всі профспілки було знищено. Миколаївський військовий губернатор просто заявив, що не допустить утворення професійних спілок. В Харкові, Донбасі та інших місцях України профспілки ледве животіли. Активних керівників профспілкового руху арештовували і висилали.

Профспілкові й інші робітничі організації, які не були ще знищені, брала під свій контроль поліція і зразу ж закривала їх за всяке більш-менш вільне слово. Царський уряд всякими засобами намагався ізолювати профспілкові організації від впливу соціал-демократичних організацій, особливо від більшовиків. Своїм циркуляром департамент поліції 10 травня 1907 року пропонував місцевим органам влади: «Обратитъ на состав и деятельность профессиональных союзов самое пристальное и серьезное внимание, допускать их легализацию лишь при наличии несомненных данных об отсутствии их связей с социал-демократическими группами, а при первых попытках со стороны означенных организаций к отступлению от установленных пределов деятельности — закрывать их».

Поліцейські чини обов'язково бували на зборах профспілкових і інших організацій. Вони стежили за тим, щоб на зборах не було сказано жодного слова проти існуючого ладу, в противному разі збори розганяли, а керівників і організаторів арештовували.

Знищення робітничої преси. Одночасно з закриттям спілок царизм нищив і робітничу пресу. За один тільки 1907 рік в Росії було закрито 100 професійних газет.

Існуюча тогочасна періодична преса зазнавала від царських сатранів ряду утисків. Останні накладали величезні штрафи на редакторів газет і дуже часто конфісковували окремі номери газет. Трудно встановити точну суму штрафів за роки реакції. Приблизні статистичні дані вказують, що в 1906 році на періодичні видання було накладено 16 штрафів на суму 15.525 крб. Невпинно надаючи на періодичну пресу Росії злива адміністративних штрафів зроста в 1907 році до 148 на суму 65.000 крб.; в 1908 році було накладено 120 штрафів на суму 82.200 крб.

Загальна сума з 218 штрафів на суму в 101.975 крб., накладених в 1909 році, виросла в 1910 році до 274 штрафів на суму в 71.700 крб.

Цій адміністративній карі підлягали в 1910 році 152 органи періодичної преси в 53 містах Росії.

Велика кількість штрафів падала на пресу українських міст, зокрема Києва, Катеринослава, Харкова, Одеси і ін.

Репресії царизму на селі. Особливо жорстокою була помета за революцію 1905 року на селі. Тисячі селян було розстріляно і заслано на каторгу в Сибір. З наказу уряду стражники катували селян, шмагали їх різками й батогами. «Восени 1908 року, — писав кореспондент з села Гніди на Чернігівщині до журналу «Рідний Край», — скільки разів приїздив урядник з стражниками, так «по-батьківськи...» без ніякого суду «одлатав» чотирьох чоловіка так, що «аж м'ясо легіло...»

Подібні ексекунції селян відбувалися в той час по всій Україні.

Великий український письменник М. Коцюбинський в своєму творі «Intermezzo» так змалював царську розправу над селянами після революції 1905 року:

«Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хто їсть сиру, а хто копає її в Сибірі...» А далі, змальовуючи становище селянина, він писав: «...йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду...»¹

Повітові ісправники в своїх численних заявах до губернаторів просили дозволити їм висилати під нагляд поліції в далекий Сибір сотні селян, небезпечних для царизму і поміщиків. Вони вважали, що залишати таких селян вдома неможливо, шкідливо і небезпечно для існуючого самодержавного ладу.

Спійсно висилали бувших селянських депутатів I та II Думи, які продовжували вести революційну роботу на селі, піднімати селян на боротьбу з поміщиками.

Поліція силою зганяла сільські сходи і примушувала селян приймати вирок про вислання настроєних революційно селян. Таким способом з 1-го січня до 28 липня 1907 року було вислано з Київської губернії 355 душ (не рахуючи членів сімей).²

В селі Ісайках Канівського повіту, на Київщині, пристав наказав зібрати збори селян, щоб ухвалити вирок про вислання «непевних», тобто настроєних революційно людей з села, а кого саме — це не діло громади. Селяни відмовилися прийняти такий вирок і розійшлися. Пристав наказав зібратися вдруге, але й на цей раз марно. Тоді він приїхав у село з стражниками і став силою зганяти людей на сход. Не зважаючи на це, йому вдалося зібрати тільки 30 чоловік, а решта поховалися по лісах та ярах. Цих 30 чоловік зігнали багатими і примусили їх підписати вирок про вислання 40 чоловік. 16 селян пристав відразу й заарештував.

Міністр внутрішніх справ цілком схвалив дії пристава і наказав: «вслать всех поименованных лиц в Олонецкую губернию под гласный надзор полиции на 3 года».³

Заслано було також 21 селянина і з села Сотникова цього ж таки повіту, «изобличаемых в поджогах и подстрекательстве к аграрным беспорядкам»⁴, в Оренбурзьку губернію під гласний нагляд поліції на 3 роки.

З села Кузьминої Греблі, Уманського повіту, на початку 1908 року було вислано 39 чоловік.

Таке заслання селян відбувалося в усіх повітах України.

Століпін зразу ж після третечервцевого перевороту 17/VI 1907 року послав усім губернаторам шифровану телеграму, в якій писав: «Ввиду наступления полевых работ прошу озаботиться принятием решительных мер против замечаемого развития сельско-хозяйственных стачек и забастовок и против подстрекателей к этим незаконным и опасным проявлениям своеволия.»

Далі Століпін наказував губернаторам широко оновістити населення про те, що «для прекращения в зародыше такового рода беззаконий будут принимаемы чрезвычайные меры.»⁵

¹ М. Коцюбинський, Вибрані твори в одному томі, стор. 205.

² Газета «Село», від 20/XII 1910 р.

³ Київський Облархів, фонд канцелярії київського губернатора, ч. I, сир. 307, 1907 р., арк. 3.

⁴ Там же, сир. 208, 1908 р.

⁵ Київський Облархів, фонд канцелярії КПВ генерал-губернатора, 3 діловодство, сир. 307, арк. 1, 1907 р.

Але царський уряд звертався по допомогу не тільки до губернаторів. Він закликав також і командуючих військових округів узяти участь в придушенні революції. Так, з приводу озброєного нападу селян с. Бабки, Чернігівської губернії, на поміщицю Рубець Столипін послав телеграму командуючому Київським округом, в якій просив, щоб військовий суд негайно розглянув цю справу. А далі Столипін нагадував, що «ввиду усилєння в последнее время убийств, грабежей, разбоев необходимо, согласно выраженному Его Величеством желанію рассматривать дела, передаваемые в военные суды, с возможной скоростью с применением к виновным строжайшей репрессии.»¹

В країні лютував розгнуданий чорносотенний терор, організатором і патхенником якого був царський міністр Столипін.

В. І. Ленін у своїй статті «Початок демонстрацій» так схарактеризував цей розгул насильства над робітниками і селянами: «Після трьох років революції, з 1905 по 1907 рік, Росія пережила три роки контрреволюції, з 1908 по 1910 рік, три роки чорної Думи, розгулу насильства і безправ'я, натиску капіталістів на робітників, відібрання тих завойовань, які робітниками було зроблено. Царське самодержавство, тільки надломлене, але не знищене в 1905 році, зібралося з силами, з'єдналося з поміщиками і капіталістами в III Думі і знову ввело в Росії старі порядки. Ще сильнішим став гніт капіталістів над робітниками, ще зухвалішими беззаконня і свавілля чиновників у місті і, особливо, в селі, ще жорстокішою розправа з борцями за свободу, ще частішими смертні кари. Царський уряд, поміщики й капіталісти шалено мстилися революційним класам, і пролетаріатові в першу голову, за революцію, — наче кваплячись скористуватися перервою масової боротьби для знищення своїх ворогів»².

Реакційна атмосфера в учбових закладах. Реакційна атмосфера в той час панувала і в учбових закладах. На чолі кафедр було поставлено одвертих чорносотенців.

11 червня 1907 року цар затвердив положення Ради Міністрів про студентські організації і про правила скликання зборів у стінах вищих учбових закладів. Це положення забороняло студентам брати участь в будь-яких сходках. Воно остаточно знищувало автономію у вищих учбових закладах.

Частина студентів не хотіла миритися з цим положенням і вступала проти цього. Так було в Київському Університеті. Київський генерал-губернатор з цього приводу писав ректорові Університету: «Часть студентов, по видимому, совершенно не желает подчиняться им и устраивает в стенах Университета незаконные собрания, которые администрация принуждена прекращать мерами полиции».³

Адміністрації губернії і Університету доводилось всіма засобами боротися з неслухняними студентами.

В кінці 1907 року рада реакційних професорів Київського Університету ухвалила закрити Університет до 17 січня 1908 року і звільнила 720

¹ Київський Облархів, фонд канцелярії генерал-губернатора, діловодство 32, спр. 358, арк. 2, 1907 р.

² В. Ленін, Соч., т. XIV, с. 391.

³ Київський загальний архів, фонд канцелярії КНВ генерал-губернатора, 3 діловодство, арк. 25, 1907 р.

студентів, що брали участь в недозволеній сходці. Київський губернатор оштрафував усіх учасників студентської сходки. Київська адміністрація постановила вислати з Києва всіх звільнених студентів євреїв, які тепер вже не мали права проживання заарештувала на один місяць десятьох і на 10 днів 39 студентів. Значна частина студентів підлягала наглядові поліції і переслідувалась жандармами. У студентів робили масові обшуки й арешти.

На день початку занять у Київському Університеті — 17 січня 1908 року — ректор просив прислати 10—15 городових для нагляду за порядком. Київський поліцеймейстер вважав, що на день відкриття Університету потрібно «назначити наряд не менше як в составе 80 человек, с 8 класными во главе чинами полиции», гадаючи, що «уже одно такое количество чинов может отбить охоту к безобразиям и устранишь с одной стороны студентов буйнов, а с другой — успокоить и дать возможность свободно заниматься мирной части студенчества».

У відкритий Університет впускали студентів тільки з парадних дверей, під контролем поліції. Але й подібні заходи не завжди давали можливість встановити спокій в учбових закладах.

Часто проривався гнів революційно настроєних студентів проти жорстокого режиму в школах. Тоді в учбових закладах вибухали сутички між студентами і поліцією. Так, у Житомирській духовній семінарії на початку 1908 року сталася величезна колотнеча. Семінаристи вороже зустріли жандармів, поліцію й інспектора семінарії, які прийшли робити обшук. Семінаристи протестували проти цих заходів. При чому, кинуті кимсь з натовпу пішкою стільця, інспекторові нанесено рану в голову, після чого він пішов, а вихованці, не перестаючи діяти, кидали уламками меблі в наряд поліції, співали революційних пісень. Крім того, перешкоджаючи поліції ввійти в гардеробну і спальні, вибили скло в дверях, що вели з коридора спальні на площадку й сходів, і, відкривши бувший в спальнях пожежний кран, обливали наряд поліції водою.¹

Щоб припинити виступ семінаристів, поліцейські почали стріляти, але це не допомагало, забастовка продовжувалась. Заспокоєння настало тільки тоді, коли було покликано драгунів. Лише тоді вдалося забрати заборонені книжки і заарештувати кількох семінаристів.

Досить значна сутичка між поліцією і студентами Одеського Університету виникла в 1910 році. Студенти зібралися на збори. Поліція почала їх розганяти, але студенти не розходилися, протестували проти нахабних дій поліції. Тоді поліція почала стріляти в студентів, в наслідок чого одного студента було поранено смертельно, а двох легко. Поліцейських також було поранено кілька чоловік. Після придушення цієї сутички поліція заарештувала 235 студентів. Одеська подія викликала сильний відгук в усіх учбових закладах України і Росії.

Царизм всіляко боровся проти проникнення революційних ідей в учбові заклади. З особливою пристрасію взялися до цього українські поміщики та буржуазія. Голова Київського відділу Російського дворянського зібрання, чорносотенець Б. М. Юзефович уже в кінці 1907 р. пропонував організу-

¹ Київський Облархів, фонд канцелярії КВН генерал-губернатора, З діловодство, спр. 59, арк. 1, 1908 р.

вати спеціальну поліцію в учбових закладах, на яку покласти: «наблюдение за наружним порядком в университетех и других высших учебных заведениях, за внешним благочинием студентов, посещением лекций и поведением их как в стенах школы, так и вне ее, за соблюдением студентами общих законов, а также и специальных академических уставов и правил и пр...»¹

На думку Юзефовича, університетська поліція мала бути організована незалежно «от академического университетского начальства и подчинена непосредственно попечителю учебного округа. Само собою разумеется, что состав этой полиции должен набираться не из ветеранов педагогики, ищущих этим путем выслужить усиленную пенсию, а из людей, привлеченных к роли властных блюстителей порядка и дисциплины и обладающих для сего надлежащею подготовкою, силою и здоровьем».²

НАЦІОНАЛЬНИЙ ГНІТ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД СТОЛИЩІНСЬКОЇ РЕАКЦІЇ

Заборона української мови в школах, театрі. В роки реакції царизм ще більше посилив політичний, економічний і культурний гніт над трудящими масами та соціальне й національне поневолення робітників і селян України. Царська розправа за революцію 1905 р. йшла і по лінії національного гноблення. Україна, перебуваючи в колоніальному стані, була об'єктом жорстокої експлуатації з боку пануючих класів царської Росії. Поміщики й буржуазія протягом довгих років експлуатували український народ. З тих величезних сум державних податків, який збирав царський уряд з населення України, на народну освіту витрачалися мізерні кошти. Так, в 1913 році з населення України було зібрано 700 млн. крб. податків, з них на народну освіту витрачено лише 30 млн., тобто щось коло 4%.

В школах категорично було заборонено вживати українську мову. В першу чергу царизм накинувся на ті школи, в яких у революційні 1905—1907 роки було явочним порядком введено викладання українською мовою.

Царський уряд скасував циркуляр, виданий в 1906 р. міністром освіти, який дозволяв учителям на уроках «употреблять малорусский язык для разъяснения того, чего ученики не понимают». Так було цілком заборонено на Україні вживання української мови в школах.

Учителям заборонялося говорити з учнями українською мовою не тільки в стінах школи, а й поза нею.

Так, в 1911 році чернігівський окружний інспектор виніс догану вчителю з Кролевецького повіту за те, що вона поза класом розмовляла з учнями українською мовою.

Учням зменшували оцінки успішності тільки за те, що вони не досить уміли говорити російською мовою й іноді висловлювали свої думки українською мовою. В лебединській чоловічій гімназії один учень дуже добре доводив якусь алгебраїчну теорему українською мовою, але одержав погану оцінку. А директор миргородської гімназії, проглядаючи програму одного

¹ Збірник документів за ред. А. К. Дрезана «Царизм в боротьбі з революцією 1905—1907 гг.», сс. 68—70.

² Там же.

концерту, сказав, що коли хоч одно слово буде вимовлене (на українському діалекті), то він жодного учня на цей концерт не допустить.

Більше того, полтавський губернатор в своєму таємному рапорті міністрові внутрішніх справ радив допускати на посади вчителів та інспекторів шкіл на Україні тільки великоросів. В школах заборонялося співати українських пісень, декламувати вірші і навіть грати українські мелодії.

В роки реакції переслідування української письменности, освіти на рідній мові і самої української нації в царській Росії набуло великих розмірів. Українських селян не допускали до грамоти. Така великодержавна націоналістична політика царизму гальмувала розвиток національної культури на Україні. В наслідок цього величезні маси трудящих були зовсім неграмотні. Так, на Україні за переписом 1897 року було 80,2% неграмотного населення. Величезний процент неграмотних був у кожній українській губернії. Волинь мала 82,8% неграмотних, Київщина — 81,9%, Поділля — 84,5%, Полтавщина — 83,1%, Харківщина — 83,2%. Чернігівщина — 81,6%, Катеринославщина — 78,5%, Херсонщина — 74,1%, Таврія — 72,1%.¹ При чому в деяких російських губерніях процент грамотності підіймався до 36, а в українських знижувався, як це видно з таблиці, до 15,5%.

Однак, грамотність була дуже низька в усій царській Росії, навіть в європейській її частині. Дані «Ежегодника России» за 1910 рік говорять, що в Європейській Росії процент грамотності не перевищував 30, тобто менше половини того, що мали найвідсталіші західні країни.

Проте, як ми бачили вище, найжахливіша неграмотність була на Україні.

Царизм усякими засобами боровся також проти розвитку українського театрального мистецтва. Драматична цензура в період реакції знала для всіх українських п'єс одну стереотипну резолюцію: «К представлению не разрешено». Цензори забороняли виставляти українському театрові п'єси найкращих драматургів України та Росії. Царська адміністрація розганяла й ті невеличкі аматорські гуртки, які починали виникати в деяких містах і селах України.

Заборона вшановувати пам'ять Т. Г. Шевченка. Царизм забороняв українському народові навіть вшановувати пам'ять великого українського поета Тараса Шевченка. Царські жандарми не дозволяли організувати присвячені пам'яті українського поета вечірки. Заборонялось також збирати гроші на збудування пам'ятника на могилі Шевченка.

В Лубнах, наприклад, українці звернулися до ісправника за дозволом улаштувати вечір в пам'ять Шевченка. Ісправник на це не згоджувався і відправив прохання на розгляд губернатора. Губернатор забронював.²

В 1911 році в Катеринославі ректор духовної семінарії наказав семінаристам викинути з усіх кімнат всі портрети Шевченка.

Закриття «Просвіт», клубів, наукових товариств. Після придушення революції 1905 р. царський уряд спрямував свій удар

¹ Відомості взято з Українського Народного Календаря за 1915 рік, с. 26.

² Центральний Архів Революції, ф Полтавського губ. жандармського Управління, 1911 р., по опису 7, арк. 50.

проти національно-культурно-освітніх організацій, які виникли в час першої буржуазно-демократичної революції на Україні.

В період першої буржуазно-демократичної революції на Україні позасновувались «Просвіти», які відігравали роль органів національно-культурного розвитку. Вони були організовані майже в усіх значних містах України: Києві, Катеринославі, Одесі, Чернігові, Миколаєві, Житомирі, Кам'янець-Подільську і т. д. Всі ці просвітнянські організації прагнули до видання книжок і часописів українською мовою, засновували бібліотеки й читальні, організовували лекції, музичні вечірки і т. д.

За статутом Київської «Просвіти», який став зразком для всіх інших, «товариство мало метою сприяти розвитку української культури, і головним чином, освіти українського народу на його рідній мові. Для досягнення цієї мети товариство має на увазі: а) перевидавати книги, журнали, газети і інше на українській мові, в) влаштувати публічні лекції, читання, загальноосвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти, виставки і ін., г) засновувати стипендії, школи, притулки, ясла, бюро праці і т. п. просвітні і добродійні заклади, д) запроваджувати конкурси і премії за кращий твір літератури й мистецтва».

Київська «Просвіта» налічувала в своїх організаціях 423 члени. Вона протягом 4-х років організовувала популярні лекції, концерти і видавала літературу українською мовою.

Велику роботу в цьому напрямі проводила катеринославська «Просвіта». Вона відкрила в найближчих селах свої відділи (в Діівці, Єнакієві, Криничній, Лоцманському, Перещепині, а також у селі Мануйлівці, Новомосковського повіту).

Досить широку діяльність розгорнула мануйлівська сільська «Просвіта». Вона влаштовувала українські вистави, концерти, сімейні вечори для учнів середніх шкіл, лекції з історії України проф. Явернянського.

Кам'янець-Подільська «Просвіта» налічувала в 1911 році коло 150 чоловік. Вона відкривала бібліотеки, читальні, передплачувал українські журнали й газети. Мелітопольська «Просвіта» займалась виключно продажем книг і газет українською мовою. Подібну ж роботу вели й інші «Просвіти». Одночасно і поряд з «Просвітами» виникали українські клуби («Громади»). Київський клуб налічував коло 200 членів, щотижня влаштовував літературні вечірки, де читалися публіцистичні й наукові реферати.

Іноді українські клуби продовжували роботу закритих «Просвіт». Так було в Одесі. Після закриття в 1910 році «Просвіти» український клуб продовжував її роботу, організував літературні вечірки, де читалися наукові реферати.

Близько до українських клубів стояли українські музично-драматичні гуртки, які існували в багатьох селах і містах України.

Крім зазначених культурно-освітніх організацій, існували ще й українські наукові товариства. Перше місце серед наукових товариств належало Київському Українському Науковому Товариству. Воно на початок 1912 року налічувало 87 дійсних членів. Українські наукові товариства організували читання лекцій, доповідей, а також займалися видавничою справою.

Взагалі, діяльність всіх цих культурно-освітніх установ сприяла розвитку української культури.

Поява цих культурно-освітніх закладів була ознакою росту українського — національного формою і буржуазного змістом — руху. Ідеологи цього руху, насамперед більшість керівників цих культурно-освітніх закладів, вимагаючи повної свободи для культурної діяльності, запровадження освіти на рідній мові, українізації установ і церкви, прагнули підняти національну свідомість українського населення і нарешті добитися автономії України.

В аграрному питанні вони стояли на позиціях, близьких до кадетів, висуваючи побажання наділити за викуп землею безземельних і малоземельних селян і допомагати селянам в переході на хутірську систему господарювання.

Для нагляду за умовами роботи робітників на підприємствах і в сільському господарстві вони пропонували утворити інститут «незалежних» інспекторів. Всі ці заходи повинні були здійснюватися шляхом домагання поступок і реформ, а не революційними засобами.

Крім того, в цих організаціях певна частина української буржуазної інтелігенції вела націоналістичну пропаганду про те, що робітничий клас України має пібито свої зовсім особливі завдання і має боротися за введення на Україні властивих тільки українцям порядків. До того ж вони прагнули протипоставити український народ російському, обвинувачуючи в національному пригнобленні українського народу не тільки великоросійських поміщиків та буржуазію, а й великоруських робітників і трудящих селян. Націоналістична пропаганда приводила до розриву та ослаблення єдності революційного руху, шкодила інтересам трудящих всіх національностей, зокрема і українцям, бо без спільної боротьби Україна не могла стати вільною.

Таким чином, всі ці культурно-освітні організації в більшості своїй стояли на позиціях буржуазного лібералізму, і тому їх діяльність не була безпосередньо спрямована проти царизму, вона не загрожувала існуванню самодержавного ладу. Але оскільки ці літературно-культурні організації, будучи органами національного руху, своєю національно-культурною діяльністю підносили національну свідомість, то все це суперечило великодержавній політиці царизму і викликало невдоволення серед правлячих кіл.

Крім того, до цих організацій іноді вступали люди для ведення там революційно-демократичної роботи. Наприклад, в організовану в 1906 році чернігівську «Просвіту» увійшов М. Коцюбинський, який і став пропагувати там свої революційно-демократичні ідеї. З приводу роботи Коцюбинського і чернігівської «Просвіти» жандармерія писала: «С открытием общества во главе его стали тотчас же руководители, заподозренные или избобиченные в преступной революционной деятельности лица, благодаря сему деятельность «Просвіти» стала направляться к достижению революционных целей.»

Все це притягло пильну увагу царського уряду до діяльності цих ліберально-культурницьких загалом організацій. Царський уряд намагався в роки реакції придушити будьякий прояв національного руху і тому новітні рішучу боротьбу проти його органів — «Просвіту».

З наказу царя жандармерія зразу ж після придушення революції 1905 р. заходила закривати «Просвіти», українські клуби, наукові товариства і т. д.

Уже в кінці 1911 року з 14 «Просвіт» залишилось тільки 7, але й діяльність цих існуючих «Просвіт» було дуже обмежено. Було закрито кийську, одеську, ніжинську, чернігівську і інші «Просвіти». В 1908 році Сенат затвердив рішення полтавського губерньського «Присутствія» про заборону полтавської «Просвіти». За цим сенатським рішенням було видано циркуляр міністра внутрішніх справ від 20 січня 1910 року, в якому Столишин наказував губернаторам не дозволяти взагалі заснування товариств з «інородців», до яких були віднесені і українці.

Утиски української преси в роки реакції. Революція 1905—1907 років пробудила національно-визвольний рух усіх пригноблених народів. Це привело до ослаблення гніту в усіх національних областях, в тому числі й на Україні.

Український народ явочним порядком завоював собі право на вільне українське друковане слово. З кінця 1905 року на Україні почали появлятися газети, журнали та інші видання українською мовою. Восени 1905 р. в Лубнах, на Полтавщині, появилася перша українська газета «Хлібороб» (вийшло тільки п'ять номерів). В грудні 1905 року в Полтаві почав видаватися щотижневик «Рідний Край», а з кінця 1906 року в Києві стала виходити щоденна газета «Рада», яка проіснувала до початку першої світової війни.

Центром української преси став Київ. 27/V 1906 року в Києві вийшов перший номер газети соціал-демократичного напрямку «Боротьба» (заборонена після четвертого номера). В Києві було видано 26 номерів щотижневої сатирично-гумористичної газети «Шершень». В 1908 році вийшов один номер гумористично-сатиричної газети «Хрін». Протягом 1907—1909 років виходила щотижнева газета «Слово» і деякий час газета «Громадська Думка». Пізніше, в 1909—1911 роках тут же виходила ілюстрована газета «Село», а в 1911—1912 роках — щотижнева газета «Засів».

Крім того, в Києві виходило кілька журналів. В 1907 році було припинено видання журналу «Киевская Старина», а замість нього почав виходити щомісячник «Україна», який в 1908 році перетворився в «Записки Наукового товариства».

Починаючи з 1906 року і до 1914, хоч і з великими перебоями, у Києві виходив щомісячний журнал для дітей «Молода Україна». Тут же вийшло 12 номерів літературно-наукового місячника «Нова Громада».

В Харкові на початку 1906 року почали були виходити газети «Слово-божанщина» і «Порада». Першу було заборонено після виходу одного номера, а другу після двох. В 1907 році в Харкові вийшов один номер газети «Воля».

В Одесі в 1906 році вийшла газета «Вісті» але після п'ятого номера вона, з наказу генерал-губернатора, була припинена. Після цього в Одесі вдалося видати тільки один номер газети «Народна Справа».

В Катеринославі вийшла газета «Запоріжжя», конфіскована і заборонена з першого номера. Тільки з кінця 1910 року почала виходити щотижнева газета «Дніпрові хвилі», яка проіснувала до 1913 року.

В 1907 році Полтавський Комітет УСДРП видав один номер газети «Соціал-демократ».

В Могилеві почала виходити в 1906 році щотижнева газета «Світова

Зірниця», яка видавалась потім у селі Петьківці, Подільської губернії, до 1911 року.

Переважну більшість цієї преси використала українська буржуазія в своїх класових інтересах, оскільки вона була здебільшого органом українських буржуазних партій. Однак, ріст української преси вказує на пробудження революцією 1905 року національної свідомості в українському народі.

Розподіл української преси по містах Наддніпрянщини в 1906—1911 рр. можна бачити з такої таблиці: ¹

Роки	Київ. назв.	Київ	Катерино-слав	Могилів	Одеса	Петьківка	Полтава	Харків	Холм	Хотін	Невідомо
1906	18	7	2	2	2	—	1	2	2	—	—
1907	9	5	—	1	—	—	1	1	1	—	—
1908	8	7	—	1	—	—	—	—	—	—	—
1909	10	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1910	13	10	1	—	—	1	—	—	—	—	1
1911	16	10	1	—	—	1	—	—	—	—	4

Ця таблиця показує, поперше, що Києву належало головне місце по виданню газет і журналів; подруге, вона показує, що в перші роки реакції (1907—1908) під ударами царизму кількість українських газет і журналів швидко падає. Царські чиновники в роки реакції відновили жорстоку боротьбу проти української преси, що розвинулась була в період революційного піднесення. Ледве встигала газета або журнал появитися на світ, як на них насакували царські чиновники і забороняли. Одеський градоначальник заборонив українську газету, посилаючись на правила 1876 року, які формально не було скасовано. Царська адміністрація всіма засобами намагалася відновити силу указів 1863 і 1876 років про заборону українського друкованого слова і тим самим ще більше зруйнувати «ту братську связь, которая завязывалась в разных сборниках и периодических изданиях, между великорусскою и малорусскою письменностью».²

Навіть ті журнали й газети, що продовжували ще виходити українською мовою, українцям було заборонено передплачувати і читати. Так, попечитель Київського учбового округу заборонив школам виписувати тижневу українську газету «Село». Харківський віце-губернатор Стерлігов заборонив земствам виписувати для безплатних читачів газету «Хлібороб», половина якої друкувалася українською мовою. В 1910 році заборонено було виписувати в бібліотеки службовців Шведсько-Західної залізниці і в народні школи газету «Рада». Як характерний документ, наводимо циркуляр інспектора: «Срочно. Покорнейше прошу немедленно,

¹ В. Ігнатенко, «Бібліографія Української преси», с. 24.

² З доповідної записки «Комиссии Императорской Академии Наук об отмене стесненной малорусского печатного слова», с. 32.

не позже 7 октября с. г., донести мне, высылаются ли в училище газета «Рада» на малорусском языке и при народных чтениях читают ли на малорусском языке учителя, а также — выписываются или высылаются на этом языке книги и брошюры и откуда. Поставлю в известность для исполнения, что в училищах это недопустимо.»¹

Неслухняних передплачників чорносотенці виявляли, доносили на них царській адміністрації, яка їх звільняла з роботи, а іноді й арештовувала і садвила в тюрми. Особливо активну діяльність в цьому проявляло чорносотенне духовенство. Воно було агентурою паризму, допомагало йому в національному поневоленні українського народу. Про це красномовно розповідає селянин з с. Городища, Сквирського повіту, в своєму листі від 5 лютого 1909 року, до «Благодійного товариства видання дешевих і корисних книжок», що містилося в Петербурзі. Селянин повідомляє: «Як приходить звідкинебудь посылка-книжка, чи то газета, або письмо, то іначе не получиш, як не через пона, которий у нашому селу служить в церкві. Він, бачите, записався у члени «русского общества», він має вже літ 75 от роду; от він познайомився з начальником станції, попросив його, щоб той не видавав іначе кореспонденції, як не йому в руки, або його посланцеві: це все він передивиться, як найде, що не дуже цікаве, то видає, а як щось трошки цікаве, то шорве та й покине, або зазве цього чоловіка до себе та налякає його, каже: «Ти оцих книжок та газет, що на малоросійській мові, цурайся та пекайся, бо це політичне діло, як дізнається вридик, то заарештує тебе з цимц книжками». Отак і мені було: через цього пона не трохи пропало моїх газет, що я виписував з Київських редакцій...»²

Поліція закривала українські книгарні, книжкові склади і вилучала українські книжки з усіх бібліотек. Ось що писав з цього приводу в березні 1912 року один учитель в своєму листі до того ж таки «Благодійного товариства»: «У нас на Волині тепер хвиля трусів і цькування на українство; запечатали і трусили «Провіту», усіх просвітян, українські книгарні і навіть приватних людей по селах... Одб'юють навіть самі легальні українські книжки. З книгарні у Житомирі забрали книжок на 600 крб.»³

Штрафи, конфіскації, арешти редакторів та інші численні репресії сипалися на українську пресу. Поліцейські власті на Україні забороняли навіть друкувати театральні афіші українською мовою. Полтавський губернатор наказував: «Наперед усі афіші про вистави українських драм і комедій мусять бути друковані виключно на «общегосударственном языке». Полтавська адміністрація, забороняючи вживання української мови, нахабно заявила: «в Полтаве такого языка (1) не знают и не разберут.»⁴

В Полтавському музичному товаристві поліцеймейстер заборонив вести розповідь українською мовою. Досить було оголосити читання лекції на українській мові, як її забороняли, хоч би вона була і дуже далека від політики.

¹ Цитуємо по ЛНБ, кн. 1, за січень 1911 р., с. 125.

² Журнал «Наше Минувле», № 3, за 1918 р., с. 90.

³ Там же.

⁴ Газета «Рада», № 3 за 1909 р.

Розпалювання царизмом національної ворожнечі. Царизм всіляко боровся проти будьякого революційного і національно-визвольного руху на Україні. Щоб ослабити єдиний революційний фронт всіх народів, царський уряд, при допомозі своїх провокаторів, нацьковував народи Росії один на другий, розпалював між ними взаємне недовір'я, організовував єврейські погроми. «На протиставленні інтересів різних націй, на отруєнні свідомості темних і затурканих мас побудовано всі розрахунки чорносотенців. Візьміть будьяку чорносотенну газетку і ви побачите, що переслідування «інородців», розпалювання взаємного недовір'я між руським селянином, руським міщанином, руським ремісником і селянином, міщанином, ремісником єврейським, фінським, польським, грузинським, українським — ось хліб, яким живиться вся чорносотенна банда.»¹

В роки столипінської реакції в Росії була погромна атмосфера. Вона появилася в наслідок того, що країна переживала, як писав Ленін, — «стан погано прикритої громадянської війни. Уряд не управляє, а воює.»² В руках царизму основним засобом в цій війні була погромна політика. На досвіді 1905 року в повній мірі вияснилось, що дальше панування поміщиків-кріпосників стало несумісним з корінними потребами суспільного розвитку, що з цим пануванням треба покінчити. Переважна більшість населення Росії вже усвідомила непримиримість своїх інтересів з пануванням поміщицького класу і прагнула знищити його. В таких умовах, писав Ленін, — «царизмові довелося вести боротьбу не на життя, а на смерть, довелося шукати інших засобів захисту, крім цілком знесиленої бюрократії і ослабленої воєнними поразками та внутрішнім розпадом армії. Єдине, що залишилося царській монархії в такому становищі, була організація чорносотенних елементів з населення, улаштування погромів».³ Російська монархія Романових захищалась від революції «найбруднішими, найогидливішими, підло-жорстокими засобами.»⁴ З особливою лютюю ці «методи захисту» від революції царизм застосовував у своїх колоніях, насамперед на Україні. Там така погромна політика царизму набувала, як писав товариш Сталін, — «жахливих розмірів, загрожуючи потопити справу згуртування робітників у крові й сльозах. Кавказ і південь Росії дають немало прикладів.»⁵

На позиціях великодержавного шовінізму стояла більша частина депутатів III Думи. Націоналізм III Думи проявляється в розпалюванні ненависті до інородців, в схваленні цілого ряду законів, спрямованих на пригнічення окраїн. Один з таких законопроектів «Про введенні земства в шести западних губерніях» був схвалений Думою в 1911 році. Цим законом поширювалась чинність положення про земські установи і на губернії Правобережної України: Київську, Волинську, Подільську. Законопроект було складено так, щоб забезпечити в земствах цих губерній перевагу російським поміщикам. Закон, виданий урядом Столипіна, встановлював поділ виборців по національних куріях з таким розрахунком, що

¹ В. Ленін, Соч., т. XVII, с. 321.

² Там же, с. 324.

³ В. Ленін, соч., т. XV, с. 222—223.

⁴ Там же, с. 223.

⁵ И. Сталин, Марксизм и национально-колониальный вопрос, с. 13.

коштом селянської маси збільшувалась кількість гласних від російських поміщиків.

Більшість депутатів Державної Думи була за пригнічення української нації. III Дума відхилила заяву 37 депутатів про користування українською мовою в початкових школах.

Беликодержавний націоналізм царизму і третедумської більшості з найбільшою силою проявлявся також в єврейському питанні.

Єврейські погроми в царській політиці займали велике місце. З наближенням російського царизму до свого історичного кінця його антисемітська політика ставала особливо дикою і жорстокою. Одним з яскравих фактів погромної політики царизму була так звана «справа Бейліса».

Справа Бейліса. Справу Бейліса було сфабриковано чорносотенцями з метою придушення нового революційного піднесення, яке почало помітно наростати з 1910 року. Царський уряд і його місцеві чорносотенні органи видали вбивство в Києві зграєю бандитів хлопчика Андрія Юциньського (вранці 12 березня 1911 р.) за «ритуальне вбивство», яке нібито було вчинено євреями при виконанні їхніх релігійних потреб. Щоб довести твердження про «ритуальне вбивство» хлопчика євреями, прокуратура сфальсифікувала судово-медичну експертизу. Департамент поліції, з дозволу царя, підкупив професора-експерта, а міністерство юстиції розпорядилося запросити на експертизу шантажиста-ксьєндза Праайтіса. По обвинуваченню було притягнуто доти нікому невідомого єврея Бейліса, прикажчика цегельного заводу Зайцева. Підставою для притягнення Бейліса до судової відповідальності були провокаторські свідчення зграї злочинців, які гуртувалися навколо злодійського клубу В. Чеберяк. Жандарми приховали від народу справжніх убивців Андрія Юциньського. Судове слідство тяглося коло двох з половиною років. Від невинного Бейліса вперто, застосовуючи всі засоби, домагалися визнання провини.

Справа Бейліса була в центрі уваги царського уряду. Нею безпосередньо займалися міністр внутрішніх справ Маклаков і міністр юстиції Щегловітов. Сам цар Микола II систематично одержував про справу Бейліса точні інформації від міністерств юстиції, внутрішніх і закордонних справ.

Самодержавство всіма засобами намагалося закріпити офіціальним присудом ритуальну легенду. Розслідування справи Бейліса було доручено прокуророві Петербурзької судової палати Вішперу, чорносотенцеві Замісловському і ін. Департаментові поліції було доручено стежити за присяжними засідателями. Один свідок, викликаний на вимогу оборонців з заслання, був зразу ж заарештований поліцією. З наказу департаменту поліції на судовому процесі свідком виступав начальник жандармського управління.

Але, не зважаючи на всі старання влади, мерзотну, дилу легенду про ритуальне вбивство не вдалося царському суду довести. Ніяких доказів проти Бейліса в руках царського суду не було. Справа скінчилась тим, що суд в кінці 1913 року виправдав Бейліса. «Справа Бейліса, — писав у 1914 р. В. І. Ленін, — ще і ще раз звернула увагу всього цивілізованого світу на Росію, розкривши ганебні порядки, які панують у нас. Нічого схожого на законність в Росії нема й сліду. Все дозволено для адміні-

страції і поліції, для безшашного і безсоромного цькування євреїв — все дозволено аж до прикриття і приховання злочинів. Саме такий був підсумок справи Бейліса...»¹

На крові євреїв, на використанні національних і релігійних забобонів затурканих і темних мас царизм хотів виграти боротьбу з революцією. Загіваючи справу Бейліса, пануючі класи царської Росії хотіли вкоренити національну ворожечу в народну свідомість, розколоти революційні сили і цим самим паралізувати революційне піднесення. Але вийшло навпаки. Царизм на справі Бейліса зазнав політичної поразки. «Процес Бейліса — це поліцейська Цусіма, яку ніколи не простять»,² — писав царський чиновник в своєму звіті про процес Бейліса директору департаменту поліції. В дійсності ж для царизму це була не тільки поліцейська Цусіма, а й судова і загальнополітична. Презирство до царизму всього передового людства ще більше зросло.

В дні судового процесу над Бейлісом більшовицька газета «За правду» писала: «Вибухом обурення була вона (справа Бейліса) зустрінута в усьому цивілізованому світі, і пролетаріат Росії був у перших рядах тих, хто підняв свій голос на захист зганьбленої честі російського народу». ³ Робітничий клас, керований партією більшовиків, відповів на процес Бейліса забастовками і мітингами, готуючись новою революцією покласти остаточний кінець національному гнітові. Таким чином, братерська єдність між пролетаріатом всіх націй, яка ще більше зміцніла в революції 1905—1907 років на основі загальної боротьби з царизмом, залишалась нерушимою і в роки реакції.

Посилення націоналістичних настроїв серед буржуазії та її партій. Столицьська великодержавницька політика в умовах спаду революції посилила націоналістичні настрої, особливо серед української буржуазної інтелігенції. «Хвиля войовничого націоналізму, піднята згори, цілий ряд репресій з боку «власть імущих», які мстили окраїнам за їх «свободолюбивість», — викликала зустрічну хвилю націоналізму знизу, що переходить часом у грубий шовінізм. Посилення сіонізму серед євреїв, ростучий шовінізм в Польщі, панісламізм у татар, посилення націоналізму серед вірмен, грузин, українців, загальний ухил обивателя в сторону антисемітизму, — все це факти загальновідомі.

Хвиля націоналізму чимраз сильніше насувалася, загрожуючи захопиту робітничі маси. І чим більше йшов на спад визвольний рух, тим пишніше розпущалися квіти націоналізму». ⁴

В націоналізмі інтелігенції пригноблених народів проявлялося зневіря в спільну боротьбу, зневіря в революцію і в свою здатність протистояти каламутній хвилі чорносотенної реакції. «Період контрреволюції в Росії, — писав товариш Сталін, — приніс не тільки «трім і блискавку», але й розчарування в русі, зневіру в спільні сили. Вірили в «світле майбутнє», — і люди боролися разом, незалежно від національності: спільні

¹ В. Ленин, Соч., т. XVII, с. 323.

² Журнал «Красный Архив», т. 44. 1931 р., с. 123.

³ «За Правду», 1913, №№ 1 і 2 (цитуюмо по ж. «Красный Архив», т. 44, 1931, с. 85.

⁴ И. Сталин, Марксизм и национально-колониальный вопрос, с. 3.

читання насамперед! Закрався в душу сумнів, — і люди почали розходитися по національних квартирах: Хай кожний разраховує тільки на себе! «Національна «проблема» передусім!»¹

Буржуазія всіх націй, в тому числі й українська, культивувала взаємне недовір'я між народами царської Росії, намагалася відвернути робітників і селян від спільної революційної боротьби.

Українська буржуазія випрошувала у царського уряду скасування Емського акту 1876 року, що забороняв українську мову, українізацію школи, випрошувала дозволу на видання газет і літератури українською мовою. Свої національно-культурні вимоги українська націоналістична буржуазія намагалася здійснити шляхом реформ. Така реформістська тактика української буржуазії не ослабляла позицій царизму, але зміцнювала її власне становище. Українську мову, школу і літературу буржуазія хотіла використати в своїх інтересах. Ось що писав з цього приводу товариш Сталін: «Що таке національна культура при пануванні національної буржуазії? Буржуазна своїм змістом і національна формою культура, яка має своєю метою отруїти маси отрутою націоналізму і зміцнити панування буржуазії.»²

Чорностенну політику царизму в національному питанні цілком підтримували не тільки октябристи, а й кадети. Царизм і ліберальна буржуазія проводили великодержавницьку політику, виступали проти дійсної рівноправності всіх національностей. В. І. Ленін, характеризує кадетську політику в національному питанні, в квітні 1914 р. писав: «Наші ліберали і в тому числі кадети бажають приховати від населення свою угоду, в деяких основних питаннях національної політики, з Пуришкевичами.»³ Кадет Кокшкін, виступаючи на конференції своєї партії, вказав на потребу «бути обережними» з такими «розтяжними формулами», як право націй на самовизначення. Він висловив побоювання, що самовизначення націй приведе до розпаду держави. З приводу цього кадетського виступу В. І. Ленін говорив: «Точка зору Кокшкіна є точка зору великоруського ліберально-буржуазного націоналіста, який обстоює привілеї великоросів (хоча вони — меншість в Росії), обстоює пліч-о-пліч з міністерством внутрішніх справ. Кокшкін «теоретично» боронив політику міністерства внутрішніх справ.»⁴ Кадети виступили проти визнання за українцями прав нарівні з усіма народами. Вони боролися проти права українців на самовизначення. В українському питанні кадети захищали великодержавницьку політику царизму. Загальний висновок Леніна про національну політику лібералізму було сформульовано так: «...буржуазія боїться робітників, шукає союзу з Пуришкевичами, з реакцією, зраджує демократизм, відстоює пригнічення, ідеї нерівноправності націй, розбещує робітників націоналістичними лозунгами.»⁵

Націоналістична хвороба епохи реакції охопила й опортуністичну частину соціал-демократії та дрібнобуржуазних народників. Вони виступили

¹ І. Сталін, Марксизм и национально-колониальный вопрос, с. 3.

² Там же.

³ В. Ленин, Зоч., т. XVII, с. 326.

⁴ Там же, т. XVII, с. 326.

⁵ Там же, т. XVI, с. 389.

на стороні буржуазії, проти єдності пролетаріату всіх народів, проти єдності мети в боротьбі з реакцією. Меншовики-ліквідатори, бундівці, народники капітулювали перед націоналізмом. В полоні буржуазного націоналізму опинилися й дрібнобуржуазні українські партії — українська соціал-демократична «Спілка» і УСДРП. Діяльність всіх цих опортуністичних партій в галузі національного питання за роки реакції Ленін схарактеризував так: «І російські опортуністи серед марксистів, що зполчилися саме тепер, в епоху третечервневої системи, проти права націй на самовизначення, всі ці: ліквідатор Семковський, бундист Лібман, український дрібний буржуа Юркевич, на ділі просто плентаються в хвості націонал-лібералізму, розбешують робітничий клас націонал-ліберальними ідеями.»¹

В цьому напрямі діяли, зокрема, й українські соціал-демократи через свій орган «Дзвін». «Лихі порадиники робітників, дрібнобуржуазні інтелігенти з «Дзвона» з шкурки пнуться, стараючись відхилити українських с.-д. робітників від великоруських. «Дзвін» робить діло націоналістичних міщан.»²

Більшовики в боротьбі проти націоналістичного дурману. Проти націоналістичного дурману повела рішучу боротьбу більшовицька партія. Ленін і Сталін в цей час особливу увагу приділили національному питанню. Досить подивитися їхні праці того періоду, щоб зрозуміти, яку величезну роботу в цій галузі провела більшовицька партія. Роль товариша Сталіна в боротьбі за революційні принципи соціал-демократії в національному питанні надзвичайно велика.

Ленін і Сталін вказували, що дійсне розв'язання національного питання в Росії можливе тільки при повному демократизмі, який забезпечує послідовний і вільний розвиток національностей, на основах повного національного самовизначення. Прискорити настання такого ладу може тільки об'єднання всіх національностей в боротьбі за соціалізм, проти всякої буржуазії і проти всіх поміщиків, які розпалювали національну ворожнечу. В. І. Ленін писав: «При єдиному діянні пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови.»³ Більшовики боролися за пролетарську програму в національному питанні. Щоб відстояти таку програму, більшовикам довелося вести найрішучішу боротьбу з ліквідаторами, троцькістами, бундівцями, народниками та іншими дрібнобуржуазними групами, які породили ліберально-буржуазного недоноска — «культурно-національну автономію». Там таки, відповідаючи дрібно-буржуазним інтелігентам із «Дзвона», Ленін писав: «А ми будемо робити діло інтернаціональних робітників: згуртувати, об'єднувати, зливати робітників усіх націй для єдиної смільної роботи.

Хай живе тісний братерський союз робітників українських, великоруських і всяких інших націй Росії!»⁴

Більшовики боролися за самовизначення націй аж до державного відокремлення, за рівні права всіх народів. Ця більшовицька програма в національному питанні сприяла розвитку української культури і науки.

¹ В. Ленін, Соч., т. XVII, сс. 449—450.

² Там же, с. 529.

³ Там же, с. 142.

⁴ Там же, с. 529.

Розвиток української культури і роль передових російських діячів. На захист національно-культурних інтересів українського народу виступила і передова частина інтелігенції. Створена в 1905 році при Російській Академії Наук спеціальна комісія з академіків Ф. Корша, А. Шахматова, С. Ольденберга і ін. висловила проти заборони української мови і вимагала негайно «скасувати укази 18/30 травня 1876 року і 8 листопада 1881 року... Малоросійське населення повинно мати такі ж права, як і великоруське, говорити прилюдно і друкувати на рідній своїй мові.»

Царизм був не в силі цілком припинити розвиток української культури навіть в роки столичинської реакції.

Українська культура при підтримці партії більшовиків, а також і передових діячів російської інтелігенції, продовжувала розвиватися і в цей час.

В Києві було в 1907 році засновано Наукове Товариство, яке стало центром, що об'єднував учених різних галузей науки. Воно мало 5 секцій: філологічну, історичну, природньо-технічну, статистично-економічну і медичну. На чолі Наукового Товариства стояв відомий український громадський діяч, талановитий учений, видатний представник української буржуазної історіографії Михайло Грушевський. За час своєї діяльності (1907—1917 рр.) Товариство винестило півтора десятка збірок своїх «Занесок» по різних галузях науки.

Окремі вчені в університетах, інститутах та наукових товариствах успішно працювали над розробленням історії українського народу, його науки і культури. М. Грушевський продовжував опрацьовувати і видавати свою багатотомну «Історію України-Русі». В Катеринославі працював над вивченням історії Запорізької Січі Д. Яворницький, в Харкові досліджував історію Слобожанщини Д. Багалій.

Значною подією в галузі українського мовознавства було видання в 1906—1908 рр. в Києві чотиритомного словника української мови за редакцією письменника Б. Грінченка. Цей словник одержав Костомаровську премію Російської Академії Наук. Його значення збереглося до наших днів.

Одночасно з розвитком науки й мистецтва під впливом творчості великого пролетарського письменника М. Горького росла і міцніла українська революційно-демократична література в особі кращих її представників — Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Архипа Тесленка та інших письменників, які в своїх творах оспівували героїчну боротьбу українського народу, викривали зрадників і провокаторів, закликали народ до революційно-визвольної боротьби.

РОЗДІЛ II

АГРАРНА ПОЛІТИКА СТОЛИПІНА

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ І ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ СТОЛИПІНА

Поворот в аграрній політиці царського уряду після революції 1905 р. Придушуючи рух робітників і селян в революції 1905—1907 рр., царизм відчув, що він не може обмежитись лише одними репресіями, каральними загонами, розстрілами, тюрмою і каторгою. Революція 1905 року з усією очевидністю показала, що старі порядки на селі засуджені історією безповоротно.

Капіталізм підірвав основи старого аграрного устрою в Росії. Під впливом його розвитку на селі ішов процес дальшого розширення селянства, в наслідок чого селянська община швидко розкладалася і занепадала.

Селянська община дедалі ставала все відчутнішою перешкодою розвитку продуктивних сил сільського господарства. Панувала відстала трипільна система землеробства. В окремих місцях селяни за кілька років перед переділом землі припиняли утворювати свої надільні ділянки, побоюючись, що їм та сама земля більше не дістанеться. Живучи в злиднях, не маючи права продавати свої наділи, біднота залишала свої землі необробленими, незасіяними і йшла на заробітки до міста. От чому Ленін писав, що володіння надільною землею, розділяючи селян тисячю середньовічних перегородок і середньовічною фіскальною «общиною», затримувало розвиток продуктивних сил.

Капіталізм все далі відтісняв середньовічні форми господарства на селі, втягував поміщицькі і селянські господарства в свою орбіту. Ленін, аналізуючи в цілому тенденцію розвитку сільського господарства в кінці XIX віку, підкреслював, що капіталістична система господарства, яка базується на вільнонайманій праці, безумовно витісняє кріпосницьку. Але ця зміна поміщицької системи капіталізмом проходила надзвичайно повільно і «кінець XIX віку застає в Росії найгостріше протиріччя між потребами всього суспільного розвитку і кріпосництвом, яке у вигляді поміщицьких дворянських латифундій, у вигляді відробіткової системи господарства є гальмом господарської еволюції, джерелом пригнічення, варварства, безкінечних форм татарщини в російському житті.»¹ В російській імперії поряд з розвитком найпередовішої капіталістичної промисловості і фінансового капіталізму зберігалися догосподарські залишки кріпосництва як в економіці, так і в політичному устрої країни.

¹ В. Ленін, Соч., т. XII, с. 233.

Ці старі, віджилі порядки в сільському господарстві в інтересах дальшого розвитку країни неминуче мусили бути знищені.

Селянські маси боролися за революційний шлях знищення кріпосництва на селі. З особливою силою це проявилось в революцію 1905—1907 рр.

Революція 1905 року показала, що старі порядки на селі засуджені історією остаточно. Вона показала царському урядові, що селянство дедалі революціонізується, стає союзником пролетаріату в його класовій боротьбі і під його керівництвом перетворюється в велику революційну силу, втрачаючи давню, наївну віру в «царя-батюшку».

Уже в буржуазно-демократичній революції 1905—1907 років селянство, кероване пролетаріатом, виступило з революційними вимогами аж до конфіскації поміщицьких земель і націоналізації всієї землі.

«Діалектика історії зробила те, що селянство, — яке в інших країнах при скількинебудь унорядкованому (з точки зору вимгг капіталізму) земельному ладі є опорою порядку, — в Росії виступило під час революції з самими руйнацькими вимогами аж до конфіскації поміщицьких земель і націоналізації землі (трудовики I та II Думи)».¹

Селянські депутати в першій Державній Думі висунули проект «104-х», який вимагав націоналізації землі. В першій Державній Думі в склад «104-х» входило 52 селянина. Більшість селянських депутатів від українських губерній, де переважала подвірна форма землеводіння, висловились за націоналізацію землі. Під земельним проектом «104-х» підписалось, наприклад, 13 селянських депутатів Подільської губернії. В промовах селянських депутатів гриміла ненависть до поміщиків. Один з селянських депутатів Київської губернії говорив в Думі: «Селяни знають, що земля повинна бути їм дана.»² Далі він говорив про величезну експлуатацію селянства українськими поміщиками.

В унісон селянському депутатів Київської губернії, депутат від селян Подільської губернії заявив, що народ, послаючи його в I-шу Державну Думу, доручив йому «добиватися землі, волі і освіти».

Таким чином «поміщиків (Романова, Столипіна і К^о перша Дума цілком переконала в тому, що миру у них з селянською масою і робітниками бути не може.»³

Свою участю в революції 1905 року народ довів, що він настільки уже пробудився від політичного сну, що казка про оборону урядом «общини», «невідчужуваності наділів», про захист слабих надкласовим урядом — остаточно втратила всякий кредит у селянства. Економічний розвиток Росії, наростання двох соціальних воєн на селі зводили нанівець всі спроби царського уряду вдержати через общину патріархальний лад на селі. В результаті цього, в ставленні царизму до селянської общини відбувся різкий поворот. Революція 1905—1907 років дала відчуті царському урядові на чолі з Столипіним, що опора на дворянство і торгово-промислову буржуазію в боротьбі з революцією є недостатньою. Царський уряд вирішив, що б то не стало спробувати знищити селянську общину, розкласти селянство і створити з нього верству «нових поміщиків», за-

¹ В. Ленин, Соч., т. XII, с. 135.

² Государственная Дума, stenograficheskiy otchet 1906 г., т. I, сессия I, заседание 18—30.

³ В. Ленин, Соч., т. XV, с. 227.

можних селян-власників, які б «не за страх, а за совість» боронили від маси снотій і недотарканість поміщицьких великих маєтків. З цією метою столичинський уряд «вдався до великого маневру, задумав створити собі міцну опору на селі в особі численного класу сільської буржуазії — куркульства».¹ Столичин вирішив здійснити це завдання своїм аграрним законодавством.

АГРАРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО СТОЛИЧИНА

Підготовка указу 9 листопада 1906 року. Буржуазно-економічний розвиток країни і загострення класової боротьби примушували царизм взятися до «упорядкування» селянського питання з точки зору потреб капіталістичного розвитку. Ще в кінці XIX століття окремі діячі російського самодержавства висловлювались за те, щоб поставити на чергу питання про «поліпшення» селянського землеволодіння. Державна рада уже тоді визнавала за потрібне приступити до підготовки робіт, зв'язаних з складанням законів, «обіймаючих усі сторони сільського побуту, зачінаючих найбільш істотні й життєві інтереси селянства».

Початок XX століття позначився ще більшим загостренням класової боротьби на селі. Тоді царський уряд відчув усю глибину значення аграрного питання.

В 1903 році розпочала, під керівництвом царського чиновника Коковцева, роботу комісія «по исследованию причин оскуднения центра», утворена ще за два роки перед тим. Основною причиною зубожіння села комісія визнала не залишки кріпосництва на селі, а відсутність у селян міцного правового порядку, недосконаленість волосного суду і тих форм землеволодіння, які панували на селі.

Уже тоді, комісія, виходячи з цього, висловила побажання про надання селянам права виходу з общини. На початку 1902 року було утворено під головуванням міністра фінансів С. Ю. Вітте «Особое Совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности», яке перенесло обговорення аграрного питання на широку громадську арену в своїх повітових і губернських комітетах. Таких місцевих комітетів в Росії було організовано 618 — з них 536 повітових і 82 губернських. В цих комітетах селянство і демократичні елементи взагалі були слабо представлені. До їх складу входило переважно дворянство і чиновництво. І, не зважаючи на це, всі вони прийшли до висновку про необхідність деяких реформ в селянському землеволодінні. Один з найважливіших висновків, зроблених комітетами, полягав, за висловом С. Ю. Вітте, в тому, що «успіхи сільсько-господарської промисловості найближчим чином залежать від такого поліпшення правового становища нашого селянства, яке сприяло б розвитку в ньому господарської ініціативи і самодіяльності, а також освічення селянського середовища, поза цим всілякі заходи в області економіки і техніки сільського господарства принесуть лише мізерну користь, що не виправдує значних затрат, які вимагатимуться з цією метою з народних же коштів». В результаті цього більшість членів комітетів висловлювалася за перехід сільських общин до подвірного землеволодіння.

Пануючі класи царської Росії відчували наростання революції. Деяка

¹ Короткий курс історії ВКП(б), с. 93.

частина дворян і царських чиновників усвідомлювала ту причину, яка штовхала селян на боротьбу з поміщиками і царизмом. Вона всілякими засобами намагалася по-своєму, в інтересах свого класу «розв'язати» аграрне питання і цим запобігти революції в Росії.

Одні з таких засобів «втихомирення» революційних виступів на селі дехто з поміщиків уже тоді бачив у прищиплюванні селянам почуття приватної власності на землю. Вітте у своїй промові на параді з'явив про потребу розвитку приватно-власницького «патріотизму» у селян... «Горетій країні, — говорив Вітте, — яка не виховала у населення почуття законності і власності, а навички, насаджувала різного роду колективне володіння, що до того ж не дістало ніякого певного вираження в законі, а регулюється то невідомим звичаєм, то просто розсудом. В такій країні можуть рано чи пізно статися такі гіркотні події, подібних яким, можливо, ніде не було.»

Але поки царизм шукав шляхів до «розв'язання» аграрного питання, в країні вибухнула революція 1905 року, яка примусила уряд зробити під тиском мас ряд поступок селянству: було надано права селянам переселятися без всяких обмежень, скасовано викупні платежі і т. д. Крім того, царський маніфест обіцяв розширити операції Селянського банку, щоб полегшити селянам придбання землі. Наказом від 4 березня 1906 року були утворені повітові і губернські землеустрійні комісії «з метою подання допомоги Селянському банкові у виконанні покладених на нього Маніфестом від 3 листопада 1905 року (26871) завдань по полегшенню купування селянами землі.»¹ В цьому ж наказі говорилося: «на обов'язок цих комісій Ми (тобто Микола II) покладаємо також сприяння населенню в усуненні в установленому законом порядку вад існуючого землеволодіння і землекористування, відповідно особливим умовам окремих місцевостей.»²

Таким чином, земельне питання в Росії набуло в цей час величезного значення. Ось чому Століпін, ставши на чолі ради міністрів, зразу ж приступив до розробки нового аграрного законодавства.

Рада об'єднаного дворянства ще в 1906 році закликала уряд до засадження приватної земельної власності селян, щоб якнайскоріше створити на селі верству багатіїв, які стали б на сторону поміщиків проти злидених селян. Століпін негайно став на цей шлях.

Царський уряд, залишаючись і надалі передусім виразником інтересів кріпосників-поміщиків, після 1905 року відчув потребу спертися на куркулів, почав загравати з ними, сказав їм: «Збагачайтесь! Грабуйте обшину, але підтримуйте мене!»³

З цією метою Століпін почав запроваджувати ряд аграрних заходів. Підготовку проектів урядових заходів по аграрному питанню було доручено спеціальній комісії під головуванням помічника міністра внутрішніх справ Гурка. В результаті роботи цієї комісії царський уряд видав ряд наказів. Так, указом від 12 серпня 1905 року удільні землі передавалися селянському Поземельному банкові для перепродажу їх селянам. Але значення

¹ Полное собрание Законов Российской Империи, собр. 3-е, т. XXVI, 1906 г. отд. 37, с. 199.

² Там же.

³ В. Ленин, Соч., т. XII, с. 377.

цього указу навіть міністр Вітте оцінив так: «Продаж удільного майна... через порівняну незначимість цього майна не міг принести ніякої істотної допомоги селянам.»

27 серпня 1906 року видається указ: «О предназначении казенных земель к продаже для расширения крестьянского землевладения». Цей указ так само, як і попередні, не міг поліпшити життя основних мас селянства. На основі цих указів належало передати банкові 9 млн. десятин, фактично ж було передано тільки коло 3-х млн. десятин. З цього фонду куркульство мало купувати землю на пільгових умовах. А крім того, цар, врахувавши досвід революції 1905 року, поспішав, скористувавшись послугами Селянського банку, продати удільні та казенні землі. В інтересах того ж куркульства було видано наказ від 5 жовтня 1906 року, який скасовував деякі обмеження в правах селян при вступі їх на державну службу і в учбові заклади.

Всі ці заходи царський уряд на чолі з Столипіним провадив після розгону 1-ої Думи в міждумський період, порядком так званої 87 статті «Свода основных государственных законов», яка давала право царизмові видавати закони без згоди Державної Думи в період її відсутності. Тільки через деякий час царський уряд вносив ці закони на затвердження в Державну Думу.

Нарешті, комісія, на чолі якої стояв заступник міністра внутрішніх справ Гурко, при безпосередній участі і керівництві Столипіна, розробила проєкт наказу про закріплення землі в приватну власність і вихід з общини.

Зважаючи на важливість цього проєкту, його було передано на обговорення Ради об'єднаного дворянства. Тільки після ґрунтовної підготовки і обговорення столипінського проєкту крупними землевласниками і Радою міністрів, цар видав 9 листопада 1906 року новий указ «О дополнении некоторых постановлений действующего закона, касающихся крестьянского землевладения и землепользования».

Указ 9 листопада 1906 р. Столипінський указ 9 листопада 1906 року про закріплення надільної землі в приватну власність і виділення селян з общини на хутори, був виданий в порядку надзвичайного законодавства за тією ж 87 статтею.

Зміст ст. 1 нового указу був такий: «Кожен домохазяїн, володіючи на общинному праві, може в усякий час вимагати закріплення за собою в особисту власність належної йому частини з зазначеної землі.»¹ Стаття 2 указу зазначала, що в тих громадах, де не було переділу надільної землі, протягом 24 років, закріплюються у власність «всі участки общинної землі, що перебувають в його постійному (не арендному) користуванні...»²

В громадах, де на протязі останніх 24-х років — говориться в статті 3 — були загальні переділи, у приватну власність закріплюється також уся земля, якою володіє домохазяїн. Коли ж число душ, на які ділилась земля при останньому переділі, зменшилось, то за цей лишок землі «укріпленець» повинен був внести сільській громаді певний викуп. Крім того, за домохазяями, що закріпили за собою землю, залишалось право кори-

¹ Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание 3-е, т. XXVI, 1906, отд. 1-е, с. 970.

² Там же.

ствання сіножаття, лісами, вигонами й іншими угіддями община (ст. ст. 4 і 5). Всі ці статті були спрямовані на розвиток куркульського господарства на селі. Статті 3 і 4 указу дали право куркулям закріпляти за собою величезну кількість надільних земель, які їм вдалося доти набути різними шахрайськими методами.

Домохазяї, які закріпили землю у приватну власність, мали право вимагати від сільської громади, щоб вона звела їхні землі в одну ділянку — хутір або одруб. А перехід «цілих общин як з общинним, так і з подвірним землекористуванням, до володіння в одрубних учатках здійснюється по приговорах, постановлених більшістю двох третин селян, які мають право голосу на сході».¹ Щоб прискорити виділ селян з общини, було встановлено такий порядок подачі вимог про закріплення землі в приватну власність: «Вимоги про закріплення в особисту власність частини з общинної землі (ст. 1) пред'являються через сільського старосту громаді, яка по приговору, ухвалюваному простою більшістю голосів, зобов'язана в місячний з дня подачі заяви строк вказати учатки, що передаються, на підставі статей 2 і 3, у власність домохазяїна, який переходить до особистого володіння, а у відповідних випадках визначити також розмір належної з нього доплати (ст. 3) і постійну його пайку участі в угіддях, переселюваних на особих підставах (ст. ст. 4 і 5). Коли протягом вказаного строку громада такого приговору не поставить, то на клопотання домохазяїна-подавця згаданої заяви всі зазначені дії виконуються на місці земським начальником, який розбирає по суті всі виникаючі при цьому спори і об'являє свою на цей предмет постанову.»²

Оскаржувати приговори сільських громад і земських начальників можна було в Повітовий з'їзд, рішення якого були остаточними. Лише в окремих випадках можна було ухвали повітових з'їздів оскаржувати в губернські «присутствія». Закріпляти в приватну власність землю міг не всякий член сім'ї, а тільки домохазяїн. Указ 9 листопада був спрямований проти сімейної власності, яку доти підтримувало аграрне законодавство. Він дбав про розвиток особисто-приватної власності на землю. Закріплена земля не належала всій сім'ї, а була особистою власністю домохазяїна.

Своїм указом царський уряд остаточно змінив своє ставлення до селянської общини: замість захисту, почав її знищувати.

В наслідок проликнення капіталізму на село, в результаті розкладу селянської общини склався куркульський промарок, на який і вирішив спертися царизм, віддавши на грабування йому селянські надільні землі. Станові російської селянської общини в цей час відповідає таке положення Енгельса:

«Щодо общини, то вона лишається можливою тільки доти, поки її члени відрізняються один від одного багатством лише в мізерній мірі. Як тільки ці відмінності стануть великими, як тільки деякі її члени стануть боржниками-рабами інших багатших членів, — так община не може довше жити.»³

Столпінським указом руйнувалося общинне користування землею. Кожному селянинові пропонувалося одержувати свій наділ в особисту власність.

¹ Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание 3-е, т. XXVI, 1906, отд. 1-е, с. 970.

² Там же.

і вийти на так званій хутір чи одруб, або зовсім продати свій наділ. При цьому поміщицькі землі, як і раніше, залишалися за їх власниками. В. І. Ленін, оцінюючи столишніську реформу, писав: «Що таке столишніське аграрне законодавство за 87 артикулом? Це захопчування грабежу общин куркулями, це ламання старих земельних відносин на користь жменьці заможних господарів ціною швидкого розорення маси? Це — другий великий крок масового насильства над селянством в інтересах капіталізму. Це — друга поміщицька «чистка земель» для капіталізму». ¹ Усунення кріпосництва в Росії можливе було двоюким шляхом. «Залишки кріпосництва, — писав В. І. Ленін, — можуть відпадати і шляхом перетворення поміщицьких господарств і шляхом знищення поміщицьких латифундій, ц. т. шляхом реформи, і шляхом революції.»² В. І. Ленін назвав один з цих шляхів об'єктивно-можливого розвитку капіталізму в Росії «пруським», а другий — «американським».

Пруський шлях розвитку означає перетворення старого поміщицького господарства з його величезними кріпосницькими пережитками, в капіталістичне, прирікаючи маси селян на злиденне існування, при чому з їх середовища виділяється невеличка кунка селян-куркулів. Це був шлях дуже повільного розвитку капіталізму в сільському господарстві, бо він забезпечував передусім інтереси поміщиків і куркульства, приводив до систематичного зубожіння й руйнування селянської маси, отже, систематичного вигублення, знищення значної частини селянства протягом цілих десятиліть.

Американський шлях в умовах Росії означав перемогу селянської революції, рішучу ліквідацію всіх феодальних пережитків, доведення до кінця буржуазно-демократичної революції і створення найбільш сприятливих умов для її переростання в революцію соціалістичну.

Столишніська аграрна політика була другою, після 1861 року, буржуазною реформою, яку проводили кріпосники, це була нова спроба царизму зміцнити в Росії пруський шлях розвитку сільського господарства. «Чорносотенні поміщики і їхній міністр Столишин стали саме на цей шлях. Вони зрозуміли, що без насильного ламання заржавілих середньовічних форм землеволодіння не можна очистити дороги для розвитку Росії. І вони сміло пішли на це ламання в інтересах поміщиків. Вони викинули за борт недавно ще поширену в бюрократії і серед поміщиків симпатію до напівфеодальної общини. Вони обійшли всі «конституційні» закони, щоб розірвати її насильно. Вони дали «картбланш» куркулям грабувати селянську масу, ламати старе землеволодіння, розоряти тисячі господарств; вони віддали середньовічне село на «поток і розграблення» володареві карбовання. Вони не можуть чинити інакше в інтересах збереження свого панування, як класу, бо вони усвідомили необхідність приспособитися до капіталістичного розвитку, а не боротися з ним. А для збереження свого панування їм ні з ким з'єднатися як з «чумазим», з Разуваєвим і Колушаєвим проти селянської маси. У них нема іншого виходу, як крикнути клич цим Колушаєвим: ...збагачуйтесь! Ми дамо можливість вам нажити сотню карбованців на карбованець, допоможіть урятувати нам основу нашої влади при нових умовах! Такий шлях розвитку вимагає для свого здійснення суцільного.

¹ В. Ленін, Соч., т. XI, с. 378.

² Там же, с. 348.

систематичного, незагнужданого насильства над селянською масою і над пролетаріатом. І поміщицька контрреволюція квапиться по всій лінії організувати це насильство.»¹

Столинінська аграрна реформа, так само як і реформа 1861 року, була масовим насильством над селянством. Різниця тільки полягала в тому, що, коли при «звільненні» селян поміщики грабували селянську землю, то тепер куркулі стали грабувати общинну землю, одержуючи кращі ділянки, скуповуючи по дешевій ціні наділи у бідноті.»²

Столинінська аграрна реформа була поміщицькою реформою, проведеною кріпосниками зверху в інтересах збереження поміщицького землеволодіння і повної залежності селянства, прирікаючи селянську масу на постійне голодування.

В той же час аграрне законодавство Столиніна було наскрізь пройняте чисто буржуазним духом. Воно йшло по лінії капіталістичної еволюції, полегшувало, штовхало вперед цю еволюцію, прискорювало експропріацію селянства, розклад общини, створювало сільську буржуазію. «Це законодавство, — писав В. І. Ленін, — безсумнівно, прогресивне в науково-економічному розумінні.»³

Але селянство боролось не за буржуазну еволюцію поміщицького типу, а за буржуазну еволюцію селянського типу, тобто за американський шлях розвитку.

Селянство відстоювало американський шлях тому, що він означав «найшвидший розвиток продуктивних сил і найкращі (які тільки можливі взагалі в обстановці товарного виробництва) умови існування селянської маси.»⁴

Пролетаріат і кероване ним селянство боролися за знищення поміщицьких латифундій шляхом революції в інтересах селян. Більшовики підтримували революційну боротьбу селян за знищення поміщицького землеволодіння.

Столинін хотів, навпаки, розв'язати аграрне питання в Росії в інтересах поміщичтва, коштом селянства і цим залобігти розв'язання його шляхом революції.

Царизм намагався «упорядкувати» селянське питання з погляду вимог капіталістичного розвитку, в унісон інтересам двох класів — дворянства і буржуазії. Таке упорядкування могло робитися тільки руками кріпосників, під керівництвом їх захисника — царського уряду.

Шляхом руйнування общинного селянського землеволодіння і насадження замість нього приватної індивідуальної власності на селі пануючі класи Росії намагалися зміцнити основи самодержавного ладу. На їх думку треба було закріпити в свідомості селян поняття про недоторканість приватної власності.

«Досить зробити селянина власником, щоб він усвідомив усю чудовищність експропріації власності, усвідомив би всю злочинність насильного замаху на чужу власність».

¹ В. Ленін, Соч., т. XI, с. 493.

² Короткий курс історії ВКП(б). с. 93.

³ В. Ленін, Соч., т. XI, с. 352.

⁴ Там же, с. 352.

Рада міністрів, схвалюючи указ 9 листопада 1906 року, аргументувала його необхідність також тим, що общинні і сімейні володіння землею не дають можливості укріпити в широких масах правильні погляди на приватну власність, і відстоювала потребу розвитку не на общинній, а на приватній власній землі. І, нарешті, головний керівник землеустрою і землеволодіння князь Васильчиков з думської трибуни доводив, що закріплення в особисту власність землі буде вірним засобом «перетворення синучих пісків у золото і голих скель в квітучий сад».

В. І. Ленін так пояснив причини, які примусили поміщиків і капіталістів стати на шлях захисту приватної власності на землю: «Поміщики і капіталісти чудово знають того ворога, з яким доводиться їм боротися, чудово відчувають, що революція зв'язала перемогу поміщицьких інтересів з перемогою приватної власності на землю взагалі, перемогою селянських інтересів зі знищенням приватної власності на землю взагалі, і поміщицької і селянської.»¹ Така була ленінська оцінка суті і значення столипінського аграрного законодавства.

Розгляд «Указу 9 листопада 1906 р.» в III Думі. Тільки в обставинах жорстокого царського терору, в період найглухішої реакції, коли розгуд контрреволюції дійшов крайніх меж, коли реакція вершила свій дикий акт політичної помсти над революціонерами взагалі і соціал-демократами зокрема, — Столипін міг уже цілком спокійно внести на затвердження III Думи «Указ 9 листопада 1906 року».

Принципіальну основу аграрної політики царського уряду виголосив автор цього указу, голова ради міністрів Столипін, на засіданні першої думської сесії 18 листопада 1907 року. В цій промові Столипін сказав, що керівною думкою теперішнього уряду, як і завжди, є питання землеустрою. Столипін заявив, що царський уряд і надалі буде силою придушувати повстання селян, не дасть ніяких поступок селянам і захищатиме недоторканість приватної власності на землю.

«Не безладна роздача земель, не заспокоєння бунту подачками — бунт погашується силою, а визнання недоторканості приватної власності... Ось завдання, здійснення яких уряд вважав і вважає питаннями буття російської держави.»²

13 лютого 1908 року цар Микола II прийняв членів Державної Думи. На прийомі було 307 депутатів. В своїй короткій промові перед депутатами цар заявив, що Дума повинна незабаром прийняти нові земельні закони і що ніяк думка про примусове відчуження поміщицької землі неможлива, бо він, цар, ніколи подібного закону не затвердить.

3-20-го жовтня 1908 року на 2-й сесії III Думи було почато обговорення столипінського указу 9 листопада 1906 року. Під час обговорення указу в Думі 5 грудня 1908 року знов виступив Столипін. В своїй промові він відкрито проголосив ставку царизму на куркулів, заявив, що в новому законі: «необхідно... мати на увазі розумних і сильних».³

Всі поміщицько-буржуазні партії в Думі виступили захисниками столипінських реформ і найактивніше — члени цих партій від українських губерній.

¹ В. Ленин, Соч., т. XII, сс. 405—406.

² Стенографический отчет 3-го созыва Гос. Думы, Сессия 1, с. 309.

³ «Сборник речей П. А. Столыпина», с. 75, СПб, 1911.

Член партії правих Березовський 2-й, від Волинської губернії, на засіданні 24 листопада 1908 року, захищаючи указ 9 листопада 1906 року про вихід селян з общини, говорив: «за це ми стоїмо і стоятимемо, бо впевнені, що тільки тоді наш селянин підніметься економічно, коли земля буде його власністю». ¹ І тепер, в умовах жорстокої реакції, перед очима правих стояв головний їх ворог — революція, з яким їм треба було боротися.

Балаклєєв (Подільська губернія) висловив у своєму виступі загальний страх перед революцією всіх правих. Він сказав, що указ 9 листопада відкинути не можна, бо він виражає волю царя, і тут же додав: «Ми живемо в час революції, яка, на моє глибоке переконання, далеко ще не закінчилась». ² Балаклєєв боявся, щоб столинінський земельний указ не підняв нової хвилі селянської боротьби проти поміщиків.

Активними захисниками столинінських законів в III Думі виступили октябристи. Правий октябрист, член Думи від Полтавської губернії, Шейдеман вихваляв хуторизацію сільського господарства на Україні.

Схвалили новий курс аграрної політики царизму в III Думі і націоналісти. Член Думи — націоналіст Буцький (Херсонська губернія) з підібраними цифрами і фактами захищав цю політику, називаючи одержані селянами по указу 9 листопада права священними. Ці «священні права», що давали поміщикам волю і можливість нещадно експлуатувати селян, знайшли захисника і в особі націоналіста Богданова від Київської губернії. Кадети йшли в союзі з поміщиками і правими. Вони з правими та октябристами вихваляли особисто-приватну власність на землю.

Проте, через усі промови кадєтів у III Думі червоною ниткою проходила критика столинінського аграрного законодавства з точки зору «обережності». Члени Думи кадєти критикували новий проєкт земельного закону за дуже рішуче ламання общини, за насильницьке його проведення. Вони пропонували запроваджувати столинінські реформи тонше, спритніше, ще з більшою вірнопідданістю. Кадєти заявили своє бажання допомогти царизмові запроваджувати в життя указ 9 листопада 1906 року не тільки шляхом одного голого насильства над селянами, а й шляхом обдурювання їх «конституційним демократизмом».

Зовсім протилежну аграрну програму захищали представники селян в III Думі. Не зважаючи на те, що вибори в Думу проходили в умовах панування найжорстокішої реакції і нечуваного білого терору, коли селянських депутатів було дуже ретельно пересіано через низку поліцейських сит, коли селянство було залякане чорносогненими зубрами, — все таки селянські депутати підписали проєкт 42, в якому вимагали примусового відчуження поміщицької землі і передачі її малоземельним селянам через обрані загальним голосуванням місцеві комісії.

Проєкт 42-х і промови селян були найкращим доказом революційності селянських мас тодішньої Росії.

Селянські представники в Думі виступали, безумовно, як «один політичний напрям в аграрному питанні, при чому відмінність правих селян і трудовиків є лише відмінністю відтінків усередині єдиного напрямку.» ³

¹ О. Сосов, Земельный вопрос в 3-й Гос. Думе, с. 483.

² Цит. по Леніну, Соч., т. XII, с. 405.

³ Там же, с. 403.

«Праві» селяни починали свої промови з висловлення віропідданства урядовій політиці, але в той же час підкреслювали наявність селянського малоземелля, якому столичні закони ніяк не допоможуть. Типовий «правий» селянин Сторчак (Херсонська губернія) закінчив свою промову так: «А коли сказав государ, щоб була правда і порядок, то, звичайно, якщо я сижу на 3-х десятинах землі, а поруч 30.000 десятин, то це не єсть порядок і правда.»¹

В своїй промові член Думи, «правий» селянин Андрійчук (Волинська губернія) вказував, що указ 9 листопада не розв'язує питання малоземелля селян. Він попереджав, що після цього закону можуть впасти на голови поміщиків і буржуазії «сльози народного прокляття».

З такими промовами виступали селянські представники в III Думі від усіх місцевостей царської Росії.

Селяни-трудовики, члени III Думи, виразно висловились за націоналізацію всієї землі.

«Якщо Сторчак (а також депутати свящ. Титов, Андрійчук, Попов 4-й і Никитюк, які в головному і в основному стоять на тій же позиції), виражають революційність селянської маси несвідомо, стихійно, самі боючись не тільки договорити до кінця, але навіть і додумати до кінця те, що з їх слів і пропозицій випливає, то трудовики в III Думі виражають дух масової боротьби селян прямо і відкрито.»²

Більшовики завжди підтримували селянство в цій боротьбі. Вони захищали аграрну програму — націоналізацію всієї землі, виступаючи проти меншовицької аграрної політики муніципалізації землі.

В. І. Ленін вважав можливою націоналізацію землі тільки в результаті перемоги революції, тільки після повалення царизму. Націоналізація землі в цьому випадку полегшувала пролетаріатові в союзі з сільською біднотою перехід до соціалістичної революції. Націоналізація землі вимагала безплатного відібрання (конфіскації) всієї поміщицької землі на користь селян.

На інших позиціях стояли меншовики. Вони відстоювали програму муніципалізації. За цією програмою поміщицькі землі переходили не в розпорядження і навіть не в користування селянських громад, а в розпорядження муніципалітетів (тобто місцевих самоуправлінь або земств). Селяни повинні були орендувати цю землю кожен по своїй зможі.

«Меншовицька програма муніципалізації була угодовська і через те шкідлива для революції.»³

Після довгих дискусій навколо указу 9 листопада 1906 року, нарешті, 9 травня 1909 року, він був схвалений III Державною Думою. Селянський проект 42-х чорносотенно-кадетська Дума відкинула. Цим вона дала зрозуміти селянству, що йому не одержати поміщицької землі, поки існує царський уряд і поміщицько-кадетська Дума.

З кожним днем падала наївна віра селянства в III Державну Думу. Ось що писав про неї селянський кореспондент с. Гниди, Остерського повіту,

¹ Цит. по Леніну, Соч., т. XII, с. 408.

² Там же, с. 409.

³ Короткий курс історії ВКП(б), сс. 81—82.

на Чернігівщині: «Ще трохи цікавилися діяльністю Думи і дечого сподівався від неї. Але швидко зневірились...»¹

Свій погляд на Думу селяни-бідняки виявляли в глузливих частушках:

«Дума в Пітері сидить,
Важно засідає;
Про мужицькі нужди
Нічого не знає.
Наша дума модниця,
Багачу угодниця;
До бідняка мужика
Справа її невелика».

До того ж, бідніше селянство переконувалось, що столишніські укази і землеустрій вигідні тільки куркулям. В результаті всього цього вихід селян з общин по указу 9 листопада 1906 року, починаючи з кінця 1909 року, став падати, селянство все сильніше почало чинити опір переходові на хутори та одруби. Царський уряд вирішив усіма засобами посилити процес переходу селян з общин на хутірську та одрубну систему господарювання, для чого було внесено деякі зміни до столишніського указу і видано його як закон.

«Закон 14 червня 1910 року». Затверджений III Думою «Проект земельного закона об изменении и дополнении некоторых постановлений, касающихся крестьянского землевладения» згодом схвалила Державна Рада.

14 червня 1910 року він був уже виданий царським урядом як закон. Новий закон відрізнявся від указу 9 листопада 1906 року тим, що проводив столишніський курс ще рішучіше. Так, ст. I закону від 14 червня 1910 року вимагала обов'язкового переходу всіх селян до особистої власності на землю в тих сільських громадах, в яких на протязі останніх 24 років не було переділу земель. А указ 9 листопада 1906 року давав лише право селянинові вимагати від сільської громади закріплення за ним землі у приватну власність і виділення його з общини.

Цікаво відмітити в новому законі ст. 34, яка зобов'язує сільську громаду зводити в одну ділянку закріплені землі за домохазяїном в таких випадках: «Виділ в одному, по можливості, місці (ст. 32) обов'язковий для громади, без права задовольняти виділюваних грошима, в таких випадках: 1) при загальних переділах, якщо заяву про виділ зроблено до постанови приговору про переділ і 2) поза загальними переділами: а) коли виділу вимагатиме не менше одної п'ятої частини всіх домохазяїв, або в громадах, де число домохазяїв перевищує двісті п'ятдесят, не менше п'ятидесяти домохазяїв, і б) по заяві хоча б одного домохазяїна, коли виділ участка визнано (ст. ст. 33 і 37) можливим і не зв'язаним з особливими незручностями.»

При яких обставинах закріплені за домохазяями землі зводяться в одну ділянку, без їх згоди, вказує ст. 36: «Обов'язковий виділ до одних місць участків, уже укріплених за окремими домохазяями, провадиться і без їх на те згоди: 1) коли того вимагатиме більше половини домохазяїв,

¹ Журн. «Рідний Край», № 1 (січень), сс. 12—13.

що залишаються при общинному користуванні і 2) коли при виділах, передбачуваних статтею 34, той домохазяїн, що побажає лишитися в через-смужному володінні, не дасть згоди на обмін укріплених за ним окремих смуг, які вважається необхідним включити в границі участків, відводимих тим, хто виділяється. У випадку, передбаченому пунктом 1 цієї статті, громаді дозволяється провести достроковий загальний переділ без запиту на те дозволу Губернського Присутствія.»¹

Обидві ці статті нового закону спрямовані на більш рішуче руйнування общинного землеволодіння.

Новий закон, на основі ст. 45, давав права селянам-подвірникам переходити на хутори і одруби за згодою простої більшості голосів сільського сходу, тоді як доти потрібна була згода не менше $\frac{2}{3}$ голосів.

Отже, закон 14 червня 1910 року ішов ще далі столипінського указу в напрямі руйнування селянської общини й утворення на селі куркульських господарств.

Закон 29 травня 1911 р. «Про землеустрій». Проведення землеустрійних робіт, зв'язаних з запровадженням столипінських реформ, було покладено на губернські і повітові комісії, які діяли ще на основі указу 4 березня і наказу 19 вересня 1906 року. Уже в 1909 році було утворено 38 губернських і 411 повітових комісій. Загальне керівництво цими комісіями здійснювалось через Особливий комітет землеустрійних справ, утворений при Головному управлінні землеустрою та земле-робства.

Кріпосницький характер столипінських реформ визначив і класовий склад всіх цих комісій. За своїм особистим складом землеустрійні комісії в переважній більшості були поміщицько-чиновницькими. До складу повітових комісій входили: повітовий предводитель дворянства, голова повітової земської управи, неодмінний член, якого призначало Головне управління землеустрою, повітовий член Окружного суду або голова З'їзду мирових суддів, член від відомства уділів, земський начальник, три члени, обрані повітовими земськими зборами, і три представники від селян, які призна-чались з кандидатів, обраних волосними сходами.

Такими ж поміщицько-чиновницькими щодо свого складу були й губернські комісії. Повітові землеустрійні комісії очолювали предводителі місцевого дворянства, а губернськими комісіями керував сам губернатор.

Порядок роботи землеустрійних комісій визначав закон «Про землеустрій», виданий царським урядом 29 травня 1911 року. На основі нового «Положення о землеустройстве» комісії повинні були провадити такі землеустрійні дії: «1) виділ земель окремим оселям сільських громад; 2) виділ земель виселкам і частинам поселень і 3) виділ одрубних участків окремим членам сільських громад і маючих окреме володіння оселям розверстання угідь між членами громади або оселі на одрубні участки; 4) нове по цілях сільських громадах і маючих окреме володіння оселям розверстання угідь між членами громади або оселі на одрубні участки; 5) знищення черезсмужності підлягаючих дії цього Положення земель з прилеглими володіннями; 6) розверстання до одних місць (на одрубні участки) земель різного володіння, включених в одну дачу розверстання; 7) розділ угідь,

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е, т. XXX, отд. 1, с. 749.

які перебувають в загальному користуванні селян і приватних власників; 8) відмежування підлягаючих землеустрою земель від суміжних володінь в тих випадках, коли попереднє встановлення зовнішніх границь необхідне для виконання перелічених вище землеустрійних дій».¹

Всі види землеустрійних робіт, як зазначалося в ст. 6 нового закону «можуть провадитися в визначених цим Положенням випадках за погодженням всіх заінтересованих осіб, так і в обов'язковому (підкреслення наше, — Ф. Л.) порядку.»²

Нове «Положення» відкрито встановлювало принцип примусового проведення землеустрійних робіт на селі в інтересах куркульства. За цим «Положенням» землеустрійні комісії, ігноруючи волю більшості бідняцько-середняцьких мас селян, насильницькими методами примушували селян виходити на одруби та хутори.

На основі цих законів і запроваджувалась столинінська аграрна реформа на Україні.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ СТОЛИНІННА НА УКРАЇНІ

Заходи запровадження в життя столинінських аграрних законів. Столинінська аграрна політика намічала такі заходи: зруйнування селянської общини, насадження хутірського і одрубного господарства на селі, переселення селян, діяльність так званого Земельного банку.

Закріплення землі в особисту приватну власність і насадження хутірського та одрубного господарства провадилося не тільки шляхом агітації і пропаганди, а також насильницькими засобами, при застосуванні методів поліцейської диктатури. Для цього було застосовано статтю 1445 Уголовного Кодексу, згідно з якою всіх, хто виступав проти столинінської аграрної реформи, арештовували, садили в тюрми і відправляли на каторгу. Царський уряд відзначав нагородами своїх чиновників за успішну роботу в справі швидкого розвитку хутірського та одрубного господарства на селі. З наказу уряду, чиновники, всупереч бажанню селян, насильно розвертували селянські надільні землі на хутори й одруби.

Прикладом насильництва царських чиновників може бути діяльність землеустрійних комісій на Уманщині. Тут деякі члени землеустрійних комісій виселяли селян на хутори, не зважаючи на їх небажання.

Про таких «героїв» примусового виходу селян на одрубні ділянки писали в своєму проханні до київського генерал-губернатора селянин с. Гродзевої, Уманського повіту: «Всенюкорейше просим ваше высокопревосходительство обратить Ваше внимание на притеснения местных властей волостного старшины Бабанской волости Леонтия Слободянюка во главе с мировым посредником 1-го участка Уманского уезда Сергеем Пенюковым, которые принуждают нас выходить на отруба. Никакие резоны и доводы целого общества местные власти в соображение не принимают, у них всегда один ответ: вы бунтовщики, вы сопротивляетесь властям, вы не подчиняетесь распоряжениям правительства. Все это говорится в присутствии

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье, т. XXXI, № 35370.

² Там же.

отряда стражников и полиции, и, если кто осмелится защищать свои права, тех арестовывают и сажают в карцер. Приговоры же составляются в волостном правлении вопреки согласия крестьян, затем эти приговоры и передаются сельскому старосте, который и принуждает их подписывать». ¹ А тих селян, що відмовлялися підписати приговор, викликав до себе у волость волосний старшина, «потребовал от них своих подписей на приговор; когда они отказались подписать, то он, старшина, запер их в карцер и по одиночке выводил в свободную залу волостного правления и там избивал и заявил, что если они не подпишут, то будет до тех пор бить, пока они подпишут». ²

80 домохазяїв села Свинарки того ж таки повіту послали телеграму до царя, в якій скаржилися, що земський начальник, мировий посередник, сільська адміністрація насильно примушували їх виходити на одрубні ділянки. В цій же телеграмі говорилося, що землемір, присланий для розмежування землі на одрубні господарства, ображав общинників, а тих селян, які не бажали виходити на одруб, арештовував і садив у карцер.

За столичинським законом, якщо $\frac{2}{3}$ домохазяїв сільського сходу висловляться за вихід з общини на хутори або одруби, то це рішення стає обов'язковим для всіх селянських дворів. Користуючись цим законом, царські чиновники і намагалися всякими шахрайськими методами вписувати в приговор сільського сходу $\frac{2}{3}$ селян домохазяїв. Для цього вони дуже часто рахували самі тільки люстраційні двори, а не фактичну їх кількість, і цим ігнорували бажання великої частини селян.

В багатьох селах в приговор сільського сходу вписували в число бажаних перейти на одрубну систему господарювання неprisутніх на сході, вибулих з села і навіть давно померлих. Так, жителі села Губника, Гайсинського повіту, в кількості 162 осіб в скарзі від 5/IV 1907 року писали генерал-губернаторові: «в число 489 человек, кои в приговоре записаны как подавшие голоса за составление такового, включены заведомо неправильно 96 человек». ³

Були й інші засоби примусового впливу на селян. В тому ж селі Губнику на день прийняття сільським сходом приговору про перехід селян на одрубну систему землеволодіння, місцеві урядові особи викликали великий загін поліції на чолі з ісправником. Останній напередодні сходу заарештував 12 революційно настроєних селян. Крім того, «пущена была молва, что всякий, кто откажется от принятия плана, будет арестован, как бунтовщик.» ⁴

Наведемо ще один факт насильницького запровадження в життя столичинського аграрного законодавства.

В селі Дідовичі, Новоград-Волинського повіту, один куркуль, що володів 40 десятинами землі, захотів звести свої земельні ділянки в одно місце, біля садиби. 10 вересня 1909 року до села прибув мировий посередник 2-ої ділянки. Він наказав сільському старості скликати на сход усіх селян. На сході, ігноруючи волю більшості селян, посередник вимагав виділити

¹ Київський Облархів, спр. 342 по канцелярії КВП генерал-губернатора, 4-е діловодство.

² Там же.

³ Там же, спр. 183, арк. 25, 1909 р.

⁴ Там же, спр. 183, арк. 193.

куркулеві найкращі землі біля його садиби. Після цього мировий посередник примушував селян ламати свої будівлі і виносити їх в чисте поле. За невиконання цього наказу загрожував цілій сільській громаді штрафом по 5 карбованців з кожного двору. Селянин Йона Пасішник відважився висловити думку більшості селян, що переходити на одруби не обов'язково. Тоді мировий посередник «схватил Іону Пасешника за грудь, оборвал допоследа воротник рубахи и сейчас же под сгражей отправил в карцер на 2-е суток.»¹ Потім, всупереч волі більшості селян, було винесено приговорі.

Більшість селян, головно біднота, чинила великий опір новому земельному законодавству. Про це свідчить багато фактів. Наприклад, у березні 1909 року жителі села Собківки, Київської губернії, заслані царським урядом за те, що відмовилися підписати приговорі про вихід на хутори та одруби, написали на ім'я міністра землеробства таку скаргу: «Почтительнейше просим Государственный Совет и всех господ министров не утверждать законопроект о землеустройстве, принятый Государственной Думой. Закон 9 ноября погубит крестьянское земледелие. Крестьяне это видят, чувствуют, заявляют начальству, но оно не слушает, насильно принуждает подписывать огласительные приговоры, нежелающих сажают за решётку и держат, пока не согласятся подписать. Отказавшихся сажают в тюрьму и этапом высылают из губернии на два года. Всякому человеку известно, что в каждом обществе земля не одинакова: есть хорошая, посредственная, плохая; кому дают хорошую, кому посредственную, а большинству плохую. Слезы, горе в каждом селе. Чувствуем, что отруба не удержатся, их распродадут, кто спяна, кто по нужде, а больше из-за семейных раздоров. Скупают землю мужицкую кулаки деревенские, и пришельцы разноплеменные; останется крестьянство безземельное и безработное, а это не доведет до добра. Спасайте хлебопашцев, а вместе с ними Русь православную, пока еще не поздно. Уполномоченные 27 домохозяев села Собковки, Уманского уезда, Киевской губернии, высланные в Кипшенев на два года за несогласие подписать приговор, составленный местным начальником.»²

Ставлення селянства до столичинських аграрних законів. Проти запровадження столичинського законодавства найактивніше виступило малоземельне селянство. «Собравшиеся крестьяне (с Ново-Итровка, Сумского уезда) высказывали, что выход на отрубные участки многоземельных крестьян является для общества вредным, — так как некоторые семьи крестьян имеют до одной десятины земли и выйдя на отруб не в состоянии прокормить свои семьи».³

Біднота села Губника, Гайсинського повіту, в згадуваній уже скарзі до київського генерал-губернатора вказувала, що при розвертанні надільних земель на хутори вдови і сироти майже ніякої землі не одержать. Біднота протестувала проти переходу на одрубну систему землеволодіння, мотивуючи свій протест тим, «что в данном случае отруба являются лишь орудием мошенничества, а именно: кто выplatит уполномоченным, того сажают на

¹ Київський Облархів, спр. 342 по канцелярії КВП генерал-губернатора, 4-е відводство, спр. 533, арк. 1.

² Питусмо по книзі Карпова «Аграрная политика Столыпина», с. 96.

³ ЦАР, Фонд канцелярії харківського губернатора, спр. 279, арк. 405.

лучший участок, а кто заплатит не в состоянии, тому отводят участок худший и даже в меньшем размере, чем полагается по приговору.»¹

Землеустрійні комісії завжди чинили на користь куркульству, у якого вони жили й пилячили. За це вони відводили куркулям краці, ближчі до села, землі, а бідноті залишали піски, бугри і до того ж ще й дуже віддалені від села. То ж не дивно, що лише за 1912 рік від селян восьми українських губерній надійшло 946 скарг на неправильну діяльність землеустрійних комісій.

Більшість селян позбавлялася права користуватись загальними вигонами і водоцоями. Залишившись на своїх хутірських клаптиках землі, величезна більшість селянської бідноти не могла організувати там господарство, вона продавала свою землю за безцінь куркулям і перетворювалася в безземельних пролетарів села. В народній творчості це відбилося так:

«Глцтасві знов гульня:
Придумали отруба;
Він земельку підбере,
Жить на отруб черейде,
А ми, бідні мужики,
Терни його кулаки».

Одначе, не слід думати, що селянство боролось за збереження селянської общини. Навпаки, селянські маси ясно і рішуче висловлювалися проти збереження старої общини, тому що вона стала зручною формою прикриття куркульського свавілля на селі, ставала «все більше й більше шкідливою для селянської бідноти.»²

Селянство виступило проти столичинського ламання общини, тому що воно давало привілеї і права куркульству грабувати общинні землі й створювати собі великі господарства.

Тому то так радісно куркульство прийняло столичинську аграрну реформу. Воно захопило в свої руки краці землі, закріпило їх за собою, звелo їх в одно місце — хутір чи одруб.

Кількісні показники закріплення землі в особисту власність. З часу видання указу 9 листопада 1906 року до 1 травня 1915 року по всій Росії закріпили землі в особисту власність коло 2 млн. дворів, або 21,8% числа всіх общинників. Загальний фонд виділених доходів до 16,4% всієї площі надільних земель. По окремих районах розміри виділених земель в особисту власність дуже різнилися.

Найбільше закріпило за собою землі селянство України. Але й тут спостерігається велика градація між районами. Особливо швидко ішов процес закріплення землі в приватну власність на Правобережжі і в степовій частині України. На Правобережжі число господарів, що виділялися з общини, доходило до 48%; по Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях число їх дорівнювало 42%, а на Лівобережжі становило тільки 16,5%. Співвідношення закріпленої землі до всієї площі надільного землеволодіння становило на Правобережжі — 50,7, по Степовій Україні — 34,2 і на Лівобережжі — 13,8%.

¹ Київ. Облархів, спр. 183, канцелярія КНВ генерал-губернатора, 4 діловодство, арк. 192.

² В. Ленин, Соч., т. III, с. 112.

Більш швидкий процес розкладу общини на Україні пояснюється тим, що тут общинне землеволодіння було менш поширене і не мало таких живучих традицій серед селянства, як у Великоросії.

Наприкінці XIX століття общинне землеволодіння по відношенню до всього селянства у Великоросії, становило від 93 до 98,4%, а не губерніях України, за даними центрального Статистичного Комітету 1877—87 рр., маємо такий процент дворів з общинним землеволодінням:

Чернігівська	52,2
Полтавська	42,5
Харківська	94,2
Херсонська	93,8
Таврійська	87,8
Катеринославська	98,0
Київська	16,9
Волинська	20,9
Подільська	5,9

На Україні в зв'язку з швидким розвитком сільськогосподарського виробництва община була майже ліквідована в XVI столітті. Великий же процент общинного землеволодіння в Степовій та Слободській Україні пояснюється тим, що в процесі заселення цих земель в XVIII і на початку XIX ст. поміщики штучно насадили общину.

Але й тут на півдні швидше ішов процес розвитку капіталізму в сільському господарстві, в наслідок чого відбувалося «змертвіння» общини. Общинні землі переділялися рідше, а в деяких селах переділи зовсім припинилися ще задовго до столинінського законодавства, тому тут на основі столинінських законів тільки оформлялось юридично те, що вже давно стало фактом. Через те тут найбільше селян вишло з общини в перші роки столинінської реакції.

Обезземелення селянської бідноти і зміцнення куркульства. Столинінським законом насамперед скористувалися куркулі. Столинінська аграрна реформа дала необмежене право куркулям грабувати селянські надільні землі, а велику масу бідноти штовхнула продати за безцінь свої наділи і остаточно порвати зв'язок з селом, влитися в лави міського пролетаріату. І дійсно, біднота, не маючи робочої худоби, реманенту, грошей для сплати податків, використовувала право приватної власності на надільні землі, як право на продаж цих земель.

На Україні за 1907—1911 рр. 84.669 бідняцьких господарств продали 253.102 десятини закріпленої за ними землі. В цілому ж по всій Росії з 2 млн. господарств, що закріпили за собою землю в приватну власність, продали свої наділи 1.200 тис. господарств.

Згряя куркулів використовувала тяжкий стан селянства і за безцінь скупувала наділи у бідноти, яка продавала свою землю по 30—80 карбованців за десятину в той час, коли ціна на поміщицьку землю доходила до 250 карбованців. «У нашому селі, — писав один кореспондент з Київщини, — був продаж землі на вічність. Почався він з початку 1907 року і продано за цей час більше 400 десятин. Здебільшого продавалась вона заможним селянам зовсім за пусту ціну: орана земля продавалась по 130 і 150 карбованців, а толочна по 30—50 карбованців, за десятину». Картину куркульської спекуляції землею на Катеринославщині змалював

кореспондент газети «Рада». «Сей рік, — писав він, — відзначився на Катеринославщині страшенною спекуляцією на наділи. Раз-у-раз надільна земля закріплюється в особисту власність тільки для того, щоб її можна було продати, а за ці гроші купити собі землі у казни або у поміщика, або виїхати в Сибір. По деяких селах Верхньодніпровського повіту надільна земля йшла влітку по 80—90 крб., рідше по 100 крб. за десятину, хоч за поміщицьку землю тут же таки платили 250—275, а подекуди й 300 карбованців».

В Новомосковському повіті, на Катеринославщині, біднота продавала свої наділи по 60 крб. за десятину, при звичайній ринковій ціні 200—250 крб. В с. Жеребець, Олександрівського повіту, за словами кореспондента, — «закріплення землі йшло так швидко, що всі бідняки залишилися без землі. 340 тисяч десятин було скуплено куркулями. Один селянин, що бун деякий час волосним писарем, на прізвище Субота, купив уже до 250 десятин. Багато селянських наділів попало до рук урядника Квочки. А біднота, продавши свої землі, вирушає на переселення в Сибір і в інші місцевості Росії та України.»

У відчиті департаменту поліції про перлюстрації повідомлялося, що в лютому 1908 року в одному з листів з Харківської губернії до якогось Грінберга в Одесу змальовувалась картина торжества куркулів, які скуповували за безцінь землі у селян: «Тепер іде форменна капіталізація землі і цілковита пролетаризація селянства. З одного боку, відрядно, а з другого — боляче бачити, що тепер твориться на селі. Як шуліки кинулись куркулі скуповувати землю за безцінь. Найбідніші селяни всі розпродують землю. Але що ж з цього виходить? Вони не бачать ні грошей, ні землі. Продають вони свої кілька нещасних десятин землі за безцінь, та й в розстрочку платежу. Всі гроші проживають, а потім йди на всі чотири сторони, а куркулі скуповують землю і частина (найбільша) грошей попадає в кишеню назад, тому що платять здебільшого товарами найгіршої якості і втридорога, а потім вони ж, куркулі, посміхаються і цинічно додають: «От, дурні, хай не продають!» Крім того, п'янство жахливе. Ось яку вакханалію справляє самодержавство, корчачись в передсмертних судорогах! Більша частина грошей в казну іде. І надто відрядно, і надто тяжко бачити картину масового розору людей. Уявіть собі картину недалекого майбутнього, коли ця маса пролетаризованих селян рушить, природно, до міста.»¹

Столипінський указ 9 листопада 1906 року яскраво відбився в народній творчості. Про нього сільська біднота склала багато приказок і частушок на зразок:

«А дев'ятого ноября
Милость вийшла від царя:
Заложити можна, продать,
В довгострочну відать...
І збулась моя боязнь:
Без землі і тато й я...»

Так, коштом обезземелення маломісних селян виросла кількість куркульських хуторів і одрубів. Іноді це були справжні мастки, де широко

¹ Журн. «Красный Архив», т. 28, сс. 214—215, 1928.

застосовувалась наймана, батрацька праця. Вони й становили опору царизму на селі. Швидкий процес пролетаризації в час переходу від феодальної земельної власності до капіталістичної був властивим для всіх країн. Це знаходить своє підтвердження у відомих положеннях класиків марксизму. К. Маркс цей процес характеризує так: «Приватна власність на землю, отже, експропріація землі у безпосередніх продуцентів — приватна власність одних, яка передбачає, що у інших землі нема, — є основа капіталістичного способу виробництва.»¹

Подібну оцінку знаходимо й у Енгельса:

«Здійснена тепер на ділі «свобода власності» від феодальних пут виявилась для дрібного буржуа і селянства свободою продавати цю дрібну власність, задавлену могутньою конкуренцією крупного капіталу і крупного землеволодіння, саме цим магнатам, і ця «свобода» пертворилась, таким чином, для дрібних буржуа й селян в свободу від власності.»²

Посилення диференціації селянства. Процес купівлі і продажу земель на селі привів до посилення дальшого розшарування основних мас селянства на два полюси — куркульство і бідноту, до загострення двох соціальних воєн на селі.

На жаль, ми не можемо дати точну і повну картину наслідків процесу класової диференціації села через відсутність статистичних даних за ці роки. Але й часткові відомості дають нам достатнє уявлення про розшарування селянства по всій Україні та Російській імперії в цілому.

Ріст крайніх груп селянства, наприклад, в Полтавській губернії можна бачити з такої таблиці:³

Процент господарств

Роки	З посівом				
	По 1 дес.	Від 1—3 д.	Від 3—9 д.	Від 9—15 д.	Більше 15 д.
1882—89	4,5	22,9	43,3	7,9	5,2
1900	7,7	26,8	35,7	7,1	5,4
1910	9,1	26,1	33,9	8,1	6,2

Зросли групи господарств з посівною площею до 1 десятини та більше 15 десятин, тобто бідняцькі і куркульські господарства. Цей ріст відбувався (що видно з таблиці) коштом розкладу середняцьких господарств.

Подвірний перепис 1910 року дав точнішу картину диференціації селян Полтавської губернії.⁴

¹ К. Маркс, «Капітал», т. III, с. 585, вид. 8, 1932.

² Ф. Енгельс, «Развитие социализма от утопии к науке», с. 41.

³ Рклицький, «Земля и земельные отношения на Полтавщине», сс. 32—33.

⁴ Цитуємо по книзі Карпова «Аграрная политика Столыпина», с. 145.

Групи господарств в селах	Число господарств у тисячах	У них землі в тисячах десятин
Безземельні	23,8	—
Менше 1 десятини	86,5	30,1
Від 1—2 »	55,3	78,1
2—3 »	47,4	112,9
3—4 »	42,8	144,7
4—5 »	33,8	147,8
5—6 »	26,4	141,9
6—9 »	53,7	387,9
9—15 »	45,8	517,0
15—25 »	24,3	455,1
25—50 »	11,8	340,5
50 і більше десятин	5,3	1013,9
Всього:	457,0	3419,9

Подібний стан диференціації селянства за роки столицінської реакції був і в інших місцевостях України і в цілій Росії. Для прикладу візьмемо село Ковалі, Житомирського повіту. В травні 1909 року в цьому селі налічувалось 106 дворів. По забезпеченості землею їх можна було поділити на таких п'ять категорій: один двір має 33½ десятини, 6 дворів — від 20 до 30 десятин, 15 дворів — від 10 до 20 дес., 51 двір — від 5 до 10 і 33 двори — менше 5 десятин.¹

В. І. Ленін в 1913 р. в статті «Поправляється чи біднішає селянство» підбив загальний підсумок розпарування села. За шість років дії столицінських аграрних законів Ленін писав: «Із 100 відповідей було: сприятливих («поправляються» селяни) — 20, несприятливих («бідніють» селяни) — 38, середніх («на одному рівні») — 42. Такий підсумок. Що ж він означає? Що селянство біднішає і розоряється. За шість років контрреволюції число несприятливих відповідей, в середньому, майже вдвоє більше числа сприятливих відповідей!! Цей висновок можна виразити наочно, застосовуючи його до всієї Росії і приймаючи 20 млн. селянських сімей, таким чином: за шість років поправилось 4 млн. селянських сімей, збільшило 7600 тис. сімей, залишилось на попередньому (тобто злидарському) рівні 8400 тис. сімей! І це в період високих цін, коли поміщики й буржуазія лопатами загребають золото».²

Насадження хутірського та одрубного господарства. Царський уряд багато покладав надій в розв'язанні аграрного питання на розвиток одрубних і хutorських господарств. Вся діяльність землеустрійних комісій була спрямована в цей час на розверстання цілих селянських общин, подвірню-участкових земель на хутори і одруби, на виділення хутірських і одрубних земель окремим господарям, які виходили з общини.

Так, з 552.759 господарів українських губерній, що були охоплені

¹ Бельскій, Деревня Ковали, Житомирского уезда, в мае 1919. Стаття із «Труды общ-ва исследователей Волыни», т. III, с. 1910.

² В. Ленин, Соч., т. XVI, с. 394.

землеустрійними роботами за 1907—1915 роки, 76% були посаджені на хутори та одруби. За цей же час землеустрійні комісії розмежували на Україні 3.754.495 дес. землі, з них 82% хутірським та одрубним способом.

Насаджуючи хутори, царський уряд ігнорував волю і бажання більшості селянства. Царизм прагнув розпорошити селян по хуторах, розколоти їх і цим пригасити революційний рух на селі.

При загальних переділах селянських общинних земель, коли постанова сільського сходу — так званий приговор про перехід на хутірське подвірне землеводіння був підписаний більшістю присутніх, вихід на хутори й одруби був обов'язковим для всіх господарств даного села. В цих випадках до хутірського або одрубного землеводіння примушено було переходити селянство всіх категорій. Такий порядок виділу привів до великої майнової та класової диференціації серед хуторян-одрубників.

Більша частина хуторів була утворена на общинних землях. Загальна земельна площа хуторів та одрубів, що були розмежовані на 1 січня 1916 року у європейській частині Росії, дорівнювала 15.254.420 десятинам. З цієї кількості 80,2% припадало на площу хуторів та одрубів, організованих на землях сільських громад, 18,3% — на хутори, утворені на землі, яку селяни купили у Селянського банку, і 1,5% — на землях казенних.

За 1907—1911 роки на Україні виійшло з села на хутори-одруби 226.520 господарств. Це число господарств мало у себе 1.803.001 дес. землі. Процес хуторизації селянських господарств по окремих губерніях України можна бачити з такої таблиці:

Вийшло на хутори й одруби в 1907—1911 рр.:¹

Губернії	Кількість дворів	Загальна кількість землі
Волинь	20028	147403
Катеринославщина	49793	553655
Київщина	27241	148723
Поділля	8841	27790
Полтавщина	29674	148281
Таврія	21062	274760
Харківщина	30687	224842
Херсонщина	34176	239535
Чернігівщина	4828	38152

На території України хутірсько-одрубне господарство найбільш поширилося в степових губерніях. Та все ж за 1907—1916 рр. на одруби й хутори виійшла зовсім незначна частина селянських господарств. Процент хутірсько-одрубного землеводіння до всього селянського по окремих губерніях України був такий:

¹ Обзор деятельности землеустроительных комиссий за 1907—1911 гг., с. 37.

	Подільська	Чернігівська	Київська	Волинська	Полтавська	Харківська	Одеська	Катеринославська
% хуторів-одрубів . . .	2,2	4,2	7,5	10,6	12,9	22,5	22,5	30,9
% землі під хуторами та одрубамі	4,8	4,5	9,6	11,4	11,1	19,7	20,1	24,9

Більшість хуторів являла собою дуже сумну картину. Зовсім невеличка частина хуторян жила добре. Тільки коло $\frac{1}{5}$ частини всіх хутірських господарств Київської губернії мали більше 20 десятин землі. Хутірських господарств, що володіли землею до 10 десятин, було коло 40%. Це були здебільшого убогі господарства, які руйнувалися і занепадали. Про це писали її селяни згаданого села Гродзева, Уманського повіту. В їх скарзі генерал-губернаторові зазначалося, що $\frac{2}{3}$ людей «змушені будуть продати свої одруби за дешеву ціну, а самі перетворяться в безземельних, безбездієчних для місцевих жителів і для держави.»¹

Зразком хутірського господарства вважалася Волинь. Воронізьке губернське земство два роки підряд (1909—1910) посилали туди селян, щоб вони там навчилися правильно господарювати. З селянами їздив і агроном, який, оглянувши хутори, висловив таку думку: «Здавалося би, що чим давніший хутір, тим краще він мусів бути упорядкований. Але в дійсності цього не було... одна-дві убогих будівлі, без всякої огорожі зустрічають понуро глядача. На хуторах нема жодного сівобороту. Навіть стародавнє трьохнілля зникло, натомість панує цілковитий хаос. Врожаї на хуторах середні, трохи, трохи збільшилися, а у малоземельних хуторян, коли не зменшилися, то й не збільшилися... Худоби по малоземельних хуторах, порівнюючи з минулим хазайнуванням, завдяки недостатці, стало менше, а в хуторян середнього достатку та в багатирів лишилося стільки, як і було, годівля худоби така, як і раніш, реманент не покращав... На думку самих хуторян, переселитися на одруби можна тільки тоді, коли маєш 6 десятин: воронізькі ходаки гадають, що потрібно не менше 8 десятин. Листи, які надіслали були ходаки до Воронізької губернської земської управи, ще аскравіше змальовують безпорадну картину хуторянського господарства. «Малоземельним тяжко жити по хуторах та одрубках, в усьому в них недостатки, і хліба, і палива не вистачає, худоби мало, годувати її гаразд нічим, на городі мало не скрізь одна хата є. Спиталися одного хуторянина — життя погане, ще обідать жінка якось назбирає, а ввечері частенько не вечерявши спать лягаємо. Другий злидений ходить, обшарпаний і хліб купує, а топлива — аби було чим страву зварити, коло хати тиша та спокій панують, а навкруги нічогісенько.»²

В 1909 році в 9 повітах Чернігівської губернії було обслідувано 165 хутірських господарств. З них 32 своїми розмірами наближаються до

¹ Київський Облархів, спр. 342, по канцелярії КНВ генерал-губернаторства, 4-е діловодство.

² «Дзвін», журн. зіт. науки й гром. життя, т. II, 1913 рік, с. 78.

середніх селянських господарств. Останні або досить великі господарства гнітаїв, або дуже маломічні, що мають від 1-ої до 3-х десятин землі.

Хутірські господарства на поліській частині Київської губернії за розмірами землекористування розподілялися так:

Господарств, що мали менше 5 десятин	14,4%
від 5—10 »	25,2»
» 10—20 »	36,7»
більше 20 »	23,7»

В Радомишльському повіті з обслідуваних 671 хуторів та одрубів 206 мало менше 3-х десятин, 318 — від 3 до 6 десятин, 64 — від 6 до 9 десятин, 83 — більше 9 десятин. Велика кількість хуторів та одрубів, особливо малоземельних, не мала ніякої худоби. В цьому ж Радомишльському повіті без робочої худоби було 17,1% всіх хутірських господарств. З одною худобиною було 9,7%, з двома — 58,7%, а останні мали по 3 і більше голів худоби.

В забезпеченні хуторів землеробським знаряддям була така сама картина. Коло 75% хутірських господарств не мало ніякого хліборобського знаряддя, а трохи більше одної чверті (26,2%) були зовсім безплужні. Найменш забезпечені сільськогосподарським реманентом були малоземельні хутори. З усіх господарств лісостенової частини Київської губернії, що мали до 5 дес. землі, — 4% були без всякого реманенту і 71% без плугів.

Про таких голодних, убогих хуторян писав український письменник, революціонер-демократ Архип Тесленко. Він у своєму творі «Хуторяночка» змалював тяжкий стан жителяки хутора, яка 30 років працювала в наймах. Хата у неї без сіней, нема ні худоби, ні реманенту. Кабальні умови найму були такі, що з наймитів драли три шкури. Тесленко змалював у своєму творі жахливу картину життя однієї дівчини, яка не витримала нелюдського гніту і безправ'я і наклала на себе руки. Але подібних випадків було чимало в часи столипінської реакції.

Зате стійко й міцно трималися куркульські хутори та одруби. Тільки багатоземельні хуторяни, які мали більше 20 десятин землі, купували деякі дорогі сільськогосподарські знаряддя і машини. Той технічний прогрес удосконалення системи хліборобства, що був помітний в роки 1907—1912 в хутірських господарствах, стосувався лише хутірсько-одрубних куркульських господарств. В. І. Ленін хутірські господарства схарактеризував так. «Один розряд хуторян, мізерна меншість, це — заможні мужики, куркулі, які й до нового землеустрою жили чудово. Такі селяни, виділяючися і скуповуючи наділи бідноти, безсумнівно, збагачуються чужим коштом, ще більше розорюючи і закабалаючи масу населення. Але таких хуторян, повторюю, зовсім небагато.

Переважає, і переважає у величезних розмірах, другий розряд хуторян — злидарі, розорені селяни, які пішли на хутори від нужди, бо їм нікуди дітися. «Нікуди, так хоч на хутори» — ось так говорять ці селяни. Голодуючи і мучачись на злидарському господарстві, вони вчепилися за

останню соломинку, ради допомоги на переселення, ради позички на улаштування. Вони б'ються на хуторах, як риба об лід; вони продають весь хліб для того, щоб зібрати внесок в банк; вони вічно в боргу; бідують одчаюно; живуть як злидарі; їх проганяють з хуторів за невнесення плати, і вони перетворюються остаточно в бездомних бродяг». ¹

Діяльність Селянського банку. Селянський поземельний банк сприяв здійсненню столипінської аграрної реформи. Вся його діяльність в цей час була спрямована на насадження хутірського й одрубного куркульського господарства. Для зміцнення куркульства царський уряд організував на пільгових умовах, через Селянський банк, продаж землі заможній верхівці села. Царський уряд видавав куркулям чималі позички для купівлі землі і влаштування хуторів. Але Селянський банк служив, передусім, інтересам поміщиків. Через Селянський поземельний банк поміщики, при бажанні, могли на дуже вигідних умовах продавати свою землю.

За час від 1 січня 1906-го до 1 липня 1910-го року в розпорядженні банку було 5.384.375 дес. землі. Цей земельний фонд банку розподілявся так: від поміщиків було куплено 3.720.962 дес. землі, від удільного відомства — 1.196.032 дес. Перейшло за ці роки до рук банку від неспроможних позичальників 467.381 десятина. Це — земля селян бідняків, які, взявши позичку в банку, прагнули вибитися в землевласники, а замість того потрапляли в кабалу і розорилися остаточно, бо за несплату боргу банк забирав у них землі, опишував їхнє майно і все впродував.

На Україні за цей же час в розпорядженні банку було 663.479 десятин землі, з них 505.212 десятин куплено у поміщиків, 136.712 дес. передано від удільного відомства і 21.505 дес. перейшло від неспроможних позичальників. ² Як бачимо, найбільше землі банк купив у поміщиків. Поміщикам Селянський банк платив в середньому по 121 крб. за десятину, купцям він платив 118 крб., міщанам 113, а селянам тільки 64 крб. за десятину.

Поміщики були зацікавлені в продажеві землі великими масивами. Такі землі купував сам банк. Крім того, Селянський банк виступив посередником між продавцями-поміщиками і покупцями-селянами. Селяни купувати землю у поміщиків великими масивами не могли. Тоді банк, купивши землю у поміщиків, розбивав її на дрібні кланті і розпродував заможним селянам. Покупців дрібних ділянок було багато, і це давало поміщикам можливість підняти високу ціну на землю. В 1893 році одна десятина землі оцінювалася в середньому в 14 крб. 62 коп., в 1913 році — уже 132 карбованці. В 1906—1910 рр. ціни на землю, що продавалася через банк, зросли на 183%.

Скуповуючи поміщицькі маєтки для дальшого продажу їх окремими ділянками селянам, банк ще більше підвищував і без того високі ціни при продажу цих земель. Наочно це ілюструє така таблиця: ³

¹ В. Ленин, Соч., т. XVI, с. 455.

² Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка за 1906—1910 гг., сс. 15, 58, 59.

³ Там же, с. 74.

Губернії	Покупна ціна банку за 1 десятину	Продажна ціна банку за 1 дес.
Катеринославщина	153	158
Київщина	169	221
Полтавщина	205	221
Поділля	214	241
Харківщина	166	202
Херсонщина	179	189
Чернігівщина	157	189
Таврія	145	169
Волинь	113	146

Так, на Київщині, Харківщині і Чернігівщині продажні ціни банку були на 20—30% вищі за покупні. Селянство було змушене переплачувати гроші банкові, бо не мало змоги купувати землю безпосередньо у поміщиків, які продавали разом тільки великими масивами.

Про такий спосіб наганняння високих цін на землю писав ще К. Маркс:

«Земля, спробувана парцелами, часто, дає тут набагато вищу ціну, ніж при продажеві крупними комплексами, оскільки тут число дрібних покупців величезне, а число крупних покупців мале.»¹

Через посередництво Селянського банку поміщики України з 1906 до 1909 року продали більше 385 тисяч десятин землі. Поміщики з допомогою Селянського банку брали з селян за одну десятину на Катеринославщині 195 крб., на Чернігівщині — 171, на Харківщині — 221, Київщині — 229, Херсонщині — 212, Полтавщині — 255, Поділлі — 253 карбованці. Ціни зростали рік-у-рік. Наприклад, на Поділлі в 1907 році селяни платили 244 крб. за десятину, в 1911 році — уже 311, в 1914 р. — 421 карбованець.²

Ось чому вже в I Думі селянські депутати заявили протест проти діяльності Селянського поземельного банку. Один з членів I Думи говорив: «В останній час поміщики, особливо крупні поміщики, бажають якнайшвидше збути свої землі і в цьому їм допомагають селянські і дворянські банки. Я думаю, що та комісія, яку ми оберемо, повинна негайно ж приступити до складання закону про припинення дій цих банків для того, щоб зановітти розтаганню земель.»³

Селянський поземельний банк продав селянам України від 1907—1910 року більше 480 тисяч десятин своїх земель. По губерніях України було продано:⁴

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, с. 585.

² Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка за 1906—1910 гг.

³ Гос. Дума, Стенограф. отчет за 1906 год.

⁴ Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка за 1906—1910 гг.,

Губернії	Всього десятин землі	Хуторам		Одрубам	
		Десятин землі	%%	Десятин землі	%%
Волинська	19.389	8.211	47.4	3.546	18.3
Катеринославська	42.297	4.927	11.6	26.949	63.7
Київська	42.121	14.430	34.3	20.646	49.0
Подільська	49.829	10.247	20.5	36.800	73.8
Полтавська	80.547	22.837	28.4	45.377	56.5
Таврійська	68.099	15.889	23.3	40.680	59.8
Харківська	65.888	8.353	14.2	36.116	55.2
Херсонська	88.827	18.669	21.0	51.879	58.4
Чернігівська	25.486	11.697	49.8	8.119	34.5

З цих проданих банком земель коло 82,6% пішло під хутори та одруби. За час з 1906 по 1916 рік на банківських землях по всій Росії було утворено 280 тисяч хутірських і одрубних господарств, що охопили площу в 3 млн. десятин землі.

Селянський поземельний банк, згідно з своїм статутом, продавав землю колективно селянським громадам, товариствам, а також індивідуально окремим господарям. Індивідуально купувало землю переважно куркульство, якому банк найбільше сприяв. У видачі грошових позичок банк віддавав перевагу індивідуальним куркульським господарствам. Він відпускав у позичку по 500 крб. на кожного індивідуального покупця, а товариствам лише по 150 крб. на кожного покупця. Особливо рельєзно ця політика банку виступає в роки столинінської реакції. Це приводить до того, що, починаючи з 1909 року, покупцями банківської землі стали переважно індивідуальні господарства. Процентне відношення індивідуальних покупців до загального числа всіх покупців по українських губерніях було таке: ¹

Губернії	Роки			
	1908	1909	1910	1911
Подільська	4.5	64.5	91.4	98.7
Харківська	18.9	68.7	73.1	93.5
Київська	27.6	23.1	69.5	90.0
Херсонська	5.9	61.0	87.0	89.3
Полтавська	57.6	80.2	90.5	83.5
Чернігівська	29.1	53.5	69.9	83.2
Волинська	11.0	24.6	59.6	66.3
Катеринославська	29.7	38.8	66.4	50.7
Таврійська	—	—	65.3	25.0

Таким чином за винятком Таврійської і частини Катеринославської губернії, всюди монополіними покупцями були окремі господарі. Селян-

¹ Отчет Крестьянского поземельного банка за 1911 год, сс. 156—157.

ський банк був одним із засобів здійснення столишпської реформи. Він сприяв насадженню на селі міцних куркульських господарств.

Складена банком і затверджена 19 лютого 1908 року Комітетом землекупців справ «Временная инструкция об основаниях и порядке ликвидации земель, принадлежащих Крестьянскому поземельному банку», вказувала, що «Основне завдання ліквідації кожного окремого маєтку, придбаного Селянським поземельним банком, полягає в найбільш продуктивному його використанні для насадження міцних селянських господарств.»¹

Таку політику насадження міцних куркульських господарств провадили відділи Селянського банку на Україні. В своєму звіті за 1910—1911 рр. Київська філія Селянського банку писала: «Філія в останній час звертає увагу на підбір покупців і віддає перевагу більш міцним і хазяйновитим селянам, яким легше внести більшу доплату і влаштуватися на ділянці.»

Вдержатися, тобто організувати міцне господарство на банківських землях мало можливість лише куркульство. Селянська біднота не могла сплачувати своєчасно позичку, взяту в банку. До таких селян банк ставився безцеремонно, спродував їхні землі, штовхав до дальшого руйнування їхні господарства. Про долю таких покупців зазначалося і в звіті банку: «... не можна заперечувати, що в окремих випадках поодиноким власникам, не вдається устояти і куплені ними землі повернуться до банку. Особливо імовірні такі невдачі при недосить уважному складанні списку покупців. Прослизнули в число покупців покидьки села не вдержаться навіть на найкращій землі.»²

За період від 1 січня 1906 року до 1 липня 1910 року повернулися до банку від несправних бідняцьких господарств 467.301 десятина, а по Україні — 21.505 десятин землі.

Справжній характер діяльності банку виявився в ліквідації при допомозі його Темрюцької філії маєтку поміщика Дурасова на Кубані. Туди з Київщини і частково з Полтавщини переселилося 1000 родин. Переселенці купили через посередництво Селянського банку у поміщика Дурасова 10.659 десятин землі за 1.071.000 крб., при чому частина цих грошей в 876.000 крб. була позичкою на 55½ років. Згодом виявилось, що переселенці були втягнуті банком у невигідну операцію. Поміщик Дурасов підкупив чиновників банку і вони обдурили селян. З 10 тисяч десятин придатної землі було тільки 6 тисяч. Малоземелля селян, часті неврожаї підірвали остаточно їхнє господарство.

Після виплати 200 тисяч карбованців Дурасову і внесення кількох платежів банкові селяни відмовилися від дальшої сплати. Не зважаючи на те, що селяни вклали в своє господарство 771.831 крб., банк в кінці 1907 року відібрав у них землю. Банк запропонував селянам купувати землю наново і вже не громадою за принципом кругової поруки, а окремим індивідуальним господарям з виходом їх на хутори.

В серпні 1908 року банк наклав арешт на врожай селян на 2000 десятин і на пні продав його по 8 карбованців 50 копійок за десятину.

¹ Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка за 1906—1910 гг., с. 27. Там же, с. 46.

в той час коли ціна врожаю на десятину була біля 60 карбованців. Вся земля в 1910 році була розпродана вдруге чотирьом сотням заможніших господарств. Решта 600 господарів силоміць, з допомогою стражників і козаків, була вигнана з цих земель. Між цими селянами розгорнулася «тепер справжня війна з пролиттям крові (простих побоїв не враховую), з руйнуванням хат, дворових будівель і ін. Мало не щодня розоряється по кілька хат. Звалюють дахи, виламують двері, рами, розбирають стіни... Появилися навіть особи спеціалісти чи герої — не знаю, як назвати, по руйнуванню»¹ — так розповідав один з очевидців цих подій. Один з таких «героїв» Карпе Грїб заробив на цьому 100 карбованців, зруйнувавши коло 30 хат.

В кінці 1909 року соціал-демократи заявили в III Думі протест проти такого свавілля Селянського банку. «Що це таке? Як можна характеризувати такі речі? — говорив у Думі депутат Покровський. — Це явний грабіж... Щоб продати незаконно, насильно урожай, банк притяг до справи і своїх стражників і викликав ще сотню козаків. І от почалися й погрози та биття нагайками, і навіть стрільба, і врожай було продано по 8 карбованців 50 копійок за десятину. Панове, хіба чинили таке коли-небудь з намами дворянами?»²

Міністр фінансів у своєму поясненні з цього приводу визнав позицію банку цілком законною. III Дума задовольнилася цією відповіддю і прийняла звичайну формулу «переходу до чергових справ.»

Про те, як жилося селянству на землях Селянського поземельного банку, яскраво змалював кореспондент газети «Речь». «В крутцовській волості Пензенського повіту, — писав він, — на одрубних Селянського банку поселеннях були в 1910 р. хохли з Київської губ., які утворили ціле селище. До переселення на хутори всі вони зваблені були описом чудового хутірського життя і, головним чином, обіцянками землеустрійників, які обіцяли їм усі вигоди з колодязями й ставами, по сто карбованців допомоги на кожен одруб, ліс по здешевленій ціні на будівництво та інше, та інше.

Стали заводити переселенці нові господарства. На будівання деяких затінків, на прохарчування себе, дітей, на насіння новосели витратилися докраю; але, крім того, дехто з них навіть не встиг і не зміг, через брак коштів, злішити хатинок, продовжуючи жити в курінях... все продовжуючи тішити себе надією на «способие». Прийшла осінь. Потягнули з них платежі в Селянський банк та інше. А тут до горла підступила і волюсть, яка дуже зраділа новим платникам. В цьому році вона вирішила покрити різні старі свої борги, а також зарівняти й півтори тисячі карбованців розтрати свого волосного старшини. Для цього тепер, поки хохлів не розганяли, волюсть обклала кожную десятину одним карбованцем... Завиди хохли, коли побачили, що доводиться продати їм останній хлібець... Написали прошення по начальству, заходили й самі до нього з сльозицею... А волюсть діяла. Вона зробила опис майну «движимому и недвижимому», навела ревізію всьому мотлохові «нових поміщиків». Призначили день торгів. Хохли — до губернатора, але той визнав можливим зробити лише тільки відстрочку і при тому тільки на одинь день.

¹ Журнал «Русское Богатство» за 1912 г., № 1, с. 35.

² Гос. Дума, Стенограф. отчеты 1911 г., ч. II, с. 1255.

Так і збулося. Лише тільки цей день канув у вічність, як волюсть явилась до зальотних птиць з торгами. Вона привезла з собою покунців з Круца. І пішли одежа, самовари та інше задарма. Завили по селу ще гірше, але діло поправити не вдалося, викупити свитки й інше пічим — продати нічого. Ось так і зостались деякі панове «нові поміщики» Ново-ржевського поселка і розуті, і роздіті, і без хліба, а дехто навіть без хати.»¹

Українське селянство дуже дотенно охарактеризувало свої відносини з банком. Селяни говорили, що підписувати якінебудь угоди з банком — це «ханати нашійницю».

Велика частина хутірських господарств, заснованих на банківських землях, також руйнувалася. Про стан більшості хутірських господарств Київської губернії офіційні спостережники писали: «Вибиті з своїх колій, відірвані від первинної обстановки, затративши іноді останні заощадження, або ще частіше залізли в неоплатні борги, щоб сиплатити термінові платежі Селянському банкові, перенести будівлі на свої одруби, купити те чи інше знаряддя або машину, або необхідну худобину, одрубники й хуторяни перебувають тепер в більшості випадків у безпорадному становищі, а дуже часто на краю повного економічного занепаду...»²

Отже, послугами Селянського поземельного банку з вигодою для себе могла користуватися тільки невеличка купка куркулів, для незаможного селянства справи з банком означали кабалу і розор.

Переселення. В часи столинінської реакції царський уряд став широко розгортати переселення селян. Революція 1905 року, «показуючи поміщикам політичне пробудження селянства, застала їх трошечки «спрочинити» клапан і, замість попередніх перешкод до переселень, постаратися «розрядити» атмосферу в Росії, постаратися збути побільше неспокійних селян у Сибір».³

Переселення, на думку царизму, повинно було «притушити і знешкодити аграрне питання», як писав В. І. Ленін, шляхом перекидання революційно настроєних селян з внутрішньої Росії до Сибіру та в інші окраїни Російської імперії. Переселенська політика царизму після революції 1905 року органічно була зв'язана з усім столинінським аграрним законодавством. Столинін хотів створити в центральних частинах Росії міцні куркульські господарства, а в Сибір та інші окраїни спровадити сільську бідноту. «На переселення селян уряд і контрреволюційні партії покладали особливо великі надії. Воно покликане було, на думку всіх контрреволюціонерів, якщо не розв'язати радикально, то, принаймні значно притушити і знешкодити аграрне питання. От чому переселення особливо стало рекламуватися і всіляко заохочуватися саме при наближенні, а потім і при розвитку селянського руху в Європейській Росії.»⁴

Чого добилося самодержавство своєю переселенською політикою, видно з таких даних:⁵

¹ Газета «Речь» за 10 листопада 1910 року. Цитуємо по книзі Карпова «Аграрна політика Столыпина», сс. 25—26.

² Збірник «Хуторские хозяйства Киевской губернии», Київ, 1911.

³ В. Ленін, Соч., т. XVI, с. 451.

⁴ Там же, т. XV, с. 524.

⁵ Там же, т. XVI, с. 373.

Роки	Число переселенців з усіх губерній царської Росії в тисячах	%% повернення назад
1905	39	10
1906	141	4
1907	427	6
1908	665	6
1909	619	13
1910	316	36
1911 (дані за 11 міс.)	183	60

В роки реакції переселенський рух досяг великих розмірів. Якщо за 45 років (від реформи 1861 р. до 1905 року) переселилося в Сибір 1 млн. 820 тис. чоловік, то за 5 років — від 1906 до 1912 — переселилося 2.616.075 чоловік. Найбільшого розмаху переселенський рух досяг у 1908 році, коли з усіх губерній царської Росії переселилося 665.000 чоловік. Після цього кількість переселенців рік-у-рік зменшувалась і в 1911 році становила тільки 183.000 чоловік. Навпаки, повернення переселенців рік-у-рік після того зростало. В 1911 році по всіх губерніях царської Росії повернулося на старі місця 60% переселенців.

Особливо багато селян-переселенців вирушило в Сибір з України. За 1906—1912 роки туди виїхало з українських губерній більше 991.000 переселенців. Лише з шести українських губерній в 1906—1912 роках переселилося до Сибіру 760,8 тис. чоловік. Полтавщина і Чернігівщина по числу переселенців зайняли перше місце серед усіх губерній Російської імперії. За 1906—1912 рр. вони дали 356.000 переселенців. Ці губернії мали найбільше безземельних і малоземельних селян, які й рушили до Сибіру. Неврожаї 1908—1909 років посилили переселенський рух з українських губерній. Голодуючі селяни спродували за безцінь землю, худобу і реманент, кидали рідні місця і їхали на Сибір та інші місця Росії.

Переселення відбувалося в жахливих антисанітарних умовах. На станції Бахмач лише в першій половині квітня 1909 року було зареєстровано 120 хворих. Переселенці їхали в вагонах для худоби по 40 чоловік у кожному; тут же готували собі їжу, прали білизну. В цих вагонах лежали і хворі на заразні хвороби, яких переселенці переховували, боючись, щоб їх не висадили в дорозі. При пересадках в дорозі переселенцям доводилося сидіти по кілька днів на дворі в негоду і мороз. З цього приводу лісовий ревизор по Єнісейській губернії А. Комаров у своїй книзі «Правда о переселенческом деле» наводить такий факт: «В Красноярську весною і восени 1909 року... дрижали від холоду і корчилися під дощем, цілими днями дожидаючи паролава, сотні погано одягнених переселенських сімей з ревучими бабами й простуженими дітьми.»¹

Серед переселенців, що їхали з України, були здебільшого молоземельні селяни. Вони розпродали все своє добро за безцінь куркулям і вирушили шукати щастя на Сибір. На Чернігівщині середній розмір селянського зем-

¹ А. Комаров, Правда о переселенческом деле, с. 47.

деволюдіння був 8,2 дес. на один двір, а у тих селян, що переселялися, було не більше 3,9 десятини. Переважна більшість переселенців мала вдома не більше 3 десятин землі. Таких селян серед переселенців Київської губернії було 86,5%, на Волині і Полтавщині — 72,4%. По шести губерніях України (Волинській, Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Чернігівській) переселенці за категоріями землеволодіння до від'їзду з дому розподілялися так: до 3-х десятин — 67%, від 3 до 10 — 24,4%, більше 10 десятин — тільки 3,8%, а решта — 4,8% — невідомі. Більша частина українських переселенців їхала в Томську й Акмолинську губернії. Ці дві губернії вмістили на своїх землях 54,9% усіх переселенців України.

Географічне розселення переселенців з України по різних місцевостях показує така таблиця:¹

Губернії	%% пересел.	Губернії	%% пересел.
Томська	33	Семипалатинська	3,3
Акмолинська	21,9	Оренбурзька	2,3
Приморська	9,9	Семирічінська	2
Тургайська	8,8	Іркутська	1,4
Амурська	4,2	Уральська	1,2
Єнісейська	3,9	Сир-Дар'їнська	0,9
Тобольська	3,6	Інші	1

Для організації господарства на нових місцях переселенцям потрібні були гроші. Крім того, переселенці мусли платити сільській громаді за приписку в нових селах щонайменше по 25—30 карбованців з душі. Необхідного капіталу для заведення господарства на новому місці у багатьох переселенців не було. Переселенці, приїхавши на нові місця, зразу ж попадали в скруту: землю не підготовлено, жити ніде, їсти нічого. От чому величезна кількість їх не могла організувати в Сибіру свого господарства і поверталася назад. В 1911 році коло 70% переселенців вернулося на Україну. Це були голодні, виснажені люди з підірваним навіть здоров'ям. «В Росію, — писав В. І. Ленін, — повертається біднота, найнещасніша, яка все втратила і озлоблена.»² Про таких переселенців, що вертаються назад, писав кореспондент з с. Верби, Сквирського повіту, на Київщині: «За останні роки з нашого села багато людей виїхало в Усурію. Але покуштувавши того «лучного хліба», вони почали вертатися назад. Що ж чекає цих нещасних переселенців удома? Землю, худобу і весь скарб вони проїздили, приходиться або наймати хату, або проситись у скарбову, або ставати за шкільного сторожа й тяжкою працею заробляти шматок насущного хліба. Але ж чи здатні на це переселенці? Ні, вони здебільшого вертаються з загубленим навіть здоров'ям. Одного з таких переселенців раніше знали на селі за людину дуже сильну і міцну. Тепер він, пробувши в Усурії тільки одну зиму, зовсім знесилів, людям він жаліється: «Мав, пани браття, здоров'я та подорож з'їла». Перед живими вернулася з Усурії молодиця з дітьми (чоловік зостався в Самарщині

¹ О. Погребінський, Століпінська реформа на Україні, с. 47.

² В. Ленин, Соч., т. XVI, с. 374.

на заробітках). Вона нездужає, діти хворі, і нікому не радить їхати в Усурію. Третій з таких служить в школі за сторожа. У нього слабе серце, а жінка така хвора, що навіть не виходить за поріг шкільної хати.»¹

В ці роки на вулицях Томська блукало багато переселенців і жебрачило. Не менше старцювало переселенців і на вулицях Іркутська та інших міст, куди вони виїхали. Дома поліція не пускала переселенців до хат, кажучи, що вони на спродане ніяких прав не мають.

Не в кращому стані були ті, хто залишився в Сибіру. Переселенські хати стояли серед глухої тайги. Природні багатства, що оточували їх, вимагали, щоб скористуватися з них, від нових поселенців певного капіталу. Крім того, для підкорення природи потрібна була і відповідна техніка. Ні того, ні того царизм переселенцям не дав.

В 1909 році 70 селянських родин з Чернігівщини, повернувшись з Мінусинського повіту додому, так змалювали своє становище: «Усе літо ми жили за Мінусинськом у дикій тайзі, де з нашими коштами хліборобства не можна було розпочати. Накосили ми сіна, а місцеві люди його в нас забрали, не заплативши ні копійки. Ми зруйновані, йдемо назад у Чернігівщину.»²

А один з переселенців так описав свою безпорадність:

«Землі, — хоч удався,
Лісу — хоч повіся,
А хліба нема,
Води хоч захленися,
Хоч сказися».

В багатьох поселках була величезна смертність переселенців, що доходила до 30—40%. «Подумайте, на що воно так у світі робиться, що нас надумали без ножа різати? За що нас почали переселяти у цю Сибір? Нехай би ми вже там (тобто на Україні. — Ф. Л.) пропадали з голоду, то може б пропали, та не всі. А тут приходиться всім до одного здихати з голоду»³ — писали українські переселенці з Сибіру до думського депутата Білоусова.

В. І. Ленці, цитуючи офіціальні доповідні царських чиновників, показав, в яких умовах відбувалося переселення селян в царській Росії. Ось один з яскравих фактів переселенської метушні в час найбільшого розмаху переселенського руху: «Ділянки не готові, дороги до них не проведені, переселенські пункти ще будуються... Почалася самовільні заселення облюбованих переселенцями місць в лісних дачах, захоплення оброчних статей, запасних ділянок, що призначалися колись під насадження дворянського землеволодіння в Сибіру і інше, а потім, звичайно, почалося видворення самовільних засельників з тією низкою сумних і часто жорстоких сцен, описувати які було б зайве. Переселенські чиновники змушені «рвати по кусочках» улаштовані мало не вчора казенні лісні дачі... Брали по кусочках, брали те, що в першу голову попадало на очі, — тільки б помістити, тільки б одв'язатися від тих десятків зморених, стомлених осіб, які стовбичать на переселенському пункті, стоять годинами в прихожій переселенського правління, лізуть невідомо за чим

¹ Газета «Село» за 1910 р., № 37, сс. 6—7.

² Газета «Село» за 1909 р., № 3.

³ Газета «Село» за 1911 р., № 2.

цілою юрмою в губернське правління і взагалі не залишають в спокої жодного присутственного місця.»¹

Місцеві переселенські управління дуже часто відводили переселенцям зовсім непридатні землі. Наприклад, в Моторській волості, Мінусинського повіту, переселенцям було дано таку ділянку, де «не тільки в час по-вені, а навіть і в час дощових злив вода виступає з берегів настільки, що особі, яка відводила цю ділянку, доводилося «на всякий випадок» ставити двух сторожів, щоб не бути застуканою випадковим валом, до якого такі схильні гірські сибірські ріки й річки».²

Переселенська політика царизму супроводилася посиленням національного гніту на окраїнах.

Царський уряд, не підготувавши місця для переселенців, відбрав землю у старожилів, з метою русифікації окраїн. «Переселенський фонд утворюється шляхом кричущого порушення земельних прав тубільців, а переселення з Росії проводиться для слави все того ж націоналістичного принципу «русифікації окраїн».³

На Кавказі, в Сибіру царські чиновники зганяли цілі поселення тубільців з своїх місць, грабували їхні землі. Наприклад, в Семиреченській області царські чиновники в 1909 році відняли у казахського і киргизького населення 15 млн. десятин придатної землі, не зважаючи на те, що всієї придатної землі в області було тільки 17 млн. десятин.

Царський уряд навмисне розпалював національну ворожнечу і прагнув до того, щоб з найбільш надійних переселенців—заможних селян і козаків — утворити собі опору для національного пригнічення народів окраїн.

Про цю політику царизму товариш Сталін писав: «Політика царизму, політика поміщиків і буржуазії полягала в тому, щоб насадити в цих районах побільше куркульських елементів з руських селян і козаків, не створивши цих останніх в надійну опору великодержавних прагнень. Результати цієї політики — поступове вимирання витіснюваних в дебрі тубільців (киргизи, банкири).»⁴ В наслідок цього, крім переселенців, на окраїнах зруйнувалося багато селян-старожилів. Руїнування і зубожіння селян відбувалося і в центрі Росії, і в Сибіру, і на Кавказі. Між переселенцями і селянами-старожилами встановлювалися ворожі відносини.

В тому випадку, коли переселенці приїжджали на нові місця без відома переселенських органів, самовільно, — їх там жорстоко експлуатували селяни-старожили. «Старожили, — писав один переселенський чиновник, — закабальють цілі сім'ї самовольців в робітники на самих тяжких умовах, беруть з них по 15 карбованців за оренду десятини ріллі, беруть за винас на громадському полі: за корів і коней 3—5, за птиць по 50 коп. з кожної; беруть з самовольців за пиття води, за ходіння по вулиці по 5 карбованців з сім'ї; беруть навіть і за дим, що йде з комина, теж по 5 карбованців у рік від хати. Штрафують немилосердно за скот і птицю, що зайшли в поле та город старожилів, або просто забирають їх собі. Є старожильські села, в яких стягують по 10 коп. з самовольця за вхід до церкви під час відрави, наприклад в селі Ново-Миколаївському, Констан-

¹ Цит. по творах В. Леніна, т. XVI, с. 375.

² А. Комаров, Правда о переселенческом деле.

³ В. Ленін, Соч., т. XV, с. 528.

⁴ И. Сталин, Марксизм и национально-колониальный вопрос, с. 71.

тино-Никольської волості, Кокчетавського повіту, Акмолинської області та в інших. Але є села, де від плати за вхід до церкви відмовляються і виштовхують з церкви самовольців, що моляться, говорячи при цьому: «Ви церкви не будували, нічого вам тут і молитися». При приписці ж до старожильських громад крім великої плати за приписку, ще в звичай тут всілякі здирства, частування, хабари. Зрозуміло, що на ґрунті такої експлуатації самовольців старожильським населенням, яке доводить експлуатованих до повного розору, до злиднів, взаємні їхні відносини різко загострюються і періодко доходять навіть до кривавої сутички між новосельцями і старожилами.»¹

Переселенська політика царизму привела до ще більшого загострення класових суперечностей в країні і кінець-кінцем, як і насадження хуторів та одрубів, зазнала краху.

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ РЕАКЦІЇ

Загальні риси селянської боротьби в роки реакції. За роки столипінської реакції ґрунт для нового революційного піднесення ще більше розширився.

На селі загострилися дві соціальні війни. «Одна — загальнонародна боротьба за свободу (за свободу буржуазного суспільства), за демократію, тобто за самодержавство народу; друга — класова боротьба пролетаріату з буржуазією за соціалістичний устрій суспільства.»²

Основне питання боротьби — земля — не знімалося з порядку денного. Це й обумовлювало першу соціальну війну на селі, боротьбу всього селянства проти поміщиків і царя. «У 10 млн. селянських дворів 73 млн. десятин землі. У 28 тисяч благородних і чумазих ленд-лордів — 62 млн. десятин. Такий основний фонд того поля, на якому розгортається селянська боротьба за землю.»³

В роки жорстокої реакції (1907—1910), коли лютував царський терор в місті і на селі і відбувався процес посиленого виділення селян на хутори, селянський рух почав спадати. Але з 1910 року, під впливом нового наростання революційної боротьби робітничого класу, в країні знов почав зростати селянський рух, скерований проти поміщиків та куркулів хуторян. Це показують такі цифри:⁴

Р о к и	Число всіх селянських виступів	З них на Україні
1907	2557	804
1908	2045	728
1909	2528	886
1910	6275	2434
1911	4667	2050

¹ А. Комаров, Правда о переселенческом деле, с. 77.

² В. Ленин, Соч., т. VIII, с. 255.

³ Там же, т. XI, с. 337.

⁴ Відомості про число всіх селянських виступів взято з «Історичного журналу», № 6 за 1939 р., с. 100.

Про сутички селян з куркулями красномовно говорять статистичні дані числа підналів куркульських дворів і майна.

Роки	Число підналів
1907	173
1908	105
1909	517
1910	4377
1911	1436

Як видно з наведених цифр, селянський рух особливо посилювався в 1910—1911 рр. Це пояснюється тим, що з кінця 1910 року в Росії почалось наростання нового революційного руху. З цього приводу В. І. Ленін в 1910 році писав: «З літа поточного року починається знов піднесення. Число економічних стачечників зростає, і зростає дуже сильно. Смуга панування чорносотенної реакції кінчилась. Починається смуга нового піднесення. Пролетаріат, що відступив хоч і з великими перервами — з 1905 по 1909 рік, збирається з силами і починає переходити в наступ. Оживлення в деяких галузях промисловості зараз же веде до пожвавлення пролетарської боротьби.»¹

Розгортання боротьби робітничого класу знайшло широкий відгук на селі. До того ж селянські маси вже встигли на власному досвіді переконатися, що столиїнська реформа не поліпшує їхнього становища.

Боротьба селянства проти поміщиків. Селянство продовжувало боротися з віковичним своїм гнобителем — поміщиками, які ще більше посилювали гніт на селі.

Революційна боротьба селянства проти царизму і поміщицьких латифундій проявлялася в найрізноманітніших формах; приводи до селянських виступів були різні.

Дуже часто, особливо на Україні, виникали сутички між селянами і поміщиками на основі сервітутних прав. Так, в селі Пулганах, Володимиро-Волинського повіту, селяни мали сервітутне право випасу худоби в поміщицькому лісі, з усіх боків оточеному селянськими землями. Власниця лісу, поміщиця Загурська, заборонила селянам користуватися в ньому пасовищами і дорогами через нього. Всупереч волі поміщиці, селяни 2 травня 1910 року вигнали всю свою худобу на пасовище в панський ліс. Тоді поміщиця викликала пристава з дев'ятьма стражниками і місцевим урядником. В час прибуття пристава з стражниками селяни розсипалися по лісу. Пристав послав стражників ловити селян. В цей час з лісу вийшло коло сотні селян з жінками і дітьми, накинулися на пристава і били його киями так, що той упав, обливаючись кров'ю, на землю.²

В 1910 році на Волині не вгадали земельні закологи. Виникали ці сутички між селянами і поміщиками здебільшого за пасовища. Одна з таких сутичок сталася в селі Сатієві; під час бійки селян з поміщицькою охороною селяни поранили управителя і двох службовців економі.

В багатьох місцях селяни нищили своєю худобою панські посіви. Так,

¹ В. Ленін, Соч., т. XIV, с. 392.

² Київський Облархів, сир. 108, канцелярія генерал-губернатора за 1910 р., сс. 12—13.

в селі Кодні, Житомирського повіту, селяни систематично спашували посіви пшениці у поміщика Ледоховського. Вранці 17 жовтня 1909 року помічник економа з чотирма інгушами почали зганяти селянську худобу з цих посівів. Тоді селяни з кілками в руках кинулися на інгушів, помічника і самого економа і почали їх бити. Інгуші стали стріляти в селян, при чому двох було поранено. Але натиск селян був настільки сильний, що інгуші й адміністрація економії кинулися тікати. Помічник економа Короткий сховався в квартирі управителя економії. Побачивши, що він «сховався в домі, частина селян виламала п'ять вікон з рамами і двері, вдерлася в дім і, витягнувши Короткого в кухню, заподіяла йому різними залізними й дерев'яними знаряддями тяжкі каліцтва і побиття, від яких Короткий сконав.»¹

В архівних фондах зберігається чимало рапортів управителів економій до жандармських установ. В цих рапортах панські слуги не раз просили допомоги їм розправитися з непокірними селянами. В одному з таких рапортів від 14 серпня 1908 року радомишльській повітовий ісправник писав начальникові Київського жандармського управління: «7 серпня до мене надійшла заява управителя маєтку землевласника Антоновича-Злотницького — п. Якубельського про те, що в останні дві ночі селяни села Межирічки самовільно загнали на власників сінокоосу скот коло 300 штук і робили попас, загрожуючи економічним службовцям, в разі протидіяння, убивствами, підпалами і ін.»²

Пристав, який прийшов втихомирювати селян, нічого з ними не міг зробити. Селянство з киями в руках не допустило поміщицьку сторожу зайняти худобу з панської сіножаті.

Одною, дуже поширеною в той час, формою боротьби селян проти поміщиків було підпалювання поміщицьких маєтків. Так, у селі Щербанець, Звенигородського повіту, селяни «вчинили підпали й крадіжки з політичними цілями і знищили пожежами економічне майно. У землевласника Беренговича вчинили різночасно по чотири підпали і спалили водозвію; в двох місцях сіно й скирту проса. В усьому діяли спільно, для чого збирали і влаштовували паради в хаті одного з них.»³

Уявлення про розмір підпалів поміщицького і куркульського майна можуть дати такі цифри: в Росії з 1905 до 1910 року було 495.983 пожежі. Велика кількість пожеж відбувалась через підпал. Так, процент підпалів до загальної кількості пожеж зріс від 10,3 в роки 1900—1901 до 14,6 в 1905—1910 рр.⁴ Від підпалів гинули здебільшого поміщицькі маєтки і куркульські господарства. Це підтверджується сумою збитків від одної пожежі. В середньому за одну пожежу знищувалось 2,5 дворів на суму коло 3-х тис. карбованців. Такі великі господарські збитки могли нести тільки заможні селянські і поміщицькі господарства.

Вночі на 20 жовтня 1909 року в маєтку Карцевої, Ізюмського повіту згорів хлів з 503 вівцями на суму 2717 карбованців. Підпалили цей хлів селяни сусіднього села. Охтирське повітове поліцейське управління 6 жовтня 1909 року доносило харківському губернаторові: «В поле

¹ Київ Облархів, сир. 318, канцелярія генерал-губернатора за 1908 р., арк. 1—21.

² Там же, арк. 61.

³ Там же.

⁴ Відомості взято в журн. «Сельское огнестойкое строительство» за 1913 р., № 1.

Радомлянської економії 3 октября спгорела скирда в 500 коп, 400 пудов озимой пшеничної соломы от поджога крестьян.»¹

В Маріїнській економії, Черкаського повіту, селянами було спалено в 1909 році дві скирги: одна горохвяна на суму 1800 крб., а друга пшенишна — на 300 крб. 22 липня 1907 року селяни розгромили і спалили маєток поміщика Дзеванковського в м. Антонівці, Уманського повіту. Поміщик Дзеванковський негайно послав телеграму генерал-губернаторові, в якій писав: «Крестьяне разгромили и сожгли усадьбу в местечке Антоновке Уманского уезда, захватили мою жену и служащих. Умоляю немедленно о помощи.»²

Такої допомоги просило багато поміщиків і з інших місцевостей України. Поміщики Кам'янецького повіту, Подільської губернії, в телеграмі від 15 серпня 1907 року писали київському генерал-губернаторові: «Ежедневно кругом поджоги. Убедительно просим защиты.»³ Лише за першу половину 1907 року в Подільській губернії було 109 пожеж.

Підпалюючи поміщицькі маєтки, селяни всякими способами намагалися зривати заходи сільської адміністрації по гасінню пожеж. Під час пожежі в маєтку посесора дворянина Людвіга Ржепецького при селі Луці, Таращанського повіту, на вимогу станового пристава, щоб селяни взяли участь у гасінні огню, пожежний староста заявив, що «для тушення пожара собрать людей он не в состоянии, так-как никто не желает содействовать тушению пожара, все бегут из дому в огороды и поля, но чью бы то ни было фамилию из убежавших он назвать не мог, сельской староста с. Луки умышленно отсутствовал и людей на пожар умышленно не собирал. Пристав безотлагательно распорядился привести крестьян путем командировки в село отряда полицейской стражи, под конвоем коих едва-едва удалось собрать около тридцати человек, но и те при каждом удобном случае убежали, прятались, умерно не желали тушить огня и в конце концов все разбежались. Таких лиц, кои проявили умерное нежелание в тушении пожара, зарегистрировано 39 человек, все они поголовно, будучи крайне возбуждены против помещиков только благодаря общему политическому настроению, в настоящее время, как уже неоднократно это замечено, стараются всегда и всюду оказывать полиции всяческое сопротивление в каком бы то ни было виде, раз оно касается интересов землевладельцев.»⁴

Подібних повідомлень лежить дуже багато в архівних справах за ці роки.

Більшовики виправдували такі форми селянської боротьби проти поміщиків аж до знищення поміщицьких будинків, маєтків і т. д.

«З воєнної точки зору, — писав В. І. Ленін, — для досягнення певних воєнних цілей, знищення, — напр., спалення будинків, а іноді і майна — є захід цілком законний і обов'язковий у певних випадках. Тільки пе-

¹ Харк. Облархів, Діловодство канцелярії харківського губернатора, від. 1-го № 8.

² Київ. Облархів, канцелярія КПВ генерал-губернатора, 1-е діловодство, спр. 285, 1907 р., арк. 1.

³ Там же, 3-е діловодство, спр. 341, 1907 р., арк. 1.

⁴ Київ. Облархів, канцелярія київського губернатора, діловодство 1, 1907 р., спр. 372, арк. 1.

данті (або зрадники народу) можуть особливо оплакувати те, що селяни вдаються іноді до таких засобів. Але ні для чого крити від себе, що іноді нищення майна є лише результатом неорганізованості, невміння взяти собі й удержувати за собою майно ворога замість знищення його, — або результатом слабості, коли воюючий мстить ворогові, не маючи сили знищити, роздавити ворога. Ми повинні, звичайно, в своїй агітації всіляко роз'яснити селянам, з одного боку — повну законність і необхідність безпощадної боротьби з ворогом аж до винищення майна, а з другого боку — показати, що від ступеня організованості залежить можливість багато розумнішого і вигіднішого виходу: винищення ворога (поміщиків і чиновників, поліції, особливо) і передачі всіх та всяких добр у володіння народу або у володіння селян без усякого псування (або з можливо меншим псуванням) майна.¹

Дійсно, в роки чорної реакції селянство могло лише мстити своїм ворогам — поміщикам. Ця помста селян виливалася в формі підпалювання поміщицьких маєтків, спанування посівів, в рубанні панського лісу і т. д.

Ні загальний розгул поліцейської і поміщицької зграї на селі, ні безчистства царських чиновників над селянством не могли збороти класову ненависть селян до поміщиків, а тільки розпалювали її. Селянство затаїло в собі озлоблення на поміщиків і чекало слушного часу, щоб знищити панські маєтки і забрати землю. Настрої селян того часу можна бачити з рапорта Прилуцького повітового ісправника від 1 листопада 1908 року, який писав: «Среди крестьянского населения замечается скрытая агитация к завладению экономическими землями. Большинство безземельных и малоземельных крестьян живут надеждой, что в недалеком будущем они будут бесплатно наделены землей за счет казны. В некоторых местностях уезда настроение крестьян в экономиях враждебно, хотя и не проявляется в активных действиях.»²

Іноді свої сподівання й надії селяни висловлювали в прокламаціях-маніфестах. Такий «маніфест» було знайдено біля хутора Валахновського, Гадяцького повіту; він був приклесний невідомим селянином на дощечці біля дороги, в квітні 1909 року. В цьому маніфесті говорилося:

«Пора, господа-люди, у панів землю відбирати, грошей їм не давати і акциз з усього зняти, а вони нані землю збувають та ще з нас і гроші полчають.»³

В селі Кульчинах, Староконстантинівського повіту, 16 січня 1910 року було знайдено таку відозву: «Господа, проснитесь, пора не спать, встаньте, за собой перережьте всех помещиков и их прихвостней от старшего до меньшого. Дума нам землю обещала, а теперь только дулю показала. Прочитать это на сходах.»⁴

В Полтавському повіті на дорозі, що йшла від села Диканьки до села Великих Будищ, на двох телеграфних стовпах висіли два шматки матерії червоного кольору з написами крейдою: «Долой царя и послушную ему

¹ В. Ленин, Соч., т. X, с. 14.

² Центральний архів революції. Полтавська губ., розшуковий пункт, спр. 10 за 1908 р., арк. 37.

³ Центр. архів Революції, Полтавське губ. жанд. управ., спр. 10 за 1909 р.

⁴ Київ. Обл. архів, Канцелярія КПВ генерал-губернатора, спр. 61 за 1910 р., арк. 1.

Думу! Смерть буржуазії!»¹. Саме життя підказувало селянам, що їм не дістати поміщицької землі, поки існує царський уряд і поміщицько-кадетська Державна Дума. «В свідомості самого темного мужика, — писав Ленін, — стукається тепер обухом вбита думка: ні для чого Дума, ні для чого ніяка Дума, коли нема влади у народа».²

В окремих місцях ці сподівання селян виливалися в активні виступи. На Чернігівщині, в с. Карнівцях, селяни літом 1910 року не давали поміщикові орати поля. Поміщик викликав у село стражників. Між сотнею селян і стражниками зав'язалася страшна бійка. Другого дня для втихомирення селян прибув ісправник, взявши з собою ще 50 стражників, і придушив цей виступ.

Весною того ж року в селі Прочній, Дніпровського повіту, в Таврії, селяни самоуправно почали брати скарбову землю. В село приїхала велика кількість стражників. Між селянами і стражниками зчинилася бійка, яка закінчилася тим, що багато селян було арештовано і відправлено в тюрму.

В маєтку князя Огинського при с. Попільні, Сквирського повіту, на початку 1911 року селяни зробили кілька масових порубок панського лісу. Коли хотіли відібрати у селян нарубаний ліс, вони вчинили ошп. «выразившийся в том, что не дали возможности собрать в одно место срубленного леса, при приближении чинов полиции крестьяне запирали дворы и сараи, при этом в селе, у волостного правления собралась толпа крестьян, из которой раздавались возгласы: «Не давай дерева».³

Взагалі ж, коли підрахувати всі революційні виступи селян проти поміщиків, що виникли на ґрунті самовільних порубок панського лісу, захоплення поміщицьких земель, сутічок із-за оренди, — то їх виявляється більше 800. Розподіл по роках показує така статистична таблиця:

Роки	Селянських виступів по всій Росії	Роки	Селянських виступів по всій Росії
1907	445	1911	43
1908	202	1912	42
1909	56	1913	15
1910	43		
		Разом	846

Боротьба селян проти столипінського землеустрою. В час реакції виникало багато революційних виступів селян на ґрунті запровадження столипінського аграрного законодавства.

З цих причин, за неповними даними, за 7 років (1907—1913) в Європейській частині Росії сталося 224 сутічки селян з місцевою адміністрацією на селі. По роках ці виступи розподілялися так:

Роки	Число виступів	Роки	Число виступів
1907	20	1911	52
1908	29	1912	36
1909	32	1913	9
1910	45		

¹ ЦАР, Полтавське Губернське жандарм. управ., за 1910 р., по опису № 10, арк. 35.

² В. Ленін, Соч., т. X, с. 9.

³ Київ, Облархів, канцелярія КПВ генерал-губернатора за 1911 р., спр. 451, арк. 8.

На ґрунті сутичок общинників з хуторянами відбулося дальше посилення селянського руху проти куркулів-хуторян, і це ще більше розширяло другу соціальну війну на селі, боротьбу всередині самого селянства, між куркульством і сільською біднотою. Біднота і маломіцні середняки піднімалася на боротьбу проти проведення столянінської реформи. Так, біля станції Мрин, Ніжинського повіту, селяни знищили в 1909 році куркульський хутір. Селянська біднота знищила огорожу хутора і 20-десятинний засів. Такі виступи селян примушували царський уряд висилати загони стражників для охорони хуторян-куркулів. Так, чернігівський губернатор в своєму рапорті міністерству внутрішніх справ писав про те, що він «посылал должностных лиц и отряд стражников» з тим, «чтобы дать понягъ крестьянам, что насильничество над хуторянами, с верой переходящими к новым формам землевладения, не будет допущено в губернии, что власть не позволит запугивать этих предпримчивых людей и что ни один волос с их головы не упадет безнаказанно.»¹

Але погрози і навіть розправи не могли затримати селянської боротьби проти столянінської реформи. В Городнянському повіті, на Чернігівщині, 9 домохазяїв-куркулів з села Безуглівки хотіли виділитися з общини. 15 квітня 1910 року до села прибули земський начальник, помічник землеміра Городнянської землеустрійної комісії і почали виділяти хуторян. Через два дні в Безуглівці скликано сільський сход, де було об'явлено землемірові, що сільська громада не погоджується на виділ цих дев'яти хуторян. Представники влади не зважили на це. 22 квітня в полі на місці робіт явилися представники місцевих селян, чоловік 35, і заявили земському начальникові протест проти відведення хуторянам кращих земель і сінокосу. Ігноруючи цей протест, землеміри продовжували роботу під охороною Ново-Боровичьського волосного старшини і поліцейського урядника. 24 квітня на місце роботи явилася «толпа местных крестьян, человек в 50, причем часть из них была вооружена кольями. В этой толпе раздавались крики: «Не дадим работать!», «Пришел какой-то шарлатан и режет нашу землю!», «Гони, бей их!».² При цьому вони кинулися бити тих селян, що виділялися з общини.

На другий день до села прибув поліцейський пристав з 7 стражниками. Пристав заарештував 6 селян. Тоді натовп, зібравшись на вулиці, почав кричати: «Выпускай задержанных, а то мы разорвем вас, бей их, идем все, зачем арестовывать 6 человек, если брать, так всю Безугловку берите колья, бей окна!».³ В цей час з «холодної» вибігли арештовані селяни і почали кричати: «Беріть кілки, бийте поліцію!» Один селянин кинувся на пристава і вирвав у нього з рук рушницю. Пристав почав стріляти з револьвера, а стражникам дав наказ стріляти з рушниць. Але натовп селян продовжував наступати. «Разогнать наступавшую толпу удалось лишь после того, как возвратившиеся на место схода 2 конных стражника бросились с лошадьми в толпу и начали избивать буйствовав-

¹ Из донесения чернігівського губернатора в МВС 19.VI.1910 р., № 1401, з справи «Комитета по делам землеустройства, 1910. № 1101 с секрет. перепиской».

² Київ, Облархів, справа 76, 1910 р. Прокурора Київ. Суд. палати, арк. 20—21.

³ Там же.

них пагайками, а остальные *5 стражников пустили в ход приклады». ¹

Частину селян було поранено, а 15 заарештовано і притягнуто до відповідальності.

В багатьох селах селяни виступали на сільських сходах проти виділу на хутори, рішуче висловлювались і протестували проти дій членів землеустрійних комісій, мирових посередників та інших царських чиновників. Так, в селі Губнику, Гайсинського повіту, на сході, де стояло питання про вихід на хутори, «меньшинство крестьян, не желающих перейти к отрубному хозяйству, подняло шум и стало держать себя вызывающе, а одна женщина позволила себе оскорбить словами члена землеустроительной комиссии и мирового посредника; когда же последний отдал распоряжение об арестовании ее, то группа недовольных крестьян воспротивилась распоряжению мирового посредника и не допустила востного старшину и сельского старосту к аресту виновной, вследствие чего, ввиду возбужденного состояния крестьян, приговор не мог быть составлен.» ²

В інших селах сільські сходи, скликані для прийняття приговорів про перехід села на одрубну систему господарювання, не бажали обговорювати це питання і демонстративно розходилися. В таких селах землеустрійників до виконання робіт не допускали, не відводили їм квартир, не давали їм робітників. Селянські сходи відмовлялися давати гроші на проведення землемірних робіт. Селянська біднота загрозувала навіть смертю тим куркулям, які хотіли виділятися на хутори. В селі Ново-Петрівці, Куянівської волості, Сумського повіту бідняки загрозували перебити всіх одрубників. Один селянин кричав на одрубника: «Йому за одруба треба зробити те, що зробили колись Ганні Семенівні Карповій!» (убита років за десять до того). ³ В Ново-Петрівці селяни вигнали землеміра з сільської управи, не дозволяли старості видати план розподілу землі на одрубні ділянки. Один селянин ударив хуторянина ломакою.

Борючись проти виділу куркулів на хутори, селяни переслідували тих осіб, які будчим сприяли землемірним роботам. Так, вночі на 27 серпня 1909 року в с. Собківці, Уманського повіту, у селянина Дмитра Липававатського, «в доме которого занимали квартиру старший землемер Нархун и его помощник Рябошапка, происшедшим от поджога пожаром уничтожена часть дома, каковой поджог, по показаниям свидетелей, совершен отчасти с целью уничтожения планов и документов по нарезке отрубов, а также из мести хозяину за предоставление квартиры землемерам.» ⁴ В селі Владівці, Байталі-Ананьївського повіту, та в селі Дар-Олександрово, Херсонського повіту, селянська біднота активно виступила проти виділення куркулів на одруби. При чому були випадки насильного усунення з місця роботи осіб, командированих землеустрійними комісіями для проведення розмежування. ⁵

¹ Київськ. Обл. архів, справа 76, 1910 р. Прокурора Київ. Суд. палати, арк. 20—21.

² Там же.

³ Київ, Обл. архів, канцелярія КПВ генерал-губернатора, 4-е діловодство, спр. 183 за 1909 р., арк. 99.

⁴ Там же, спр. 285, арк. 2—3.

⁵ ЦАР, спр. 16 Юж. (Одес. РОО) за 1911 р., арк. 28.

Тільки під охороною стражників удалося куркулям в цих селах виділитися з общини. В селі Врадіївці літом 1911 року стражники вдалися до зброї для проведення в життя столипінського законодавства, в наслідок чого одного селянина було вбито і кількох поранено. Досить часто проти насильницького запровадження столипінських законів активно виступали жінки. Характерним прикладом у цьому може бути сутичка селян-жінок з землеустрійною комісією в с. Антонівці, Ананьївського повіту, Херсонської губернії. Не зважаючи на всі протести бідноти, землемірні «чини» виїхали в поле для межових робіт. Туди явився натовп жінок з дітьми, благаючи землемірів припинити роботи і не розоряти їх. «Многие женщины ложились на ленту (землемерную), кричали, плакали», а потім, «выбросив колышки и сорвав ленту, подняли землемера на руки и с криком «ура» вынесли за межу своей земли». Коли прибула туди поліція, її закидали камінням. В результаті — убиті й поранені і масові арешти.

В с. Златоустівці, Маріупольського повіту, в липні 1909 року частина селян заявила про бажання вийти на одруби. При чому ці селяни вимагали виділити їм кращі землі. Сільська біднота запротестувала проти цих нахабних домагань куркулів, почала перешкоджати землеустрійним роботам. Вона влаштувала в полі своерідні барикади, кіньми та возами заставила межу, де повинні провадитись землемірні роботи. В село прибули стражники, почали стріляти в селянський натовп, що складався переважно з жінок і дітей, озброєних цінками. Опір селян було зломлено. Стражники арештували 20 селян, організаторів цієї збройної сутички.

За відомостями газети «Одесские Новости», був виступ селян у травні 1910 року в с. Арнаутівці, Блісаветградського повіту, на Херсонщині.

Застрільниками боротьби як проти столипінської реформи, так і проти куркулів виступала сільська біднота, коштом якої куркуль прагнув зміцнити і розширити своє господарство.

Великих розмірів набула боротьба селян проти виходу на одруби й хутори в Уманському повіті, на Київщині, де особливо інтенсивно ішло виділення одрубних господарств. Київська губернія з 46 губерній, в яких проваджено столипінський землеустрій, по площі робіт на надільних землях займала в 1910 році п'ятнадцяте місце, а по кількості утворених одноосібних господарств — перше.

В Київській же губернії перше місце займав Уманський повіт. Уманський повіт по успішності своїх робіт виділявся не тільки в Київській, а й серед усіх 420 повітів Європейської Росії, де діють землеустрійні комісії, займаючи одно з перших місць по площі виконаних робіт і перше по числу відмежованих одноосібних господарств. Цього було досягнуто шляхом запровадження насильного розгортання надільних земель. На насильницькі дії урядовців біднота села Чорної Кам'янки скаржилася царю. Селяни писали, «что некоторым однообщественникам из самостоятельных крестьян будет отведена лучшая земля, а беднякам остается неудобная.»¹

¹ Київ, Облархів, спр. 372, канцелярія КПП генерал-губернатора, 4 діловодство за 1910 р.

Протестів селян до уваги не брали. 10 вересня 1910 року в селі під охороною стражників почалися землеустрійні роботи. Урядник Зверинський, «знаючи недружелюбное отношение крестьян к землемерам, весь этот день со стражниками, находившимися в его распоряжении, присутствовали при работах, а затем, ввиду спокойствия крестьян, в последующие дни посылал только стражников.»¹ Але це був «спокій» перед бурею. 15 вересня в селі поширились чутки, що як тільки вдарять на сполох, народ має зібратися і силою припинити землемірні роботи, знищити рисунки. За поширення цих чуток старшина арештував 4 чоловіка. Цей вчинок старшини викликав величезне обурення. Натопи з двохсот селян виламав двері в сільській управі, випустив арештованих і побив землемірів. Стражники в цей час охороняли на селі попову крамницю від нападу.

Отже, селянська боротьба в ці роки набрала широкого характеру.

Одночасно селянство боролось і проти крамарів, спекулянтів. Другого дня 400 селян напали о 7 годині вечора на місцеву сільську управу і знищили всі документи й плани одрубних дільниць. Про збуджений настрій селян Чорної Кам'янки сповіщав мировий посередник 4 участка Уманського повіту. «Они, — писав посередник, — к дознанию явиться и зачинщиков выдать отказались, действуют скопом, не проявляя сейчас насилия, что лишает возможности водворить порядок силой оружия, грозят поджогами одрубникам, стражников 40, село громадное, разбросанное, раздроблять силы для арестов нельзя.»²

Зворушення набуло таких розмірів, що для придушення його на допомогу поліції вислано було до Чорної Кам'янки 2½ рот солдат. Тільки при допомозі солдат царська адміністрація придушила повстання, заарештувала 24-х селян і відправила їх в тюрму.

Але виділення куркулів на одруби було на деякий час зірвано. 19 вересня віце-губернатор, що поїхав на розслід, телеграфував київському губернаторові: «Работы в Черной Каменке прекращены. Выяснено 24 зачинщика начатым следствием под руководством прокурора. Виновные будут арестованы. В помощь полиции до отправления арестованных в тюрьму необходимо пребывание стоящих в селе 2½ рот.»³

Підкорившись збройній силі, селяни, проте, не примирилися з столипінською реформою. В час допиту, писав уманський исправник, селяни опору не чинили, але в усіх їх діях і рухах була помітна притиснена злоба.

Одночасно з Чорною Кам'янкою виступили і селяни села Гродзевої, того ж повіту. Вони теж спочатку писали скарги до київського генерал-губернатора. В скаргах указували, що приговор про перехід селян до одрубної системи господарювання був складений у волосному правлінні без згоди селян.

Найактивніше виступала проти примусового переходу на одруби біднота. «По сообщению мирового посредника, — повідомляв уманський исправник, — многие из записанных в списке жалобщиков не имеют основания жаловаться, так как не являются собственниками земли, укрепленной за

¹ Київ, Облархів, спр. 372, канцелярія КПВ генерал-губернатора, 4 діловодство за 1910 р.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

их отцями. Таких оказалось 18 лиц; есть в списке вдовы, есть в нем и такие, которые всю свою землю продали.»¹

Не зважаючи на ці скарги, 14 вересня 1910 року до села прибув землемір для нарізування одрубів. Тоді селяни почали вживати більш рішучих заходів. Один селянин вночі на 15 вересня зібрав народ, умовляв не допускати землеміра до роботи і вбити старосту. 16 вересня задзвонили на гвалт. На заклик зібралося 50 чоловік і пішли в поле на місце землеустрійних робіт. Там селяни заявили мировому посередникові про неправильність виділу одрубів і про небажання переходити на одрубне землеволодіння. На протести селян уваги не звернули і роботу продовжували. Через півгодини з села стали збігатися юрби озброєних киями та кілками людей — чоловіки, жінки, парубки, дівки, підлітки й діти. Збігся натовп чоловік до 400, який розсипався по полю і з криком та лайкою почав бити присутніх при землемірних роботах службовців і робітників, кидаючи в них грудям землі і дрючками. Службовці і робітники змушені були припинити роботи по вимірюванню землі і тікати. Деякі з них були легко побиті. Уманського ж волосного старшину К. Майбороду хтось пострілом з натовпу поранив у лоб над правим оком. Рана була визнана Дубівськими дільничим лікарем тяжкою. Десятьські села Аполянки К. Ковальчук і Ю. Солонюк колом були поранені: перший — в голову, а другий у голову та в ліву руку. В самого мирового посередника Пенюкова з натовпу кидали грудками землі і хотіли побити кием, землеміра Клименка лайали образливими словами. Крім того, селяни хотіли покусувати землемірні інструменти, але це їм не вдалося.²

В село для придушення повстання прибули стражники. Вони кинулися арештовувати селян. Ударили в дзвін на сполох. Селяни виступили проти дій урядових осіб. Пролунав постріл, куля пролетіла над головами стражників. Один селянин сховив за груди гродзеньського сільського старосту, зірвав з нього службові знаки і сильно побив його. Увечері того самого дня місцева біднота спалила клуню десятьського. Пожежею знищено 35 кіл немолоченого хліба.

Подібних виступів селян було багато не тільки в інших селах Уманщини, а й по всій Україні та Росії.

Селянський рух проти столичинської реформи набув великого значення. Навіть чорносотенна газета «Новое Время» мусила в 1910 році визнати той факт, що заможні селяни бажають йти на хутори, але «наче в ворожій країні вони зазнають партизанської облоги з боку здичавілої сільської вольниці. Їх палять і толочать, толочать і палять, і хоч кидай все і тікай світ за очі.»³

Отже, різні класи царської Росії, кожен по своєму старалися провести буржуазне перетворення поземельних відносин на селі. «Селяни (+ робітники) шляхом націоналізації... Поміщики (+ буржуазія стара, жирондистська буржуазія) шляхом указу 22(9) XI. — 06 і т. д. Націоналізація землі = селянське ламання старого землеволодіння є економічна основа американського шляху. Закон 22(9) XI. — 06 р. = поміщицьке ламання

¹ Київ, Облархів, спр. 372, канцелярія КШВ генерал-губернатора, 4-е діловодство за 1910 р.

² Там же.

³ Цитуєм по Леніну, Соч., т. XIV, с. 394.

старого землеволодіння є економічна основа пруського шляху. Наша епоха, 1905 = 19?? роки, є епоха революційної і контрреволюційної боротьби цих шляхів.»¹

Столипінська аграрна реформа, що мала завданням розв'язати аграрне питання в Росії пруським шляхом, не досягла своєї мети. В Росії, отже й на Україні, як і перед революцією 1905—1907 рр. продовжувалась боротьба двох можливих шляхів розв'язання аграрного питання.

Яскравим прикладом цього є змальовані вище селянські рухи. Селянство боролось за революційний шлях знищення середньовічних форм землеволодіння на селі. Селянські революційні рухи показували, що в Росії ще йде боротьба. Ще не переміг один з двох аграрних шляхів. «У нас при всякому кризисі нашої епохи, (1905—1909—19?? рр.), виступить, обов'язково виступить «загально-демократичний» рух «мужичка» і ігнорування цього було б корінною помилкою.»²

Селянські рухи, які відбувалися в роки реакції, показували, що столипінська аграрна реформа не дала можливості російському царизмові розв'язати аграрне питання пруським шляхом, що вона не зменшила, а ще більше загострила боротьбу селянської бідноти проти поміщиків, куркульства.

ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ

Соціально-економічні відносини на селі в роки столипінської реакції. Столипінщина не розв'язала основного свого завдання—буржуазного перетворення Росії, поставленого всім ходом економічного розвитку країни і класової боротьби. Жодне з завдань буржуазно-демократичної революції не було розв'язано. На селі залишалось велике поміщицьке землеволодіння і малоземельне та безземельне селянство. Селянська біднота змушена була й тепер, як і раніше, йти в кабалу до поміщика: орендувати його землі і за це обробляти частину поміщицького поля своїм реманентом. Як і до того, в країні голодували мільони селян. Столипін не міг розв'язати завдання буржуазного перетворення Росії тому, що це буржуазне перетворення земельних відносин проводилось старим класом, кріпосниками-поміщиками, при залишенні в їх руках влади і землі.

«Нова земельна політика уряду і дворян, — писав В. І. Ленін, — є все, що змогли зробити пани дворяни, залишаючи недоторканою свою власність і свої доходи (часто навіть збільшували свої доходи з допомогою роздування продажних цін землі і тисяч поблажок «Селянського Банку» дворянам).

І це дворянське «все» виявилось ніщо. Село ще більше розорене, ще більш озлоблене. Озлоблення в селі страшенне. Те, що називають хуліганством, є наслідки, головним чином, неймовірного озлоблення селян і первочаткових форм їх протесту. Ніякі переслідування, ніякі поселення покрань не усунуть цього озлоблення і цього протесту мільонів голодних селян, яких розоряють тепер «землеустрійники» з невиданою швидкістю, грубістю і жорстокістю.»³

¹ В. Ленін, Соч., т. XIV, с. 215.

² Там же, сс. 215—216.

³ Там же, т. XVI, с. 458.

За роки 1906—1910 дворянське землеволодіння в Росії зменшилося на 5,6 млн. десятин землі, зокрема на Україні — на 1,1 млн. десятин. Ці землі поміщики продали купцям та куркулям.

Основною причиною зменшення поміщицького землеволодіння був розвиток капіталізму в Росії та революційна боротьба селян. В очах поміщиків стояла примара революції 1905—1907 років. Налякані поміщики швидко сипродували землю сільській буржуазії. Але це зменшення дворянського землеволодіння ні в якій мірі не розв'язувало питання малоземелля селян.

«Росією управляли після революції 1905 року 130 тисяч поміщиків, управляли з допомогою безкінечних насильств над 150 млн. людей, з допомогою безмежних знущань над ними, примусу величезної більшості до каторжної праці і напівголодного існування.»¹

На Україні 14 млн. десятин найродючішої землі належало 8 тисячам крупних землевласників. Величезні маєтки належали польським магнатам, німецьким баронам, російським та українським поміщикам. Куркульство на Україні володіло 7,5 млн. десятин приватновласницької землі, а такі поміщики як, наприклад, Браницькі, мали 167 тис. десятин, Потоцькі — 170 тис., Терещенки — 141 тис., Бобринські, Харитоненки, Долгорукі — по 40—50 тис. десятин кожний. Загальна земельна площа, якою володіли на Правобережжі самі польські поміщики, дорівнювала 1 млн. 690 тис. десятин.

В руках поміщиків та куркулів на Україні зосереджено було 52% всіх земель, на яких поміщики і куркулі жорстоко експлуатували селянську бідноту. В Бердичевському повіті на Київщині для прополювання буряків на поміщицькому лані наймали людей по 20 копійок у день і знущалися з них. Один посесор для своєї втіхи наказував економові муштрувати молодих і старих робітників, поклавши сапи на плечі, ходити по команді, робити «плавне присідання» тощо. Хто не виконував цього, — того виганяли з роботи. Під час жнив жителі села Ягнятин, Сквирського повіту, як писав кореспондент до місцевої газети, ставали до роботи в економії за п'ятнадцятий свіп жита, а в сусідній економії було ще гірше. Умови роботи селянських батраків були жахливі. Так, Жарківська економія платила на буряках по 20 коп. за робочий день (від 4-ої год. ранку до 8-ої год. вечора) на своїх харчах.

Тепер, як і після реформи 1861 року, поміщики продовжували робити паски для селян. Так, між селами Чернухи та Ковалі, Лохвицького повіту, на Полтавщині, було так зване «оболоння» десятин з дванадцять. Багато років воно було громадським, і там пасли свою худобу селяни. Тепер поміщик Немировський забрав його собі, а посесор Савицький віддав частину цього оболоння інгушам за те, щоб вони охороняли його лан від селянської худоби. Інгуші зробили принаду на цьому оболонні. Засіяли його буряками і довго навмисно не збирали їх. Як тільки забіжить селянська худоба сюди, інгуші займають і держать кілька днів, поки селянин не викупить її за останню свою копійку. Коли хто з селян подавав скаргу в суд, того били кулаками й нагайками.

В селі Неплюївці, на Катеринославщині, князь Щербатов, продавши

¹ В. Ленин, Соч., т. XXI, с. 264.

18 тисяч десятин землі, залишив, як пастку, невеличкий кланоть землі під самісіньким селом і держав там свою сторожу. «Стражники князя Щербатова, — писав кореспондент до журналу «Рідний Край», — не пускали з весни (1908 року, — Л. Ф.) їздити не тільки по обійзках князівської землі, а й по дорогах. Вони страшенно катували нагаями того, хто було поїде через панську землю. Терпіння селян урвалось і вони за це помстились. Коли стражники їхали через селянську землю, то селяни перестріли їх і таки добре побили. Через два-три дні в село явилась вся чисто команда земської стражі, чоловіка з 30, з приставом і так скатували все село, що не зосталось ні одного селянина з непокараним тілом. Тепер тільки й бачити — у того шока перекраяна, другий з перев'язаним оком ходить, третій шкандибає... Досталось усім. Плачу, горя повне село, а скаржитись не можна, бо як катували, то приказували, щоб не тільки не кричали, а й не скаржились нікуди, бо буде ще гірше.»¹

Малоземелля, тяжкі податки, праця на поміщика і куркуля, злидні і голод та до того ще й національний гніт — таке було життя українського незаможного і середнього селянина.

Багато селян на кабальних умовах орендували досить значну частину поміщицьких земель. Однією з поширених форм поміщицької кабали була навсіпільщина.

«Навсіпільщина, обробіток землі з половини урожаю або збирання сінокосів за третю копицю («на третяк») являє собою також пряме переживання кріпосництва. Кількість навсіпіль оброблюваних селянами земель досягає 21—68% власних селянських земель, по різних районах Росії і за найновішими даними. А кількість навсіпільних сінокосів ще більша: від 50 до 185% власної селянської землі!

«В деяких випадках — читємо в помірковано-ліберальному журналі — крім оплати землі половиною врожаю, а сінокосу двома третинами, навсіпільщик зобов'язується 1—2 тижнями безплатної роботи в економії, найчастіше з конем і підлітком.»² Селянська біднота була змушена за орендовану поміщицьку землю платити не тільки певною частиною урожаю, а й зобов'язувалася ще задурно обробляти її своєю худобою і реманентом. Таких зобов'язаних селян в Чернігівській губернії в 1913 році було 56%.

«Кількість «зобов'язаних» дворів, за місцевими відомостями відносно весни 1913 року, досягає іноді 56%. Напр., в Чернігівській губ., тобто майже трьох п'ятих всього числа дворів. А при зимовому найманні селянин одержує за роботу вдвоє і втриє дешевше, ніж при літньому наймі.»³ На Київщині, Поділлі, Волині в деяких селах зобов'язаних дворів було коло 48%.

Тільки частина куркулів та поміщиків користувалися найманою працею і своїм сільськогосподарським реманентом обробляли свої земельні лани.

«Але, крім цих капіталістичних відносин і відтісняючи їх в усіх корінних руських губерніях Європейської Росії на задній план, існує обробіток поміщицької землі селянським реманентом, тобто відробітки, продовження вчорашньої панщини, — існує «використання» безвихідної нужди

¹ Журн. «Рідний Край», Київ, 1908, № 19 с. 15.

² В. Ленин, Соч., т. XVII, с. 338.

³ Там же, с. 337.

дрібного землевласника (саме, як землевласника, як дрібного хазяйчика) для «обслуговування» сусідньої поміщицької «економії», тобто кабала. І позичання грошей під роботу, і позичання хліба, і зимонаймання та здача в оренду землі, і надання в користування дорогою, водопоєм, луками, випасом, лісом, і позичання реманенту і т. д. і т. п.—складають безкінечно різноманітні форми сучасної кабали.

Доходить діло іноді до того, що селянин зобов'язується своїм гноєм удобрювати панські поля, а «хазяйка» зобов'язується приносити яйця — і це не в XVIII, а в XX столітті від Різдва Христового!»¹

Панування поміщиків надзвичайно гальмувало розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві.

Кабальні умови селянської праці тримали на низькому рівні техніку і продуктивність сільського господарства.

В 1910 році в Київській, Подільській і Волинській губерніях було 762,1 тисяч штук різних рілничих знарядь. З них 98,8 тис. сох, 2,3 тис. косуль, 212,2 тис. дерев'яних плугів, тобто майже половина сільськогосподарського реманенту був реманент примітивний.

В Чернігівській, Полтавській і Харківській губерніях велика частина селян також користувалася відсталим сільськогосподарським реманентом. В цих губерніях було 109,3 тис. сох, 4,2 тис. косуль і 92,9 тис. дерев'яних плугів.

В тому ж році в трьох степових губерніях України було 21,8 тис. сох, 34,8 тис. косуль і 27,8 тис. дерев'яних плугів.

Така низька техніка була причиною нестійких урожаїв в усій Росії, а це приводило до голодування мільйонів селян.

За роки столипінської реакції врожайність на Україні знизилась навіть порівняно з попереднім періодом. Врожайність однієї десятини жита по Україні за роки 1901—1905 становила в середньому 57 пудів, а врожай 1906—1910 рр. був 52 пуди. Відповідне зменшення відбулося і по інших культурах: озимої пшениці — з 69 до 62; ярової пшениці — з 49 до 47 пудів.

Урожайність зернових зменшилась не тільки в селянських господарствах, а в більшості губерній і на поміщицьких ланах. Подаємо з цього приводу таку таблицю (див. стор. 91):²

З цієї таблиці видно, що тільки в Таврійській і Катеринославській губерніях було помітне зростання врожайності, а в більшості губерній, по головних культурах, урожайність набагато знизилась.

Все це можна пояснити лише одним: «Не легко знайти в Європі і навіть в усьому світі країну, де збереглося в таких чудовищних розмірах кріпосницьке землеволодіння.

І найважливіше це те, що на цих землях ведеться тільки частково-капіталістичне господарство, тобто обробіток землі пайманими рбїтниками й реманентом власника. Більшою ж частиною господарство ведеться кріпосницьке, тобто поміщики кабальють селян, як було і сто, і триста, і п'ятсот літ тому, заставляючи їх селянською конякою, селянським знаряддям обробляти поміщицьку землю.

¹ В. Ленин, Соч., т. XVI, с. 88.

² Сельское хозяйство в России в XX веке. Статистич. сборник под ред. Огоновского, сс. 134—138.

Губернії	За 1906—1910 рр. порівняно з 1901—1905 рр.					
	По культурах в середньому зменшилось (—) або збільшилось (+) в пудах на десятину					
	Жито		Озима пшениця		Ярова пшениця	
	У селян	У поміщиків	У селян	У поміщиків	У селян	У поміщиків
Київська	—16	—23	—28	—30	—2	—4
Подільська	— 9	—16	—18	—24	—9	—7
Волинська	— 8	—11	—10	—17	—	—
Харківська	— 3	+ 3	— 5	—11	—5	—7
Чернігівська	—15	—14	— 8	— 8	—6	—2
Полтавська	—11	—15	— 5	—19	—2	—4
Херсонська	— 7	— 6	—10	—34	—6	—3
Таврійська	+ 5	+ 3	+ 2	+ 2	—5	—3
Катеринославська	+ 2	+ 4	+ 5	— 7	+1	+2

Це не капіталізм. Це не європейський спосіб господарства... Ні, це зовсім не по-європейському. Це по-старокитайському. Це по-турецькому. Це по-кріпосницькому.

Це не вдосконалене господарство, а земельне лихварство. Це — стара, престара кабала. Злиднений селянин, лишаючись злидненням і напівголодним навіть в найкращий рік, маючи кволу, голодну коняку, маючи старі, жалюгідні, злидарські знаряддя, іде в кабалу до поміщика, до «пана», тому що мужикові нікуди дітися.»¹

Столишніська аграрна реформа була останнім клапаном в руках поміщицької влади, яка лише відстрочила загибель кріпосників-поміщиків.

«... І «відстрочка» старому чорядкові і старому кріпосницькому земле-робству, дана Столишніним, полягає в тому, що відкрито ще один і при тому останній клапан, який можна було відкрити, не експлуатуючи всього поміщицького землеволодіння. Відкрито клапан й випущено трохи пари — тим, що частина зовсім зубожілих селян «укріпили» свої наділи в особисту власність і продали їх, перетворившись з пролетарів з наділом в чистих пролетарів, — далі тим, що частина заможних селян, укріпивши свої наділи й іноді влаштувавшись на одрубках, поставили ще міцніше капіталістичне господарство, ніж раніше.

Нарешті, відкрито клапан і випущено трохи пари тим, що, подекуди, усунуто особливо нестерпну черезсумність і полегшено необхідну при капіталізмі мобілізацію селянської землі.»²

Царизм зробив другий крок по шляху перетворення країни в буржуазну монархію коштом грабування селянських мас, прирікаючи їх на вимирання. За роки столишніської реакції зросла і зміцніла на селі невеличка кулка глитаїв. Але набагато збільшилися лави селянської бідноти, життя якої стало ще гірше. В. І. Ленін в 1912 році так змалював карту у села: «Мізерне число хороших, одрубних господарств

¹ В. Ленін. Соч., т. XVI, с. 459.

² Там же, с. 89.

селянської буржуазії, — при зменшенні числа пролетарів, зв'язаних наділом, — при збереженні всевладності Пуришкевичів, — при величезній масі зубожілих і вмираючих від голоду закабалених середніх селян, — при збільшенні числа пролетарів, наділом не зв'язаних, — ось картина сьогодняшнього, російського села». ¹

Відбулося деяке зрушення в бік буржуазності в поміщицькому господарстві, тобто зросла кількість найманих робітників в поміщицьких економіях і розширилося вживання сільськогосподарських машин. Пішла в товарообіг селянська надільна земля, швидше пішла мобілізація земельної власності, ще більше поглибилася диференціація села. Всі ці процеси в сільському господарстві викликали розширення внутрішнього ринку. Селянин бідняк не міг задовольнити себе продуктами свого господарства і мусив вдаватися до ринку. Куркульство пред'являло великий попит на землю, сільськогосподарські машини, кращий одяг і т. д.

Столипінська реформа сприяла розвитку капіталізму. Набагато зросло вживання сільськогосподарських машин коштом внутрішнього виробництва і ввозу за кордон. В 1906 році в Росії користувалися сільськогосподарськими машинами на суму 39,6 млн. крб., а в 1908 р. — уже на суму 61,3 млн крб. Темп росту прискорюється в часи столипінської реформи. В 1910 році вартість сільськогосподарських машин досягає суми 86 млн. крб., а в 1912 р. — навіть 116,2 млн. крб. Швидким темпом росло російське сільськогосподарське машинобудування. Головними споживачами машин і тепер були поміщики та куркулі. Все це сприяло промислового піднесенню, яке почалося в Росії і на Україні в 1910 році.

За ці роки значно зросла товаризація сільського господарства. Набагато збільшився експорт хліба закордон. Росія в 1912 році вивозила 651 млн. пудів хліба, з них коло 43% давала Україна.

Кооперативний рух на селі. За ці роки розвинулась капіталістична кооперація на селі. В царській Росії кооперативний рух почав розвиватися в 60-х роках XIX століття. Першими організаторами цього руху були діячі буржуазно-ліберального напрямку. Але значного розвитку кооперативний рух досяг лише в 90-х роках XIX століття. Найбільшого розмаху кооперативний рух досяг після революції 1905 року, в роки столипінської реакції. Лише за 1910 рік на Україні було відкрито 280 нових кооперативних товариств. Найбільше відкривалося споживчих товариств. Крім того, засновувалися сільськогосподарські, позичкові, позичково-ощадні товариства. Було також утворено кілька бджільницьких, молочарських, садівничих та інших кооперативних об'єднань.

Керівна роль в системі споживчої кооперації належала ліберальним і меншовицько-есерівським елементам. В кооперативних товариствах на селі керівна роль була в руках куркулів. Всі ці кооперативні товариства допомагали заможній частині села на кращих умовах збувати (продавати) свої сільськогосподарські товари. Вони також допомагали куркульсько-хутірським господарствам на цільових умовах набувати більш удосконалений сільськогосподарський реманент. В умовах капіталістичного розвитку країни кооперація неминуче ставала часткою капіталістичної системи, однією з її ланок і підлягала всім закономірностям капіталізму. Ця дум-

¹ В. Ленин, Соч., т. XVI, с. 91.

ка з вражаючою глибиною була висловлена В. І. Леніним: «Безсумнівно, що кооперація в обстановці капіталістичної держави є колективним капіталістичним закладом.»¹ В. І. Ленін показав, що в умовах капіталізму кооперація дрібних виробників є прогресивним фактором, оскільки вона сприяє розкладові натурального господарства і розширяє ринок. В той же час кооперативні товариства на селі сприяли розвиткові тільки куркульських господарств.

Кооперативні товариства не могли затримати розкладу бідняцьких і середняцьких господарств, що відбувався на селі під впливом капіталістичного розвитку. Тому значення і роль кооперації на селі в епоху капіталізму В. І. Ленін оцінив так: «Кооперація, тобто товариства дрібних селян, граючи надзвичайно прогресивну буржуазну роль, лише ослаблюють цю тенденцію, але не знищують її; не треба також забувати, що ці кооперації дають багато заможним селянам і дуже мало, майже нічого масі бідноти, а потім товариства самі стають експлуаторами найманої праці.»²

Буржуазія прагнула залучити до кооперативних товариств на селі середняцькі і навіть бідняцькі шари села, обіцяючи їм при допомозі кооперації поліпшити їх господарство. Але все це робилося з метою відвернути середняцтво та сільську бідноту від спільної боротьби з пролетаріатом проти царизму і куркульства. Буржуазія хотіла цією участю селян в кооперації примусити їх відстоювати інтереси глитаїв на селі.

По числу кооперативних товариств Україна стояла на першому місці серед всіх інших місцевостей Росії, а по напруженості й інтенсивності кооперативного руху Україна займала одно з перших місць серед країн Західної Європи. Швидкий ріст кооперативних товариств на селі появився в наслідок зміцнення сільської буржуазії в роки столипінської реакції. На початку 1911 року на Україні було понад 3,5 тисяч кооперативних об'єднань, які по окремих губерніях поділялися так:³

Губернії	Споживчих товариств	Позичкових т-в	Позичково-ощадних т-в	Сільсько-гос. т-в	Всього товариств
Київщина	528	94	88	25	735
Полтавщина	269	151	33	117	570
Поділля	446	57	46	10	559
Херсонщина	75	249	52	29	405
Чернігівщина	80	137	83	32	332
Катеринославщина	109	87	29	28	253
Волинь	80	136	29	5	250
Харківщина	22	131	15	48	216
Таврія	58	81	58	15	212
Всього:	1667	1123	433	309	3532

¹ В. Ленін, Соч., т. XXVII, с. 395.

² Там же, т. XVIII, с. 24.

³ Газета «Село», № 3 за 1911 рік, с. 6.

З таблиці видно, що по числу товариств на першому місці серед українських губерній стояла Київщина. Позичкових товариств найбільше було на Херсонщині.

Але все таки кооперативні товариства об'єднували незначну кількість селянства, здебільшого куркульство. На Правобережній Україні, наприклад, кредитовою кооперацією було охоплено тільки 18,6% селянських дворів.

Отже, кооперативний рух охопив зовсім незначні маси селянства. Кооперативні товариства на селі і в ці роки для основної маси села значної ролі не грали.

Крах столипінщини. Підсумовуючи столипінську аграрну політику в цілому, можна сказати, що вона хоч і сприятила розвитку капіталізму, але розвиток продуктивних сил ішов усе ж дуже повільно.

Працька конференція РСДРП(б) так характеризувала аграрну політику царизму за останні роки: «Аграрна політика царизму, з якою зв'язали свої контрреволюційні інтереси як урядові партії поміщиків і крупної буржуазії, так на ділі і контрреволюційний лібералізм, не тільки не привела до створення скількинебудь стійких буржуазних відносин на селі, але не врятувала селянство від масових голодовок, що означають крайнє погіршення в становищі населення і величезну розтрату продуктивних сил країни.»¹

Столипінщина була останнім клапаном в руках поміщицької влади. Іншого шляху поміщики-кріпосники не мали. Для успіху Столипіну потрібен був «спокій кладовища» протягом десятиліть, потрібно було мовчазне вимирання селянських мас. Таких умов історія Столипіну не дала. Революційна боротьба робітників і селян зривала всі задуми Столипіна.

В. І. Ленін, підсумовуючи наслідки столипінщини, писав: «Над цією великою реформою віє дихання смерті». Крах столипінщини був настільки реальний, що це відчували навіть ідеологи самодержавства. Редактор «Московских Ведомостей» Л. Тихомиров у своєму щоденнику від 8 березня 1910 року записав: «Не можна нічого зробити в сучасній Росії. Ми, очевидно, йдемо до нової революції і, здається, — неминуче. Народ голодує, партії ошаленіли, борються протилежні принципи: все, навіть заходи влади, як на підбір ведуть до революції. Починаєш вірити в якусь таємничу силу, що грає Росією і урядом, наче м'ячиком.»²

В кінці 1910 року ходили навіть чутки про відставку Столипіна. З приводу цього С. Нечасва-Мальцева з Петербурга передавала графіні Ферзен в Рим таке: «Ходять чутки, нібито прем'єр наш залишає пост. Що вражає мене — це поділ думок про нього в цьому році. Не чути одностайного підтримання його і чути навіть, що було б не погано, коли б він і пішов, бо він нібито видохся і зовсім уже не той, що був. Це не тільки Петербург говорить, говорить і Москва.»³

Столипінський уряд не тільки не розв'язав, а навіть не згладив класових суперечностей на селі між поміщиками і селянами. Більше того, в результаті столипінської реформи ці суперечності ще більше загострилися. Старий кризис наростав на селі «по новому, в новій обстановці, при куди

¹ В. Ленін, Соч., т. XV, с. 377.

² «Красный Архив», т. 1/74 за 1936 р., с. 135.

³ Там же, т. 27 за 1928 р., с. 153.

більш визначених відносинах між класами... на іншому більш високому ступені капіталістичного розвитку Росії.»¹

Розташування класових сил на селі в основному залишалося таким самим, як і до революції 1905 року. Разом з тим столипінська реформа, посиливши класове розшарування на селі, загострила боротьбу бідноти з куркульством. Все це створило умови для більш швидкого переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

---

¹ В. Ленін, Соч., т. XVI, с. 91.

РОЗДІЛ III

СТАН ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ І РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ В РОКИ РЕАКЦІЇ

Застій промисловості України в роки реакції. Крипосницькі пережитки в сільському господарстві, злидненість мільонів селян стояли на перешкоді швидкому розвитку промисловості. Росія (в тому числі й Україна), як і раніше, відставала в своєму промисловому розвитку від країн Західної Європи. Промисловий кризис, який почався в Росії в кінці XIX століття, відрізнявся від кризису Західної Європи особливою глибиною і тривалістю. Промисловість Росії й України перебувала в стані депресії і в період столипінської реакції. На Україні майже всі галузі виробництва були в стані застою. Відбувалося скорочення основних галузей добувної промисловості: кам'яновугільної, залізної- і марганцеворудної.

Стан щорічного видобутку цих галузей виробництва показує така таблиця:¹

Роки	Кам'яного вугілля в Донбасі	Чавуну на півдні Росії	Залізної руди в Кривому Розі	Марганцевої руди в Нікопольському районі
	в тисячах пудів			
1907	1 060 530	111 074	228 802	16 445
1908	1 114 880	117 415	222 494	11 015
1909	1 089 500	122 385	213 096	4 051
1910	1 018 780	126 385	235 810	10 870
1911	1 217 600	147 747	288 215	12 339

З цієї таблиці видно, що видобуток кам'яного вугілля в Донбасі зменшувався протягом 1909—1910 років. Скорочення видобутку залізної руди в Кривому Розі почалося ще раніше, з 1908 року. Катастрофічно впав за ці роки видобуток марганцевої руди. За 1907—1910 роки витон чавуну зростав, але дуже повільно.

В часи столипінської реакції багато заводів припинили свою діяльність. В листопаді 1906 року став Нікополь-Маріупольський завод.

¹ Ці відомості взято з збірника «Статистика України», № 3, серія III, вып. 3, Горно-заводская промышленность юга России за 1910—1915 гг.

В 1908 році на Україні підприємства закривались одно за другим. З великою силою кризис охопив цукрову промисловість, в наслідок чого на Поділлі закрилася Носковецько-Олександрівська цукроварня, на Чернігівщині — Велико-Березківська, на Київщині — Стеблівська. Закривались цукроварні також на Херсонщині та в інших районах. Кризис охопив млинарську промисловість. Припинив роботу цілий ряд парових і водяних млинів. На одній тільки Київщині в 1908 році перестали діяти 500 млинів. В цьому ж році у Волинській губернії стало 48 парових і 300 водяних млинів.

В Києві в 1908 році припинили роботу арматурний і цементовий заводи. Набагато скоротили виробництво на Україні цегельні та гуральні. Так, лише на Київщині цегельні заводи в 1908 році зменшили свою продукцію на 75%. Кризис болюче вдарив по металообробній промисловості. Уже в перші роки реакції на Катеринославщині закрилися Бобринський, Брянський та Нікопольський металургійні заводи. Припинив роботу і Миколаївський суднобудівний завод. В Одесі закрилося три сірникові фабрики, а на Харківщині перестав діяти великий скляний завод — Мерф'янська гута. Не залишилося жодної галузі промисловості, яка б не зазнала кризи.

На багатьох діючих заводах припиняли роботу окремі цехи. Так, у жовтні 1908 року не працювали два цехи Дніпровського заводу. Окремі заводи працювали лише по кілька днів на тиждень. В результаті такої економічної депресії на Україні скоротилося число фабрично-заводських підприємств і набагато зменшилася кількість робітників у цих закладах. Це яскраво показує таблиця фабрично-заводських підприємств України, що підлягали наглядові фабричної інспекції. Таких фабрично-заводських підприємств було: ¹

Роки	Число підприємств	Кількість робітників
1907	991	260359
1908	2979	253943
1909	2944	257876
1910	3057	273625
1911	3176	287714

Отже, число фабрично-заводських підприємств на Україні, що підлягали наглядові фабричної інспекції, зменшилося, порівняно з 1907 роком, з 2991 до 2979 в 1908 році і до 2944 в 1909 році. Тільки з 1910 р. швидко почали зростати фабрики й заводи на Україні.

В результаті економічного застою, в період стблпінінщини дуже зменшився і товарообіг в країні, Залізничний транспорт у цей час значно менше став перевозити різного вантажу. Це досить яскраво показує наведена далі таблиця про перевезення гірничих і гірничозаводських вантажів Північно-Донецькою, Катеринославською, Південною і Південно-Східною залізницями в 1907—1912 рр. ²

¹ Відомості взято з збірника «Статистика України», № 8, серія III, Стат. промшл., т. I, вип. 8.

² Проф. П. Н. Фомин. Горная и горнозаводская промышленность юга России, ес. 141—147.

Роки	Мінеральне паливо	Руда	Флюси	Сіль	Чавун	Разом	Залізниця			
							Катерино-славська	Південна	Південно-Східна	Північно-Донецька
в мільйонах пудів ¹										
1907	815,1	262,1	47,0	31,3	42,0	1117,5	1031,9	114,4	61,2	—
1908	855,4	255,5	48,9	33,9	40,7	1204,4	1027,7	110,1	66,6	—
1909	830,7	246,8	50,4	34,1	38,3	1190,3	1029,3	109,7	51,3	—
1910	787,3	270,3	52,8	34,6	39,8	1184,8	1032,7	102,1	49,9	—
1911	940,4	316,8	68,9	37,0	38,9	1402,0	1237,2	111,7	62,9	0,2
1912	1039,5	362,8	80,2	36,3	38,8	1557,6	1342,0	124,1	69,9	21,6

Промислова депресія вплинула також і на характер цін. В роки 1908—1909 значно впали ціни багатьох товарів, особливо промислових. Рух цін на товари в цей період показує така таблиця:

Рух цін в копійках за пуд

Роки	Чавун	Сортове залізо	Бандажі	Рейки	Листове залізо	Дріт
1906—1907	44	119	170	120	179	141
1907—1908	43	114	167	108	177	122
1908—1909	43	103	163	109	168	106
1909—1910	43	115	145	109	152	99

Отже, економічна депресія періоду столинінської реакції охопила всі сторони промисловості України. Вона позначилася на всьому економічному житті країни.

Посилення процесу концентрації промисловості. За час промислового застою 1907—1909 рр. посилювався процес концентрації промисловості, тобто закріплення і зосередження виробництва в руках все крупніших капіталістичних груп. Дрібні виробництва в цей час руйнувалися, а великі, навпаки, зростали. Цей процес характеризує таблиця підприємств України, що підлягали наглядові фабричної інспекції, по кількості робітників.¹

¹ Статистика України, № 18. Серія III. Стат. промисл. и труда. Т. I, вып. 1. Труд на Украине по данным сводов фаб. инспекторов за 1901—1914 гг., сс. 30—31.

Роки	До 100 робітників		Від 100 до 1000		Більше 1000	
	підприємств	робітників	підприємств	робітників	підприємств	робітників
1901	2522	65545	434	146970	17	28415
1907	2554	66735	409	146069	28	47545
1908	2534	66000	416	139762	29	47280
1909	2480	66565	432	140733	32	50578
1910	2572	69644	448	144899	37	59082
1911	2663	72955	471	151320	37	63289

Наведена таблиця наочно ілюструє факт руйнування дрібних підприємств України в час економічної депресії, особливо в 1908—1909 роки. Число підприємств з кількістю робітників менше ста в 1909 році, порівняно з 1907 р., знизилося з 2554 до 2480. За один лише рік, з 1907 до 1908, в цих підприємствах зменшилося робітників на 735 чоловік. В той же час група підприємств, підлеглих фабричній інспекції, в яких працювало в кожному більше 1000 чоловік, з 1907 до 1910 року зросла по Україні з 28 до 37, а число робітників — від 47.545 до 59.082 чол.

Протягом 1908—1910 років на території України в процесі конкуренції банкрутували й руйнувалися дрібні і поширювалися крупні підприємства.

Концентрація промисловості йшла по всіх галузях виробництва. З особливою силою відбувалася вона на Україні, зокрема в галузях добувної промисловості. Так, видобуток кам'яного вугілля Донбасу дедалі все більше зосереджувався в руках крупних фірм. Це видно з такої таблиці:

Групи фірм за розмірами річного видобутку	Видобуток кам'яного вугілля				Видобуток антрациту			
	1893 р.		1912 р.		1893 р.		1912 р.	
	млн. пуд.	%	млн. пуд.	%	млн. пуд.	%	млн. пуд.	%
I група. Річний видобуток понад 10 млн. пуд.	89,01	(45)	878,0	(80,8)	0	(0)	65,3	(29,9)
II група. Річний видобуток від 5 до 10 млн. пуд.	53,74	(27)	81,9	(7,6)	0	(0)	74,2	(34)
III група. Річний вид. 1—5 млн. пуд.	34,94	(18)	76,4		24,95	(16)	54,4	(23)
IV група. Річний вид. менше 1 млн. пуд.	101,97	(10)	50,3	(4)		(40,84)	28,1	(12)

Отже, видобуток кам'яного вугілля фірмами 1-ої групи зріс з 45% до 80,8% всього видобутку. Роль решти (менших) груп у видобутку вугілля дуже підупала.

Концентрація промисловості тягла за собою ріст і зосередження пролетаріату на великих підприємствах. Якщо в 1901 році на крупних підприємствах Росії з кількістю 500 і більше робітників працювало

46,7% всієї кількості робітників, то в 1910 році на підприємствах такого типу було уже коло 54%, тобто більше половини всіх робітників царської Росії. Це була дуже висока концентрація промисловості. В такій високорозвиненій промисловій країні, як США, в цей час на крупних підприємствах працювало менше третини всіх робітників. Це гуртування великими осередками пролетарських мас на виробництві сприяло зростанню революційної свідомості робітничого класу.

В роки столипінської реакції засновувалися нові і поширювалися старі акціонерні товариства. Ось дані, що показують, як ішов процес вкладання капіталів в акціонерну справу по роках:

Р о к и:	1908	1909	1910	1911
----------	------	------	------	------

В млн. крб.	245,8	193,5	212,7	371,4
---------------------	-------	-------	-------	-------

Швидко зростали акціонерні товариства і на Україні. Тут лише в 1910 році було організовано 40 підприємств з капіталом в 20 млн. крб.

В 1912 році акціонерні підприємства давали 74% загального видобутку кам'яного вугілля в Донбасі. В цьому ж році на акціонерні підприємства Криворіжжя і Керченського району припадало 87,27% загальної кількості залізної руди, що видобувалась там.

В період столипінщини зросло число капіталістичних монополій: трестів і синдикатів. Капіталісти об'єднувалися в ці союзи для того, щоб підвищувати ціни на товари всередині країни і за рахунок одержаних зверхприбутків викидати на зовнішні ринки товари по низьких цінах і вести успішну конкуренцію з іншими країнами. Перший такий синдикат в металургійній промисловості «Продамет» було організовано ще в 1902 році. Основою «Продамету» були заводи України. Крім того, до нього входив ряд заводів Царства Польського, центра Росії, Приволжя й Уралу. Справжній свій характер він проявив у 1909 році, коли примусив металургійні заводи України підвищити ціни на залізо, чавун, сталь.

Синдикат «Продамет» охоплював своєю діяльністю величезний ринок. Ринковий збут «Продамету», порівняно з загальноросійським збутом відповідних товарів, становив: по сортовому залізу—88,08%; по листовому й універсальному залізу—82,41%; по балках і швелерах—88,33%; по бандажках—74,06% по чавунних трубах і фасонних частинах—43,92%; по осях—100%.

Така ринкова монополія давала можливість «Продаметові» створювати голод на внутрішньому ринку і підвищувати свавільно ціни.

Отже, гірнича і гірничозаводська промисловість України стояла на високому рівні капіталістичного розвитку, що проявлялося в значній концентрації промисловості і в розвитку її в акціонерній формі.

Залізною рудою торгував синдикат «Продаруд», який в 1907 році об'єднував 6 великих залізрудних підприємств. В 1904 році юридично організувався кам'яновугільний синдикат «Продвугіль», який енергійно розгорнув роботу з 1906 року. Контрагентами в «Продвугіль» входили 23 фірми, здебільшого крупні, з продукцією понад 5 млн. пудів. Синдикат «Продвугіль» об'єднував: фірми з продукцією до 5 млн. пуд.—1 (4,31 млн. пудів); від 5 до 10 млн. пудів—2; від 10 до 20 млн.

пуд. — 10; більше 20 млн. — 10. Всі ці фірми в значній мірі були зв'язані з банками, які перебували під впливом іноземного капіталу. Кам'яновугільні фірми Донбасу, що входили в «Продвугіль», або працювали на основі іноземних статутів і тим самим безпосередньо підлягали західно-європейському фінансовому капіталізму, або ж працювали на основі російських статутів, але були зв'язані з російськими банками, в свою чергу втягнутими в орбіту впливу того ж таки західно-європейського фінансового капіталу.

Захопивши в свої руки 60% кам'яновугільної продукції Донбасу, «Продвугіль» мав можливість диктувати свою політику цін на ринку. З цього приводу цікаво навести одне місце з писаної доповіді, яку готували управителі синдикату до засідання ради «Продвугля», що мало відбутися 30 листопада 1907 року. «Політика, — писали вони, — яка є тепер доцільною, є політика боротьби тимчасовим зниженням цін для перегордження шляху розвитку вільним фірмам доти, поки приєднання до «Продвугля» нових учасників не дозволить нам вернутися до політики високих цін.» Ця політика досягла своєї мети, і управителі згодом констатували: «Ми досягли чи майже досягли цін, до яких прагнули»¹

Як було використано монопольне становище «Продвугля» над ринком, дає відповідь така таблиця:

	Видобуто кам. вугілля		%
	1906 р.	1912 р.	
	(в млн. пудів)		росту
1. Фірми, які входили в «Продвугіль» .	453,00	591,23	30,5
2. Крупні фірми, які не входили в «Продвугіль»	241,87	249,75	3,29

Звідси видно, що «продвуглівські» фірми розвивалися значно сильніше, ніж підприємства, які не входили до складу «Продвугля». Отже, монополія на ринку дала можливість «Продвуглю» підвищити видобуток вугілля по своїх фірмах і цим ще більше зосередити в своїх руках вугільну галузь промисловості.

Разом з тим, монополістичні об'єднання впливали на виробничу структуру підприємств, гальмували використання їхніх виробничих можливостей і технічну реорганізацію. Монополістичні організації сприяли ще більшому наступові буржуазії на робітничий клас в усіх галузях виробництва. Дедалі гострішою ставала класова боротьба між пролетаріатом і буржуазією.

Приплив іноземного капіталу в промисловість України. В період реакції інтенсивно відбувався приплив у Росію іноземних капіталів. І в промисловість України вливалися багато мільонів іноземного капіталу. В Росії і на Україні засновувалися компанії з іноземців. Ріст таких компаній протягом другої половини XIX ст. і на початку XX століття по роках відбувався так:²

¹ Цитуємо по ж. «Красный Архив», т. V (XVIII), 1926, с. 128.

² «Народное хозяйство», март 1922 г., с. 16.

Роки відкриття іноземних компаній	Число компаній	Основний капітал	Осн. капітал в середньому на 1 компанію
		в мільонах карбованців	
1856—1887	15	71.7	4.8
1888—1894	22	62.9	2.9
1895—1902	90	253.0	2.8
1903—1905	11	9.5	0.9
1906—1913	88	168.6	1.9

З таблиці видно, що найбільше вплилося іноземних капіталів в Росію за 1895—1902 роки. В 1903—1905 роках капіталісти західно-європейських країн майже припинили вкладання своїх капіталів у російську промисловість. Тільки після 1905 року знов мільони карбованців західно-європейського капіталу потекли в промисловість України та Росії.

До першої імперіалістичної війни в російську промисловість було вже вкладено 1343 млн. крб. іноземних капіталів, з яких біля одного мільярду припадало на чорну металургію, гірничозаводську і металообробну промисловість.

З загальної суми капіталів іноземних підприємств, що працювали в Росії до імперіалістичної війни, біля 400 млн. крб. припадало на Україну. Під контролем іноземного капіталу знаходилося більше половини видобутку мінерального палива Донбасу.

Так, коло 79% всього чавуну, що витоплювалося в 1913 році південними металургійними заводами, припадало на ті, в яких брав участь французький капітал. Іноземний капітал принадували на Україну високі норми зиску, які чужоземні капіталісти одержували коштом безправних робітників Російської імперії. Наскільки великі були доходи капіталістів на Україні, вказує той факт, що за 1912—1914 роки південно-російські металургійні товариства одержали на свій капітал 34% чистого прибутку. Не менші прибутки одержували іноземні капіталісти і в інших галузях промисловості. Крім того, під виглядом розвитку «вітчизняної промисловості» іноземні капіталісти вкупі з російськими одержували від царського уряду різні премії. З цього приводу В. І. Ленін іронічно писав: «III Дума вирішила премії видавати вітчизняним машинобудівникам. Яким вітчизняним? — «Тим, що працюють» в Росії!...

А подивитися — і виявиться, що якраз чужоземні капіталісти перенесли свої заводи в Росію. Мито високе, — зиски неосяжні — от чужоземний капітал і переселяється в середину Росії!...

Але, розуміється, без всебічної допомоги російських капіталістів вони не могли зовсім діяти в Росії. Рука руку миє.»¹

Іноземні капіталісти, вкладаючи свої капітали в Росію, вимагали від царизму надійної їх охорони. В цьому капіталісти іноді доходили до надмірних вимог. Яскравим прикладом до цього можуть бути події на

¹ В. Ленін, Соч., т. XV, с. 498.

Дружківському заводу, який належав французьким капіталістам. На цьому заводі виникла на початку 1907 року забастовка робітників. Французький посол Бомпар негайно написав ноту російському міністерству закордонних справ і голові Ради міністрів Столицину, в якій вимагав від царської адміністрації придушити забастовку і виселити безробітних з території заводу. Царські сатрапи не довго барилися з виконанням цього наказу. До Дружківського заводу стягнули величезні поліцейські сили, і забастовку було придушено, а безробітних виселено.

Навіть катеринославський губернатор, і той указував на надмірні вимоги іноземних капіталістів. Так, в своєму донесенні департаментові поліції від 29 липня 1907 року він писав, що деякі вимоги капіталістів «прямо чремерны и еще в прошлом году имели несколько оскорбительный для достоинства России характер; эти лица прямо гоборили: «мы вам дали наши капиталы, мы вас облагодетельствовали и вместо благодарности мы разоряемся из-за вашей внутренней смуты.»¹

Капіталісти-чужоземці жорстоко експлуатували пролетаріат Росії. Той же катеринославський губернатор в цитованому донесенні описував, наскільки гіршали умови роботи робітників в тих випадках, коли хазяями ставали іноземні підприємці. «Ни один бельгийский или французский рабочий, — писав далі губернатор, — и дня не прожил бы в тех бараках или землянках, которые иностранные предприниматели настроили для русских рабочих...»²

Отже, український народ експлуатували не тільки російські й українські капіталісти, а також імперіалісти Заходу.

Промислове піднесення та його наслідки. З економічного застою промисловість Росії і України почала виходити в 1910 році. Уже в першій половині цього року були досить ясні ознаки промислового пожвавлення. Ось дані, що характеризують це пожвавлення. В 1909 році на півдні Росії було витоплено 122.385 тис. чавуну, в 1910 р. — 126.385 тис.; наступний рік дає ще більший ріст — до 147.747 тис. пудів. В такому ж напрямі йшло зростання видобутку залізної руди на Криворіжжі. Так, в 1909 році тут було видобуто 213.096 тис. пуд., в 1910 р. — 235.810 тис., а в 1911 р. — 288.215 тис. пудів.

Спостерігалось пожвавлення і в інших галузях виробництва. Особливо розвинулося в 1910 році цукроваріння. На Полтавщині, Київщині. Поділлі, Чернігівщині збудовано чимало нових цукроварень і відновлено та розширено багато старих. Між іншими збудовано Глобинську. Шрамківську і Яготинську цукроварні на Полтавщині, збудовано новий Мар'їно-Городищенський рафінадний завод і новий рафінадний відділ при Миронівській цукроварні; відновлено Стеблівську цукроварню на Київщині. На Поділлі будувалась нова Маківська цукроварня, а на Чернігівщині відновлювалась Велико-Березківська.

Таким чином, за законами капіталізму, один цикл розвитку (кризис)

¹ «Красный Архив», т. XXV за 1927 р., с. 197.

² Там же.

змінювався другим (піднесенням). Промислове піднесення стимулювалося рядом факторів, що діяли в одному напрямі.

Насамперед, піднесенню промисловості сприяло розширення ємності внутрішнього ринку, що відбувалося в наслідок запровадження столипінської аграрної політики. Посиленню ринкового попиту на промислові товари сприяли також високі урожаї 1909—1910 років. Збільшення ринку збуту відбувалося і за рахунок замовлень казни, які були зв'язані з початком в 1908 році виконання урядової програми по переозброєнню армії і флоту. Важливим фактором, що вплинув на піднесення промисловості, був приплив у Росію і на Україну іноземного капіталу.

В результаті всіх цих причин на Україні зріс видобуток вугілля, металу, цукру. Зросла за ці реки і сітка залізниць. В 1908 році стало на експлуатацію 322 версти колії, в 1909 р. — 206 верст. В межах Донбасу в 1908 році було відкрито Камішівсько-Горсько-Іванівську гілку, а Чистяково-Безчинську та Картушино-Прищентну в 1911 році. По всій Росії в 1910 році будувалося 5.386 верст залізничної колії.

Україна, як і Росія, зробила певний крок уперед в своєму економічному розвитку. Капіталізм в Росії і на Україні став більш монополістичним і імперіалістичним. Але, не зважаючи на це, царська Росія, в складі якої була і Україна, по-старому, порівняно з Західною Європою, залишалася відсталою і залежною від іноземних капіталістів. Не було в Росії і на Україні хімічної і майже не було машинобудівної промисловості. Звідси — відставання від інших капіталістичних країн і в виробництві озброєння. Росія ввозила 63% машин для устаткування фабрик і заводів. Характерною ознакою відсталості Росії був дуже низький рівень споживання металу. В. І. Ленін в 1913 році відзначав, що розміром душевого споживання (сумою виробництва важливих продуктів, яка припадає на 1 душу населення) Росія «стає сусідкою Іспанії», тобто одною з найвідсталіших країн.

«За півстоліття після збільшення селян, — писав В. І. Ленін, — споживання заліза в Росії зросло вп'ятеро, і все ж Росія лишається неймовірно, невидано відсталою країною, злидненою і напівдикою, устаткованою сучасним знаряддям виробництва вчетверо гірше ніж Англія, вп'ятеро гірше ніж Німеччина, вдсятеро гірше ніж Америка.»¹

В 1911 році чавуну на 1 душу населення споживалося: в США — 223 кг, в Німеччині — 136, в Бельгії — 173, в Англії — 106, а в Росії тільки 25 кг.

В. І. Ленін указував, що вартість усієї продукції фабрично-заводської промисловості Росії 1908 року становила 4307 млн. карбованців. Подібну цифру в США можна знайти аж у 1860 році, коли там ще було рабство.

Враховуючи на низький рівень продукції в Росії, як на ознаку її відсталості, В. І. Ленін писав: «Росія ХХ віку, Росія третечервеної «конституції» стоїть нижче, ніж рабська Америка.»²

Прямим наслідком господарської і політичної відсталості Росії була

¹ В. І. Ленін, Соч., т. XVI, с. 543.

² Там же, с. 342.

залежність як російського капіталізму, так і самого царизму від західно-європейських капіталістичних країн. Залежність російського капіталізму, а також і самого царизму, виявлялася перш за все в тому, що найважливіші галузі народного господарства знаходилися в руках закордонного капіталу. Володіючи величезними природними багатствами (залізо, мідь, олово, кам'яне вугілля, золото і різні рідкісні метали), царська Росія ввозила зза кордону ці метали. Майже всі машини, все устаткування, озброєння для армії, електричні лампочки і т. д. царська Росія також змушена була ввозити зза кордону.

Залежність Росії від західно-європейського капіталізму виявлялася і в тому, що царизм щороку стягав з населення всієї країни, в тому числі й України, сотні мільонів карбованців для сплати процентів на кабальні закордонні позики. В 1912 році ця стаття витрат становила більше 23% державного бюджету.

СТАНОВИЩЕ ПРОЛЕТАРИАТУ УКРАЇНИ І РОБІТНИЧИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ

Безробіття. Застій промисловості з великою силою вплинув на стан робітничого класу і пролетаризованого селянства. В наслідок промислового застою в країні зростало безробіття. Уже на початку 1907 року в Одесі було більше 8 тисяч безробітних. В Миколаєві не мали роботи 10 тисяч чоловік. Безробіття протягом 1908 року досягло нечуваних розмірів. Не зосталося жодної місцевості, жодної галузі промисловості, де б не було безробіття.

Тільки на Київщині з самої лише млинарської промисловості було звільнено кілька тисяч робітників. В Києві багато заводів цілими групами звільняли робітників. На машинобудівному заводі «Гретер і Криванек» (тепер «Більшовик») звільнено було коло 250 робітників. Звільняли робітників з заводу «Ауго», «Південно-Російського» і ін. Уже в березні 1908 року в одному лише Києві було коло 3000 безробітних. Подібна картина була і в інших губерніях та містах України. В тому ж році в Харкові на заводі «Гельферих-Саде» було звільнено 200 робітників.

Майже всі підприємці м. Харкова в цей час викидали робітників з своїх заводів. Паровозобудівний завод звільнив усіх нештатних робітників. Велику кількість працівників звільнено було з вагонних майстерень і залізниці. На Катеринославській залізниці, в наслідок закриття металургійних заводів Кобринського, Брянського і Нікополь-Маріупольського, було звільнено до 2000 робітників. Один лише Миколаївський суднобудівний завод позбавив роботи 900 чоловік.

На рудниках Донецького басейну було звільнено кілька тисяч чоловік. На Волині, Чернігівщині, Поділлі блукали без роботи малярі, слюсарі, теслярі і безліч робітників інших професій. Безробіття подекуди охопило половину місцевих робітників. Приміром, такі великі заводи, як трубопрокатний і цвяховий — Гантке, в Катеринославі, завод с.-г. машин в Єлисаветграді та інші, скоротили число робітників наполовину.

В 1908 році трудові біржі і великі залізничні станції, особливо південної України, були переповнені нікому непотрібною робочою силою.

Безробітні лежали тижнями на міських майданах, на перонах залізничних станцій. Кінець-кінцем, ці бідоланні голодними поверталися додому. Дехто з робітників, провісивши до останньої нитки і натерпівшись чимало лиха, кидав трудові ринки і вирушав у дорогу шукати роботу. Найбільше пролетаризованих селян-заробітчан пробували влаштуватись в поміщицьких господарствах. Переходячи з економії в економію, вони пропонували свою робочу силу на яких завгодно умовах. Але й там вони роботу дістати не могли. Поміщицька адміністрація зустрічала їх як «зłodів і грабіжників», бо, на її думку, «справжні робітники» повинні дождатися наймачів на міських майданах, а не ходити по економіях.

Наступний рік продовжував поповнювати лави безробітних. В перший місяць 1909 року звільнили робітників залізничні майстерні і фабрики міста Києва та Харкова. В наступні два місяці цей процес поширився на залізничних робітників багатьох інших міст України. У квітні цього року на заводі Гартмана, в Луганську, звільнено 200 робітників і попереджено ще 800 робітників нічної зміни. В Дунаївцях стали всі суконні фабрики, викинувши на вулицю 4000 робітників. На рудниках Криворізького басейну було позбавлено роботи більше 1000 чоловік.

В травні 1909 року борошномельний кризис набув величезних розмірів. В літні місяці цього року звільнено майже всіх робітників-млинарів у Києві й Кременчузі. Припинили роботу млини також в Мелітополі, Павлограді й на Волні. Багато закривалося тютюнових фабрик і таргаків. Не зменшувалось безробіття і в кам'яновугільній промисловості. На Шербинівських, Микитівських і Рутченківських рудниках в кінці 1909 року звільнено загалом більше 1000 робітників. За один тільки рік — з 1 вересня 1908 до 1 вересня 1909 року — кількість робітників в Донбасі зменшилася на 26.419 чол.

Закривалися заводи і по ряду інших галузей промисловості, скорочувалося число робітників. Так, в Мерефі, на Харківщині, після закриття скляного заводу звільнено 200 робітників. В якому стані опинилися звільнені, може дати правдиве уявлення телеграма, послана ними своєму депутатові в Думі Шурканову. «Просимо вас, — пишуть робітники, — врятувати нас і наших дітей від голодної смерті. Лівенгофське акціонерне товариство для своєї користі всякими способами знущається з голодних беззахисних 200 робітників. Зима, холод і голод. Фабрику закрито з 15 жовтня. Від фабрики нам не кажуть нічого певного. Пожалуйте не нас, а наших дітей... Читайте це в Державній Думі, щоб чули й духовні отці».¹ Ця телеграма робітників може служити характеристикою становища безробітних по всій Україні. В такому жахливому стані були десятки тисяч безробітних робітничих сімей.

В кінці 1909 року на Київщині було 15—20 тисяч безробітних, на Полтавщині — 7—8 тис., на Катеринославщині коло 15 тисяч чоловік. В Миколаєві безробітною була $\frac{1}{10}$ частина всієї людності міста.

Такий інтенсивний розвиток безробіття, таке збільшення резервної робітничої армії в період столиціньської реакції набагато погіршували і становище тих робітників, які ще до якогось часу мали роботу. Вся обстановка цього періоду сприяла наступові капіталістів на робітничий

¹ Цитуємо по Л.-Н. Віснику за лютий 1910 р., с. 367.

клас. Підприємці практикували так звану систему невизначених відпусків. Вони примушували робітників брати відпуски своїм коштом на невизначений строк. Тим робітникам, що йшли в такий відпуск, капіталісти зовсім нічого не платили. Приміром, такий відпуск в 1908 році одержало багато робітників на Харківському заводі Гельферих-Саде. Користуючись цією системою «невизначених відпусків», капіталісти завуальовували дійсну картину величезного безробіття на Україні.

До цього треба додати, що кожен рік столишніської реакції викидав з українських сіл тисячі пролетаризованих селян, які йшли шукати собі заробітку.

В роки 1908—1910 число заробітчан в українських губерніях досягло величезних розмірів. Найбільше заробітчан давали чотири українські губернії — Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Поділля. Заробітчани йшли здебільшого на південь — у Таврію, Катеринославщину, Херсонщину, на Дон. Іноді вони добиралися й до Криму та Кавказу. Про розмір заробітчанства за 1909 рік на Київщині свідчить процес паспортизації селян. Брало ж паспорти лише ті селяни, які залишали свої рідні села і йшли на заробітки. Так, за 9 місяців 1909 року по Фастівській волості взяли паспорти 1384 душі, або 6,6% всієї людності; по Мотовилівській волості — 1397, або 9,5%, по Велико-Половецькій — 405, або 3%; по Кожанській — 625 душ, або 5,5%; по Мало-Половецькій — 417, або 5,3%; по Ковалівській — 587, або 5,6%.

Тільки зовсім незначній частині заробітчан щастило знайти роботу за мізерну плату. Більшість заробітчан не знаходили роботи і голодні верталися додому. Так, у «Земському Збірнику» Чернігівської губернії за 1909 рік (№ 10) повідомлялося, що робітники, які ходили з Чернігівщини на заробітки в південні губернії, повернулися додому без жодної копійки.

Все це стимулювало ще більший ріст безробіття на Україні. Робітники, що залишалися на заводах, не мали повного навантаження. Вони мали роботу кілька годин на день, або 2—3 дні на тиждень. Так, на тютюновій фабриці братів Коган у Києві робітники працювали всього 2—3 дні на тиждень, при щоденній платі від 50 коп. до 2 крб.; це давало робітникові 4—16 крб. на місяць. Триденний робочий тиждень було заведено в 1908 році на Брюківських вагонних майстернях м. Кременчуга, а в вагонних майстернях Харкова було заведено 18-денний робочий місяць. Такий стан був у київських та конотопських залізничних майстернях та в багатьох інших заводах і фабриках України. Відповідно до зменшення робочого дня і скорочення робочих днів на місяць знижувалась і заробітна плата.

Наступ підприємців на робітничий клас. Падіння зарплати. Роки столишніської реакції відзначилися розбійницькими скачками царських сатрапів на робітничий клас. Посилили наступ на робітничий клас і фабриканти-капіталісти. Столишніський режим розв'язав руки підприємцям-капіталістам, які стали ще жорстокіше й рішучіше наступати на пролетаріат. Вони масами звільняли робітників (докаути), заводили «чорні списки», куди заносили революційно настроєних робітників. Тих робітників, що попадали в ці «чорні списки», не приймали ніде на роботу. Капіталісти зменшували робітникам заробітну плату і збільшували робочий день.

Організації капіталістичних спілок з фабрикантів і заводчиків були зброєю в руках капіталістів не тільки в боротьбі за високу норму зиску, а і в організації натиску на робітничий клас. Тенерь буржуазія, об'єднавшись у свої спілки, виступила проти робітників єдиним фронтом. Наступ було поведено не тільки на партійні, а й на професійні і культурно-освітні організації пролетаріату.

Капіталісти знижували на заводах розцінки, зменшуючи таким чином зарібок робітників. Войовнича й агресивна тактика підприємців в цьому напрямі проявилась уже в 1908 році. В цілому ряді міст України розцінки було знижено на 20—50%. Так, на Київському машинобудівному заводі «Гретер і Криванек» в 1908 р. розцінки було знижено на 20%, в майстернях Південно-Західної залізниці — від 5 до 50%, у Харкові на паровозобудівному заводі і в Катеринославі в залізничних майстернях — на 25%.

Розцінки на заводах знижувалися кількома прийомами. Іноді це робилося 2—3 рази на рік. Коли ж робітники протестували проти зниження розцінок, підприємці викидали їх з заводу. Про це розповідає нам секретне донесення харківського поліцеймейстера начальникові Харківського губернського жандармського управління від 21 червня 1908 року за № 3577. В цьому документі говориться, що «19 сего іюня было объявлено рабочим о новой пониженной расценке на 10%, почему рабочие сборного цеха, найдя таковую невыгодной для себя, обратились сегодня к директору с просьбой об оставлении прежней расценки, но получив отказ, заявили, что в таком случае они работать не будут и после обеденного перерыва около 4 час. дня бросили работу. С таким же заявлением к ним прикнули и рабочие кузнечного цеха. 21 сего іюня рабочие сборного цеха, хотя и явились на завод, но к работе не приступили. Директором завода получена из главного управления телеграмма о том, что если рабочие 23 не приступят к работам, то 24 іюня цех закрыть и произвести расчет оных рабочих».¹

В 1909 році розцінки зменшили мало не всі підприємства України. Перелічити їх неможливо, тому назвемо тільки найкрупніші з них. Так, у Катеринославі було знижено розцінки по всіх млинах, тартаках та мулярам на 50 коп. в день; на Брянському заводі на 25 коп. за кожні 100 прокручених дірок і на Лопаточному заводі «Шла» на 20 коп. за кожних 100 вироблених болванок. У Нижньдніпровську розцінки зменшено в вагонних майстернях на 25—40%, а на доменному заводі Російсько-Бельгійського Т-ва мало не на половину. На Миколаївському суднобудівному заводі кілька раз зменшувано розцінку на 5—10%, поки аж заробітна плата не була зведена нанівещь.

В Харкові на паровозобудівному заводі в 1909 році знов було зменшено розцінки на 10—15%. «В два приема в 1908 и 1909 годах, — писав старий фабричний інспектор Харківської губернії про паровозний завод, — расценки понижены таким образом, что стоимость рабочей силы на 1 паровоз упала с 9500 рублей до 6500 рублей.»² Директор Харківського паровозобудівного заводу в середині 1909 року знизив розцінки

¹ ЦАР, фонд Харк. губ. жапд. упр., спр. 157 за 1908 р., арк. 2.

² ЦАР, ф. канц. Харк. губ., спр. 26, арк. 18.

від 30 до 50 %, говорячи при цьому робітникам: «Я вас доведу до того, що ви зароблятимете у мене по 50 коп. у день».¹ А до того робітникам платили по 90 копійок у день. Так весь час знижувалась і до того вже низька заробітна плата на заводі.

На заводі сільськогосподарських машин Мільгозе (в Харкові), в наслідок зниження розцінок в 1909 році, зарплата робітникам зменшилась на 15 %. Про це 12 лютого 1909 року харківський поліцеймейстер писав начальникові Харківського губ. жанд. управління: «10 сего февраля на заводе земледельческих орудий Э. П. Мельгозе, находящемся на Конной ул., вывешено для рабочих объявление следующего содержания: «Новые расценки всех цехов на сеялку войдут в силу 25 февраля с. г. Какой расценкой уменьшается плата рабочим до 15 %, ввиду чего рабочие всех цехов сего числа после обеда, бросив работу, разошлись, не соглашаясь с новой расценкой, остались лишь 7 рабочих в столярном цехе.»²

Об'яви на заводах і фабриках про зниження зарплати і звільнення робітників були характерними явищами в роки столипінської реакції.

В цьому ж 1909 році було знижено розцінки на 25 % в полтавських залізничних майстернях, а в майстернях депо Південної залізниці — на 10—50 %.

На сьомій дільниці Катеринославської залізниці було зменшено оплату робітників на 5 копійок у день.

В наслідок зменшення розцінок відбувалося в ці роки падіння заробітної плати по всіх містах України. Так чорна реакція мстила пролетаріатові за революцію 1905 року, в якій він добився збільшення зарплати порівняно з 1904 роком в середньому на 15—16 %.

В 1909 році в Донецькому басейні зниження зарплати на заводах досягло 50 %.

Середній річний заробіток робітників на підприємствах, що підлягали наглядові фабричної інспекції, в 1901—1911 роки змінювався так:³

Роки	Середній заробіток (в крб.)	Роки	Середній заробіток (в крб.)
1901—1904	206	1909	236
1905	205	1910	242
1906	231	1911	251
1907	241		
1908	242		

Про рух заробітної плати в цукровій промисловості дає уявлення наведена нижче таблиця про місячну оплату на власному утриманні (в карбованцях).⁴ (Див. таблицю на звороті).

З усіх таблиць видно, що зарплата робітників в часи столипінської реакції не тільки не зростала, а в окремі роки навіть падала. Крім того, остання таблиця показує, що заробітна плата жінок була багатого нижча, ніж чоловіків.

¹ ЦАР, ф. О. О. спр. 1—481, арк. 968, 1909 р.

² ЦАР, ф. Харк. губ. жанд. упр., спр. 52 за 1909 р., арк. 1.

³ А. Пакигнгов. Очерки по истории рабочего класса на Украине, с. 111.

⁴ Там же, с. 112.

Роки	Чоловіки	Жінки	Малолітні
1904—1905	19,7	7,1	6,9
1905—1906	20,8	8,1	7,9
1906—1907	23,0	8,4	8,9
1907—1908	22,6	8,5	9,1
1908—1909	23,0	8,4	8,7
1909—1910	22,6	8,5	8,4
1910—1911	23,0	8,6	8,9
1911—1912	24,7	8,8	9,2

В 1910 році Рада з'їздів гірпромисловців півдня Росії опублікувала відомості про зарплату робітників кам'яновугільної та металургійної промисловості України. Ці дані, взяті з опиту коло 150 промислових фірм, дають таку картину заробітної плати робітників півдня Росії:¹

Роки	Заробіток одного чоловіка	Місячний заробіток
1904	329 крб. 64 коп.	27 крб. 50 к.
1905	357 « 78 »	28 « 15 »
1906	327 « 59 »	27 « 30 »
1907	272 « 21 »	22 « 68 »
1908	266 « 76 »	22 « 23 »

Однак, всі наведені вище дані про зарплату показують, що боротьба робітників в 1905 році з царизмом і капіталістами не пройшла даром. Пролетаріат Росії в процесі політичної боротьби добився серйозного поліпшення свого економічного становища. В. І. Ленін з приводу цього писав: «Жертви, принесені робітниками в стачках 1905 р., окупалися серйозним поліпшенням економічного становища робітників»²

Економічна депресія 1907—1909 рр., ринучий наступ контрреволюції в цей час дали можливість підприємцям знищувати завоювання революції 1905 року і, починаючи з 1907 року, все далі зменшувати заробітну плату.

Вплив революції 1905 року на ріст заробітної плати і падіння її в умовах реакції ще рельєфніше можна побачити по окремих професіях. Прикладом, на пароплавах Чорноморського торгового флоту в Одесі в 1904 році кочегари I класу одержували 18 крб. на місяць; в 1905 р. — 25 крб., а в 1906 р. — уже 35 крб. на місяць. Кочегари III класу в тому ж 1904 році одержували 10 крб., у місяць; в 1905 р. — 15 крб., а в 1906 р. — 25 крб. В таких самих пропорціях піднімалася зарплата решти моряків і в інших пароплавних компаніях.

В кінці 1907 року все пішло на спад. «І тепер, — писав одя з кочегарів до більшовицької газети «Звезда» на початку 1911 року, — моряки доведені майже до такого ж становища, яке було до 1905 року: матроси приватних пароплавів одержують тепер 20 крб. у місяць замість

¹ Цитуємо по книж. Лібермана «Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь» с. 54.

² В. Ленин, Соч., т. XVI, с. 538.

25 крб., а в Руському Товаристві пароплавства і торгівлі матроси III класу одержують тепер тільки 15 крб. замість бувших 25 крб. у місяць. Крім того, зменшено штат, і морякам приходится працювати більше, ніж слід.

Життя подорожчало майже в півтора раза, а правління пароплавів найшли можливим збавити жалування матросам з 25 крб. до 15 і упевнені, що на таку суму моряк може прожити не тільки один, а й з сім'єю... П. п. акціонери і директори витягують з нас жили...»¹

Завідуючий адміралтейством Російського товариства пароплавства і торгівлі в Одесі звільняв робітників з роботи «не тому, що нема, за його заявою, на заводі роботи, а лише через бажання поступового звільнення старих робітників». ² Такими заходами капіталісти збувалися найбільш загартованих і революційно настроєних пролетарів.

Подібні зміни в заробітній платі і в кількості робітників були й по інших заводах та фабриках України. Яскравим прикладом до характеристики цього може бути донесення старшого фабричного інспектора Харківської губернії, в якому було вміщено таблицю руху щоденного середнього заробітку робітників паровозобудівного заводу по роках:

Роки	Середній щоденний заробіток в копійках	Число робітників
1901—1902	1—65	3425
1902—1903	1—57	3112
1903—1904	1—71	2493
1904—1905	1—84	2493
1905—1906	2—22	2488
1906—1907	2—25	2229
1907—1908	2—30	2153
1908—1909	2—12	1777
1909—1910	2—05	1486
З 1 червня 1910 р. до 1 квітня 1911 р.	1—72	1600

Отже, на харківському паровозобудівному заводі середній денний заробіток робітника зріс з 1крб. 65 коп. в 1901 р. до 2 крб. 30 коп. в 1907—1908 роках. За період же столинінської реакції середній денний заробіток робітника зменшився до 1 крб. 72 коп.

Проте, хоч як капіталісти намагалися знищити всі завоювання революції 1905 року, все таки звести їх нанівець їм не вдалося. «І, хоча, — писав В. І. Ленін, — після перемоги системи 3 червня, тобто контрреволюційної (протиреволюційної) системи, цілий ряд робітничих завойовань було віднято назад, але все ж звести заробітки на попередній низький рівень капіталові не вдалося». ³

Номинальна заробітна плата основної маси пролетарів не могла задовольнити навіть мінімальних їхніх потреб. В 1908 році фабрично-

¹ «Звезда», № 22, від 27 травня 1911 року.

² ЦАР, фонд жандармського управління м. Одеси, спр. 20, т. I за 1910—1911 р., к. 1.

³ В. Ленін, Соч., т. XVI, с. 598.

заводські робітники Росії заробляли в середньому по 20 крб. 50 коп. у місяць. За відомостями, що були опубліковані Комітетом Київської Виставки, середній денний заробіток робітника на Київщині становив: в металургії — 1 крб. 31 коп.; в паперових і поліграфічних підприємствах — 94 коп.; в підприємствах по обробці мінералів — 90 коп.; в підприємствах обробки дерева — 87 коп.; по обробці волокнистих матерій — 75 коп.; в хімічній продукції — 67 коп.; по обробці харчових продуктів — 56 коп.; в машинобудівній промисловості і в друкарнях — коло 1 крб. 40 коп.; в цегельній промисловості — 99 коп.; в борошномельній — 80 коп.; в тютюновій, цукерковій і ковбасній — 65 коп.; в гільзовій — 61; в гуральній і цукровій продукції — 54 коп., а іноді й 24 копійки.

В Катеринославі колісники і ковалі, яких там налічувалося до 500 чоловік, працюючи по 13—14 годин на день, заробляли в місяць по 15—25 крб.

Порівняно з робітниками передових західно-європейських капіталістичних країн, російські робітники заробляли в 2—3 рази менше.

Злиденна заробітна плата російського пролетаріату давала можливість капіталістам одержувати величезні прибутки.

На підставі матеріалів обслідування фабрик і заводів Росії в 1908 році промисловим відділом Міністерства Фінансів, яке дало безперечно «перебільшені цифри про величину заробітку робітників і применшені про розмір виробництва і величину прибутку капіталістів»¹, В. І. Ленін показав, що при середньому річному заробітку робітника на 246 крб. капіталіст грабував кожного робітника на 252 крб. за рік. «Звідси випливає, — писав В. І. Ленін, — що робітник меншу половину дня працює на себе і більшу половину дня — на капіталіста».²

Здобутки робітників від забастовочної боротьби 1905 року виявилися не тільки в збільшенні заробітної плати. Змінилося на краще взагалі становище робітників. В час революції 1905 року набагато скоротилась, наприклад, сума штрафів. Після придушення революції капіталісти смілішають, знов зростають штрафи. Порівняно з 1906 роком, в 1910 році штрафи збільшилися з 22 коп. до 40 коп. на кожного робітника.

Отже, не обмежуючись прямим наступом на заробітну плату, підприємці зменшували її ще й штрафними вирахованнями.

Одночасно падала і реальна заробітна плата. За роки столипінської реакції дуже зросли ціни на продукти широкої потреби. За кілька років (з 1905 по 1909) ціни на продукти першої необхідності — хліб, м'ясо, овочі — значно зросли. Оплата квартири, освітлення, одяга та взуття подорожчали на 50—60%. При такій дорожнечі на житло й продукти життя робітників було дуже злиденним. Всі ці факти показують, що без здобутків революції 1905—1906 рр. злидні робітників стали б зовсім нестерпними.

Збільшення робочого дня на підприємствах України. Одночасно з зменшенням зарплати підприємці збільшували робочий день. Згідно з «Статутом про промисловість», робочий день для фабрично-заводських робітників встановлювався до 11½ годин. Робітникам

¹ В. Ленін, Соч., т. XVI, с. 94.

² Там же, с. 95.

ремісничих закладів, що не підлягали фабричній інспекції, робочий день визначався до 12 годин, а в сезонних підприємствах — в залежності від місцевих умов — до 14 годин. Ще в гіршому становищі було багато категорій службовців. За чинними в той час «положеннями Ради міністрів», які були затверджені царем 15 листопада 1906 року і 12 вересня 1907 року, робочий день для торгових службовців та в конторах і складах, зв'язаних з торгово-промисловою діяльністю, встановлювався до 12 годин, а в закладах, що продавали наїдки і напої, — до 14 годин на добу.

Застаріле фабричне законодавство з його невизначеними, розпливчастими статтями давало можливість капіталістам, особливо в роки реакції, порушувати його і збільшувати робочий день. При допомозі всяких фокусів, хитрощів та просто незаконних дій капіталісти здовжували робочий день. Підприємці вивішували невірні годинники, подавали гудок про закінчення роботи пізніше, ніж треба було, і т. д.

В результаті робочий день, наприклад, на катеринославських млинах, замість 8 годин розтягувався до 12 годин. Так само було здовжено робочий день на катеринославських тартаках, драбовських фабриках (Полтавщина) і замість трьох заведено в цих підприємствах було дві робочі зміни. В житомирських та миколаївських майстернях застосовується 16-годинний, а іноді й 18-годинний робочий день.

Найбільше дошкудляла робітникам зверхурочна праця. Застосовуючи її, капіталісти в експлуатації людської робочої сили досягали крайніх меж. Щоб мати правдиве уявлення про цю систему експлуатації, досить ознайомитися з нею на Брянському заводі в Катеринославі, де вона особливо процвітала в 1909 році. Офіційно там існував 9½-годинний робочий день. Але ось у що обертається при застосуванні зверхурочної праці ця офіційна норма на ділі. Робітник приходив на завод о 6 год. ранку і працював до 6 год. вечора; тоді він відпочивав півгодини і знову працював до 12½ год. ночі. Аж тоді робітник ішов додому, але о 6 год. ранку він уже знов мусив бути на заводі, щоб працювати до 6 год. вечора. Після одної вільної ночі робітник знов працював з 6 год. ранку до 12½ год. ночі. І так цілий місяць. Від такої системи праці робітник відмовитися не мав права. Таким чином, на Брянському заводі 9½-годинний робочий день насправді обертався в 16-годинний, а 24-денний робочий місяць перетворився для робітників у 40-денний. Робітники називали цей порядок «каторгою», але коритися йому мусили.

На Київщині в 1911 році кравці, прачки і шевці в середньому працювали від 12 до 16 годин на день, а робітники булочного ремесла — до 19 годин. Як тільки робітники виявляли хоч найменший опір, капіталісти оголошували локаут і звільняли їх.

Робітниче питання в III Думі. Наступові капіталістів на робітничий клас в роки реакції сприяла поміщицько-кадетська III Дума.

Думська «робітничка» комісія, головою якої був барон Тізенгаузен, відкинула навіть явно антиробітничий, урядовий законопроект про страхування від нещасних випадків робітників і службовців казенних підприємств. Власники фабрик і заводів боялися того, що прийняття такого закону дасть привід робітникам поставити питання про страхування і на приватних підприємствах.

Чотири роки законопроект про страхування блукав по різних комісіях Думи. За цей час праві й октябристи зуміли внести в нього ряд змін в своїх інтересах. Після Думи законопроект попав у Державну Раду, де його ще більше «підправили» в інтересах капіталістів. Коли цей закон 23 червня 1912 року було опубліковано, він являв собою пряме знущання над робітничим класом. Закон охоплював страхуванням тільки 20% робітників промисловості. Він не передбачав страхування по інвалідності, старості і безробіттю. Допомога і пенсії давалися злиденні, не зважаючи на те, що більша частина внесків у страховий фонд була звалена на плечі робітничого класу. Закон зводив до нуля права робітників в органах самоуправління.

III Дума схвалила і царський, так званий, законопроект про «відпочинок» службовців у торгових закладах. Царський уряд запропонував 12-годинний робочий день, а 40 днів на рік по 14 годин. Крім того, він дав право власникам торгувати в неділю та в рокові свята, а також дозволяв торгівцям затримувати своїх службовців «для неотложных, необходимых работ» на 2 години на добу. Одночасно Дума відкинула пропозицію соціал-демократичної фракції про 8-годинний робочий день та про обов'язковий щотижневий 42-годинний відпочинок. Але цього виявилось мало, і при обговоренні законопроекту в Державній Раді робочий день для службовців торгових організацій було збільшено до 15 годин.

Таким чином, цей закон по суті зовсім позбавив права відпочинку службовців торгових установ.

Ставлення більшовиків до законопроектів про страхування. Вирішуючи політичні завдання, більшовики завжди приділяли велику увагу керівництву економічною боротьбою робітничого класу. І тепер більшовики вирішили використати новий закон про страхування для розгортання масової революційної боротьби робітників проти царизму.

Більшовики організували робітничі виступи за те, щоб усі уповноважені в правліннях «больничних кас» були від робітників, щоб замість дрібних фабричних кас були утворені об'єднані районні і загальноміські каси, щоб медична допомога була зосереджена не в руках хазяїв-капіталістів, а в руках робітничих правлінь «больничних кас».

Спочатку царський уряд заборонив робітникам скликати збори для обговорення питань страхування, але під тиском масових протестів цю заборону мусив зняти. Більшовики широко використали ці легальні збори для своєї революційної роботи. Вони виробили ряд вимог: свобода страхової кампанії для робітників; охоплення страхуванням усіх робітників; всі види страхування на основі повного оплачування заробітку при втраті працездатності проводяться за рахунок підприємців; усунення підприємців від керівництва справою страхування. Цю кампанію робітничий клас, під керівництвом більшовиків, виграв. В результаті всього цього вплив більшовиків на робітничий клас дуже зріс і зміцнів.

Тяжкі умови життя і праці робітників. Робітникам доводилося працювати і жити в нестерпних гігієнічних умовах. На фабриках і заводах та гірничих підприємствах майже не було вентиляції. Через це робітники мусили працювати в дуже шкідливих, антисанітарних умовах. Наприклад, на трубному заводі в Катеринославі, при відсутності

вентиляції, від сушіння форм і ковпів, від розпалювання вагранок та інших причин в цехах завжди було повно нестерпного диму, чаду і пари. В час поливання водою гарячих виробів у повітрі літала величезна маса пороху, який мусили вдихати робітники.

Найгірше було з вентиляцією на гірничих підприємствах. Через погану вентиляцію, або її відсутність її, на гірничих підприємствах дуже часто відбувалися вибухи, обвали шахт, в результаті чого було багато смертельних випадків і ще більше каліцте. Від 1 січня 1907 року до 1 липня 1908 року в макіївських рудниках стався 21 вибух; при чому офіційно встановлено, що більшість з них виникла через погану вентиляцію. В 1908 році на Риковському руднику вся зміна, яка працювала на глибині 180 сажнів під землею, в кількості 274 чоловіка, загинула в одну мить від гримучого газу. Щоб вияснити всю картину гігієнічних непорядків у донецьких шахтах, досить зупинитися на подробицях двох масових катастроф 1909 року — Макіївської й Ірмінської. Перша катастрофа сталася 26 червня в Макіївці на шахті «Італьянка», що належала Російсько-Донецькому Т-ву. Вибухом гримучого газу вбито було 17, тяжко покалічено 2 і легко покалічено 2 робітників. Кореспондент харківської газети «Утро» (мабуть, з професії технік) так писав про цей вибух: «Причина вибуху залишиться, напевно, невияшеною, як було при вибухах минулого літа, або ж головними винуватцями назовуть тих, хто вже поплатився власним життям. Таж було, так буде. Вибух дає яскраву ілюстрацію до того, що лаву підсудних з більшим правом заслужили не мертві, а живі. Не треба бути гірничим інженером, щоб зрозуміти, як недбало ставилися до елементарних вимог вентилявання шахти і як з усіх сил старалися заховати від гірничої інспекції великий процент газу (часом до 6), що був у шахті.»

За часів царату за життя робітника ніхто не відповідав. Царські закони відстоювали тільки інтереси капіталістів і були скеровані проти всіх робітників. От чому підприємці байдуже ставилися до вентиляції фабрик і заводів та санітарних умов робітників. За роки реакції, в час величезного безробіття й безправ'я народу набагато зросла і кількість нещасних випадків в гірничозаводській промисловості Донбаса.

Через відсутність охорони праці відбувалися численні катастрофи не тільки в шахтах, а й на інших виробництвах. Рвалися канати, падало рихтовання, валилися стелі, розривалися паровики на багатьох фабриках і заводах України та Росії. В результаті катастроф — десятки вбитих і сотні покалічених робітників. Наприклад, в 1909 році в доменній печі Юзівського металургійного заводу стався вибух, в наслідок чого було вбито 2 робітників і поранено 10; в Білій-Церкві, на броварні графині Браницької розірвалася балія для пива і покалічила 4-х робітників; на Соболівській цукроварні розвалилося рихтовання і вбило 3-х та поранило ще кількох робітників; на Донецько-Юрківському металургійному заводі від розриву доменної печі згоріло кілька робітників і т. д. Можна було б налічити сотні таких катастроф на промислових підприємствах України. Кількість нещасних випадків у промисловості дедалі все зростала. Так, в 1904 році в підприємствах, що підлягали наглядові фабричної інспекції, їх було зареєстровано 69.697, в 1910 році — 77.608, в 1913 році — 113.344.

Робітники царської Росії перебували в жахливих житлових умовах. Наприклад, робітники цукроварень України жили в дуже поганих казармах, збудованих ще в 30—50-х роках XIX століття. З того часу цукрові заводи перебудувалися і зросли в 2—3 рази, а казарми залишалися здебільшого старі. В них містилося жильців у 2—3 рази більше житлової норми. В казармах завжди було зіпсоване, дуже важке повітря. В таких умовах і доводилося робітникам спати після надзвичайно важкої роботи. Спали вони на нарах.

Постіллю служили мішки, набиті солом'ю, на яких без усякої дезінфекції по змінах спали робітники. Казарми і постілі кишіли всякими паразитами, блошицями, вошами і т. п. Ось що писав кореспондент газети «Рада» про робітничі казарми Киселівської цукроварні: «Гігієнічні умови в цих казармах дуже й дуже кепські: напр., матраци, підлога — все покрите товстим шаром якогось смальцюватого, липкого бруду... Казарма дерев'яна, стара — стіни пообвалювалися так, що аж на двір світиться й зо стелі капає». ¹ Але ще в гірших умовах жили робітники гірничозаводської промисловості Донбасу. За даними обслідування житлових умов на підприємствах Південно-Російського Т-ва кам'яно-вугільної промисловості, проведеного в 1910 році при допомозі медичного персоналу, — 77,7% робітників жили в землянках. Більшість житлових будинків ущерб'ю були переповерхнені. «Там, де має міститися 1 чоловік, — писав лікар Ляшенко, — міститься 3 і навіть 10 чоловік; це значить, що грудьми людські тіла навалено в купу». ²

Тільки 35,5% з обслідуваних робітників мали своє постійне місце для снання. Переважна більшість працюючих спала на земляній долівці, а ⁴/₅ пожилців не мали постільних приладь і спали на своїй одежі. Дуже вбога була й сама обстановка квартир. «В більшості квартир вона дуже неприглядна: дерев'яне ліжко з різним ганчір'ям, рідко залізне, а більше нари; стіл, дві-три лави; розвішані по стінах на гвіздках, а нерідко на вірвовці, протягнутій від одної стіни до другої, робочі костюми; плита, на якій готують їжу; над плитою мокрі робочі костюми й онучі, розвішані для просушення; на плиті, мало не рядом з їдою — мокрі постили або личаки; біля плити всяка господарська утвар, тут же стоїть вода, таз для умивання; під ліжком харчові припаси разом з брудною білизною, скриньки робітників і інше. Додайте до цього, що квартира з земляною долівкою, без стелі, з чорними від вугільного пилу й вогкими стінами, з маленькими вікнами, що ледве пропускають світло. На нарах сплять робітники, вернувшись з роботи; на брудній долівці повзають дитинчата — ось вам картина обстановки, — писав той же самий лікар Ляшенко, — в якій живе робітник.» ³

Ці факти були типовими для всього Донбасу. В 1911 році на південно-російському холерному з'їзді лікар Канторович намалював у своїй доповіді жахливу картину умов життя донецького пролетаріату. «Коли взяти до уваги, — говорив доповідач в заключному слові, — що

¹ Газета «Рада», № 75 за 1909 рік. Цитуємо за ЛНВ, 1910, кн. II, с. 381.

² Цитуємо по книзі проф. Фоміна «Горная и горнозаводская промышленность Юга России», т. II, с. 195.

³ Там же, с. 196.

робітничче населення в Донецькому районі живе в жахливих житлових умовах, тісно, скупчено, брудно, що в більшості рудників нема шахтних умивалень, що робітники, по виході з шахти, чорні від вугільного пилу і брудні в своїх специфічних шахтьорках, відправляються прямо додому, що часто-густо квартира ущерть папхана робітниками, що тут же готують страву, їдять і сплять вповалку, що тут же сушаться мокрі шахтьорки, а води дома вистачає тільки руки й лице помити, — то до такої гігієни робочого населення Донецького району нічого не доведеться додати.¹

Такі антисанітарні умови життя негативно впливали на здоров'я всього дорослого населення, а ще більше на здоров'я дітей. Дитяча смертність в Донбасі досягла печуваних розмірів. Так, у 85 матерів, опитаних у 1910 році, було 425 дітей, з яких 234 вмерло. Отже, дитяча смертність досягла 55% всіх дітей віком від 1—7 років.

В подібному ж становищі перебували робітники багатьох фабрик і заводів України.

Спадревольюційного руху. Царсько-поміщицька і буржуазна реакція згуртувала свої лави для боротьби з революцією, для знищення всіх завоювань пролетаріату в революцію 1905 року. Післяреволюційне тріліття (1908—1910 рр.) було періодом розгула чорносотенної контрреволюції, ліберально-буржуазного ренегатства і пролетарського суму та розначу. «Три роки страт, переслідувань, диких розправ знищили десятки тисяч одних «ворогів» самодержавства, замкнувши в тюрми і виславши в заслання сотні тисяч других, залякали ще сотні й сотні тисяч третіх».²

В таке тріліття найшаленішого розгулу контрреволюції народні маси, найбільш пригнічені, придавлені, залякані усяким переслідуванням, не могли не тільки боротися за покращення своїх умов життя, але й відстояти попередні свої завоювання під час революції 1905 року.

Розгул поліцейсько-поміщицької влади, тюрми, заслання на каторгу, смертні вирокі привели до падіння забастовочного руху. Але і в умовах столипінської реакції боротьба пролетаріату і селянства не припинялася: робітники відступали з боем, протестуючи проти зниження зарплати і збільшення робочого дня. |

Про настрої робітників того часу дізнаємося з рапорта прилуцького повітового ісправника, в якому він писав: «Большинство рабочих местных фабрик и заводов и других промышленных предприятий настроены революционно и в этом отношении они тайно объединены, хотя также к активным действиям не прибегают».³

По всій Росії в підприємствах, підпорядкованих наглядові фабричної інспекції, бастувало:⁴ (Див. таблицю на стор. 118 вгорі).

Отже, в 1908 році по всій Росії бастувало 176.101 чоловік, в 1909 р. — 64.106, а в 1910 р. — 46. 623. Проти 1907 року в 1909 році число бастуючих зменшилося більше, ніж у 10 раз. Особливо різко ушало в ці роки число політичних забастовок. В 1905 році їх було 8.209; в 1908 р. — 464; в 1909 — 50, а в 1910 — 8. Якщо в 1905 році з політичних причин виникло 64% всього числа забастовок,

¹ Цитуємо по газеті «Звезда», № 25 за 1911 рік.

² В. Ленин, Соч., т. XIV, с. 392.

³ ЦАР, Полтавский розыскной пункт № 10 за 1908 г., Л. 364.

⁴ В. Ленин, Соч., т. XVII, с. 160.

то в 1910 році уже тільки 8%. Якщо в 1905 році на користь підприємців закінчилось всього 29,4% забастовок, то в 1909 році на їх користь закінчилось уже 80% забастовок.

Роки	Число забастовок		Число бастуючих робітників	
	Всього	% всіх підприємств	Всього	% всіх підприємств
1905	13995	93,2	2863173	163,8
1906	6114	42,2	1108406	65,8
1907	3573	23,8	740074	41,9
1908	892	5,9	176101	9,7
1909	340	2,3	64166	3,5
1910	222	1,4	46623	2,4

Так само ішов снад забастовочного руху і на Україні. Число забастовок у підприємствах, підпорядкованих наглядові фабричної інспекції, з 867 — у 1905 році знизилось до 410 — в 1906 р., до 398 — в 1907 році і 52 — в 1908 році. Кількість учасників забастовок упала з 133.298 — в 1905 році до 57.538 — в 1906 році, 52.992 — в 1907 р. і 7.362 — в 1908 р. А в 1909 році кількість забастовщиків ледве-ледве перевищувала 4.000 чоловік.

По окремих губерніях України в ці роки кількість забастовщиків розподілялася так:¹

Губернії	1906 р.	1907 р.	1908 р.
Волинська	298	1349	90
Катеринославська	7254	5796	1716
Київська	8593	7159	245
Подільська	1599	1121	—
Полтавська	2753	547	20
Харківська	13532	12707	320
Херсонська	19206	22151	4971
Чернігівська	4303	2162	—
Разом:	57538	52992	7362

В підприємствах Донбаса, підпорядкованих гірничому наглядові, за неовними даними, бастувало в 1907 році до 10.000 робітників, в 1908 р. — 2.200; в 1909 р. — 3.200, а в 1910 році всього 600 робітників.

В ці роки не було будьскільки примітних робітничих виступів, навіть у революційні пролетарські святі, ні в Росії, ні на Україні.

¹ А. Пажитнов, Очерки по истории рабочего класса на Украине, с 126.

Забастовки того часу були переважно оборончого характеру, робітники боролися проти погіршення своїх умов праці. Проводити широку, навіть оборонну, боротьбу робітники не мали змоги; економічна депресія й загроза безробіття примушували робітників миритися тимчасово з гіршими умовами праці.

Занепад робітничого руху в роки столипінської реакції був безпосереднім наслідком поразки робітників. Економічна депресія тільки стимулювала його.

Починаючи з 1910 року, коли промисловість вступила в період нового піднесення, забастовочний рух пролетаріату знов почав рости.

РОЗДІЛ IV

МЕНШОВИКИ І БІЛЬШОВИКИ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ РЕАКЦІЇ НА УКРАЇНІ

БОРІТЬБА БІЛЬШОВИКІВ ПРОТИ ЛІКВІДАТОРІВ, ОДЗОВІСТІВ, ТРОЦЬ- КІСТІВ, ПРИМИРЕНЦІВ І НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ

Розпад і розклад в середовищі попутників революції. Після поразки революції 1905 року почався розклад і розпад серед попутників революції. Розпад і занепадництво особливо посилилися серед інтелігенції і дрібнобуржуазних партій. Частина з них відкрито перейшла на сторону ворогів, а друга отаборилася в легальних організаціях і закликала пристосовуватися до столипінського режиму. Царська охранка вмilo використовувала занепадницький настрій, вербувала серед хитких елементів провокаторів і з їх допомогою громила революційні організації, знищувала кращих синів пролетаріату.

Наступ контрреволюції йшов і на ідеологічному фронті. В літературі виступила група письменників, які в своїх творах — «криткували» і «громили» марксизм, опцьовували революцію, глумилися з неї, оспівували політичне зрадництво, моральний розклад.

В області філософії появилися різні політично-ідеалістичні течії, спрямовані проти філософсько-теоретичних основ марксизму, тобто проти діалектичного і історичного матеріалізму. Частина інтелігентів, які вважали себе марксистами, дійшли до того, що стали проповідувати необхідність створення нової релігії (так звані «богосукачі» і «богобудівники»).

Треба було дати належну відповідь цим течіям, відстояти теоретичні основи марксистської партії, матеріалістично узагальнити все важливе й істотне, що було набуто наукою за період від смерті Ф. Енгельса. Це завдання виконав В. І. Ленін в своїй книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм», яка вийшла в світ у 1909 році.

В роки реакції було надзвичайно трудно працювати в партійних організаціях. Нестійкі елементи, не мігши пережити злигоднів цього важкого періоду, виходили з революційних організацій. Покидали ряди більшовицької партії попутники, щоб позбутися переслідувань охранки.

Найбільшої катастрофи зазнали на Україні меншовицькі організації. В соціал-демократичних організаціях України був великий прошарок дрібнобуржуазних елементів, які перебували під впливом меншовиків. В наслідок відходу цих нестійких елементів з партійних організацій, кількість членів партії різко зменшилася. Інтелігенція майже всюди залишала ряди РСДРП. Наприклад, пишучи про стан Харківської організації, більшовицька газета «Пролетарій» зазначала: «Інтелігенції в організації, крім неба-

гатьох винятків, зовсім нема і працювати доводиться скрізь робітникам.»¹

Газета «Пролетарий» вказувала на відсутність інтелігенції в Катеринославській соціал-демократичній організації, а також в багатьох інших місцевостях України. Великий вплив попутників революції з соціал-демократичних організацій почався наприкінці 1907 року, після третього червня перероботу, коли царська розправа над революціонерами досягала нечуваних розмірів.

Розгром соціал-демократичних організацій на Україні. Восени 1907 і весною 1908 року на Україні майже всюди відбулися великі розгрома соціал-демократичних організацій. Особливо тяжкі були розгрома організацій в найбільших центрах України — Харкові і Києві. В кінці 1907 року в Києві було заарештовано весь склад Південно-російської конференції, що відбувалася там.

В результаті розгрому, Харківська організація на деякий час майже припинила свою роботу. За даними кореспонденції більшовицької газети «Пролетарий», уже літом 1907 року «тут не було майже ніякої роботи. Була велика провокація і обшуки та арешти відбувалися один за одним».²

Про тяжкий стан Харківської партійної організації в цей час можна дізнатися ще й з рапорта місцевої охоранки директорові департаменту поліції від 3 жовтня 1908 року. «Після арешту великої друкарні місцевої соціал-демократичної організації, — вказувалося в рапорті, — ніякої соціал-демократичної літератури в місті Харкові не видавалося.»³

За словами «Рабочей Газеты», Київська організація наприкінці 1908 року «була майже розбита, а ті її сили, що лишилися, очищали організацію від провокації. В 1909 році робота зовсім припинилася.»⁴ Від Катеринославської організації, яка була колись центром досить широкого соціал-демократичного об'єднання, лишилися тільки мізерні рештки. Подібний стан був і в Донбасі. З двадцяти шести організацій Юзово-Петрівського району на кінець 1908 року залишилось тільки 4, та й ті ледве-ледве животіли. В Одесі було не краще. «В кінці 1908 року і на початку цього року (тобто 1909, — Ф. Л.) діяльність існуючої в м. Одесі соціал-демократичної організації начебто завмерло, ніякої діяльності з боку цієї організації не проявлялося.»⁵ Так була справа з партійною роботою по всій Україні.

Невипадково, що на V загальноросійській партійній конференції, що відбувалася в Парижі 3—9 січня 1909 року (21—27 грудня ст. ст. 1908 р.), українські організації (Харків, Київ, Одеса, Катеринослав) були представлені лише одним делегатом, та й той не був обраний, а посланий меншовицькою верхівкою.

В 1909—1910 роках репресії царизму проти соціал-демократичних організацій стали ще жорстокішими. В Києві і в Харкові літом 1909 р.

¹ «Пролетарий», № 45 за 13(26) червня 1909 р., с. 6.

² «Пролетарий», № 17, 1907 р.

³ ЦАР, Фонд 00, спр. 1—401, арк. 272.

⁴ «Рабочая газета», № 2, 1910 р.

⁵ ЦАР, Фонд Південного (Одеського) районного охор. від., спр. 24 за 1909 р., арк. 37, 83, 39.

сталися знов величезні провали, в наслідок чого партійне життя ще більше було підірвано. В цей час особливо великих переслідувань зазнали Миколаївська й Одеська організації. Вони в 1909—1910 рр. були так розгромлені, що зовсім припинили на деякий час свою роботу. Таке було становище соціал-демократичних організацій в роки реакції. Цю обстановку по-різному сприйняли й оцінили меншовики і більшовики.

Розпад меншовицької організації «Спілки» та УСДРП. Меншовики відступали в паніці, не вірячи в можливість нового революційного піднесення. Вони зрікалися революційних вимог, програм, лозунгів партії і хотіли зовсім ліквідувати нелегальну партію. Такого роду меншовиків стали називати ліквідаторами. Всі характерні риси ліквідаторства мали передумови в меншовизмі. Зв'язок ліквідаторства і меншовизму яскраво позначається і в персональному складі ліквідаторів. Вождями ліквідаторів явилися такі особи, як Аксельрод, Мартинов, Дан, Мартов і інші лідери меншовизму.

Вимоги ліквідаторів не обмежувались ліквідацією нелегальної партії, вони вимагали ліквідувати і самий революційно-марксистський світогляд. Ліквідатори відкрито відмовилися від марксистської теорії і тактики пролетарської революції. В «Листі з Кавказу» (1909 р.) товариш Сталін указував, що ліквідатори в області програмній добиваються ліквідації програми-мінімум партії, приспособлення нашої програми до програми кадетів. Програмне ліквідаторство неминуче викликало ліквідаторство і тактичне — відмову від гегемонії пролетаріату. Товариш Сталін охарактеризував це тактичне ліквідаторство так: «Замість керівної ролі пролетаріату, який веде за собою селян, — керівна роль кадетської буржуазії, яка веде за ніс пролетаріат».¹

Програмне, тактичне і організаційне ліквідаторство меншовиків було тісно зв'язане з їхньою оцінкою поточного моменту і перспектив нової революції. Меншовицька література уже в 1907 році протягувала погляд, що після третечервеневого перевороту 1907 року почалася нова політика царизму, яка забезпечить вирішення нерозв'язаних 1905 роком завдань, що Росія капіталізується, «європеїзується» і що самодержавство переростає в конституційно-буржуазну монархію, отже нова революція, мовляв, стає непотрібною.

Всі ці ліквідаторські погляди популяризувалися легально-ліквідаторськими органами преси «Новая Заря», «Дело Жизни», які виникли в Росії в 1910 році. Цим легальним органам ліквідаторів всіляко допомагала царська влада. Меншовики все більш відкрито переходили на реформістські позиції. Вони відмовлялися від революційної програми пролетарської партії, від вимоги демократичної республіки, 8-годинного робочого дня і конфіскації поміщицьких земель. Тому то ліквідаторам непотрібна була підійняна пролетарська партія. Замість неї вони пропонували створити безформну легальну партію, яку могли б терпіти навіть Пуришкевич і Столипін.

В ліквідаторстві відбився процес відпадання від пролетарської партії її дрібнобуржуазних попутників, які прикннули до масової революційної партії в період піднесення першої буржуазної революції. Вказуючи на

¹ Сб. «Ленин — Сталин», т. I, с. 529, Партиздат ЦК ВКП(б). 1936.

класове коріння ліквідаторства. В. І. Ленін писав: «Ліквідаторський напрям в РСДРП є продукт російських дрібнобуржуазних відносин». ¹ Ліквідаторство є результат впливу контрреволюційного лібералізму на дрібнобуржуазну інтелігенцію, яка була в лавах РСДРП. Воно, писав далі В. І. Ленін, є «глибоке соціальне явище, нерозривно зв'язане з контрреволюційним настроєм ліберальної буржуазії, розпадом і розвалом серед демократичної дрібної буржуазії». ² Ліквідатори-меншовики були провідниками контрреволюційних ідей і настроїв лібералів на пролетаріат.

Подібну еволюцію переживала й українська соціал-демократична «Спілка», яка щільно примикала до меншовицької частини РСДРП. Під ударами реакції «Спілка» занепадала і руйнувалася. Арешт в березні 1908 року в Києві Головного комітету «Спілки» і ліквідація місцевих організацій в корені підірвали її роботу. А ті організації, що продовжували існувати, подібно до меншовицьких, скочувалися на ліквідаторсько-троцькістські позиції.

На початку 1908 року частина керівників «Спілки» зв'язалася з підлим зрадником інтересів робітничого класу Троцьким і стала видавати разом з ним наймерзотнішу газетку — віденську «Правду». Редакція цієї газетки була цілком в руках Троцького. В своїй газетці Троцький всіляко обстоював ліквідаторство, вів боротьбу проти Леніна і більшовиків.

В січні 1909 року відбулася конференція «Спілки», на якій були представлені Бердичівська, Житомирська, Новоград-Волинська організації та закордонна група. На конференції були присутні секретар тимчасового головного комітету (створеного перед конференцією) і оргкомісія по скликанню конференції. Представник від троцькістської «Правди», якого запрошувала конференція, не прибув. Ухвали цієї конференції мали меншовицький характер. Все ж. не зважаючи на ліквідаторський напрям конференції, вона не визнала віденську «Правду» своїм офіціальним органом. З четвертого номера після конференції троцькістська «Правда» уже виходила без зазначення, що вона є органом «Спілки».

Оскільки на конференції не була зовсім представлена така значна організація, як Полтавська, і мало були представлені організації Київська та Чернігівська, ухвали її авторитету не мали. Проти її рішень висловили протест найбільші організації — Подільська і Волинська. Тоді в квітні 1909 року, з ініціативи одного з керівників «Спілки» Баска-Меленевського, було скликано другу конференцію, яка намагалася протипоставити себе першій і зайняла позицію в дусі «Правди» Троцького. Це була остання конференція «Спілки». Після неї вийшов тільки один номер «Известий» закордонного комітету «Спілки» цілком ліквідаторського характеру. В ньому були вміщені статті таких махрових ліквідаторів, як Мартинов, Дан і Мартов. Після цього «Спілка» зовсім розпалася й припинила свою діяльність. Правда, останній документ «спілчан» був виданий в 1912 році. Це лист одного з керівників «Спілки» Баска-Меленевського «До всіх спілчан», від початку до кінця проїнятий тим же ліквідаторським духом.

В роки реакції стан розвалу і розброду переживали й українські соціал-демократи (УСДРП). З наступом реакції безперервно зменшувалась

¹ В. Ленін, Соч., т. XIV, с. 341.

² Там же, с. 207.

кількість членів УСДРП. Якщо в кінці 1905 року в лавах УСДРП було більше 6.000 чоловік, то на початку 1907 року залишилось тільки 3.000, а в 1908 році майже зовсім не було діючих організацій, коли не брати до уваги київської, в якій зрідка проявлявся кволий пульс життя, та кілька зовсім безсилих студентських товариств. Протягом 1908—1909 років УСДРП нічим не виявила своєї життєздатності. Єдиним доказом, що організація не зовсім замерла, був вихід з кінця 1907 до половини 1909 року легальної газети «Слово», на якій стояла марка УСДРП. Та й ця газета закрилася.

Оживлення УСДРП почалося з кінця 1909 року, коли з ініціативи представників студентських організацій та емігрантів було скликано нараду УСДРП у Львові. На Львівській нараді було ухвалено видавати газету «Праця», перший номер якої вийшов невдовзі після того.

Інша частина УСДРП об'єдналась навколо своєї газети «Робітник», яка по суті стала офіційним органом ЦК УСДРП.

Таким чином в лавах УСДРП наприкінці 1909 року склалися дві течії в особі її органів «Праця» і «Робітник». Група УСДРП, що об'єднувалась навколо газети «Праця», домогалася створення такої національної політичної організації українського пролетаріату, яка б могла існувати легально і займатися тільки культурно-освітньою діяльністю. Ця частина організації УСДРП все більше скочувалась на рейки буржуазного націоналізму.

Та частина українських соціал-демократів, що об'єдналась навколо газети «Робітник», спрямувала всі свої зусилля на те, щоб удержати УСДРП на позиціях, в своїй основі меншовицько-ліквідаторських. Між цими групами точилася боротьба, яка загрожувала розколом. Такий стан примусив ЦК скликати конференцію для усунення розходжень.

Конференція УСДРП відбувалась в Києві в першій половині 1910 року. Вона є яскравим показником розвалу і занепаду УСДРП. На конференцію прибуло тільки 4 делегати (від Києва, Харкова, Катеринослава і Москви) та 3 члени ЦК. Від групи «Праці» не явився жоден представник. Через відсутність значної більшості делегатів, присутні вирішили назвати свої засідання не конференцією, а нарадою представників від організацій. Крім того, тут же було ухвалено «з'їзду чи конференції... в найближчому майбутньому не скликати з огляду на вияснення сумного становища організації і відсутність в них свідомих працівників.»¹

Цією нарадою було ухвалено припинити видання «Робітника» і «Праці» і замість них заснувати загальний орган «Наш Голос». Але розходження в УСДРП були настільки великі, що «Наш голос» після кількох номерів припинив своє існування.

Так, під ударами столичинської реакції розпадалась УСДРП. Цього не міг замовчати і «Наш Голос», який в передовій статті № 3 писав: «Українська с.-д. переживає типовий для нашого часу кризис». ² Цей кризис охопив і всі місцеві організації УСДРП. Більшовицька газета «Пролетарій» в № 41 від 21 січня 1909 р. відмічає, що в Полтаві українські с.-д. розсипалися.

¹ ЦАР, ф. Полтав. губ. жанд. упр., спр. 20 за 1910 р., арк. 60.

² Там же, за 1910—1912 р.р., арк. 42—44. спр. 22.

В роки реакції УСДРП і «Спілка» майже ніякого впливу на робітничий клас України не мали. Вплив меншовиків також все більше падав серед пролетаріату України. Це пояснювалось, поперше, розбродом і заєпадом меншовицьких організацій і, подруге, ще й тим, що робітники все більше переконувалися в зрадничтві меншовиків. В багатьох місцях робітники протестували проти меншовицької агітації, не хотіли одержувати їхню літературу. З Харкова писав кореспондент газети «Пролетарій»: «Меншовицька література в таких великих районах, як паровозобудівний і залізничний, не має успіху.»¹ Подібні факти були і в інших місцях України.

Боротьба більшовиків проти одзовістів, троцькістів і примиренців. Дрібнобуржуазні попутники в пролетарській партії були в наслідок стикання пролетаріату з дрібнобуржуазним середовищем, в наслідок того, що пролетаріат не був відділений китайською стіною від найрізномірніших шарів дрібної буржуазії. В Росії і на Україні, де дрібна буржуазія була численна, велика кількість попутників становила цілком природне явище.

В найтяжчий для пролетаріату момент попутники особливо наочно показали своє справжнє лице. Невелика групка дрібнобуржуазних попутників і нестійких елементів, що були в лавах більшовиків, у 1908 році виступили з вимогою одізвати робітничих депутатів з III Державної Думи і взагалі припинити всяку роботу в легальних організаціях. Звідси вона й дістала назву «одзовісти». Вони були згодні з тим, що в Росії об'єктивні завдання буржуазно-демократичної революції не розв'язані, що через ці причини нова революція немінуча. Але вони не розуміли того, що після 3 червня 1907 року в історії Росії настав своєрідний період історичного розвитку, тому й, готуючись до нового революційного піднесення, треба було враховувати ці обставини.

«Підготовка до нової революції, — писав В. І. Ленін, — не може обмежитися повторюванням того, що вона немінуча: підготовка повинна полягати в такій постановці пропаганди, агітації і організації, яка враховувала б своєрідність цього перехідного становища.»²

Використання чорносотенної III Думи як трибуни для агітації, так само як і використання пролетарської партією всіх інших легальних можливостей при даних історичних умовах, потрібне було в інтересах підготовки нової революції. Не рішучий наступ, а підготовка і збирання сил для дальшого наступу — в цьому полягало завдання даного періоду. В. І. Ленін указував: «...вміти поставити цю позбавлену зовнішнього блиску діяльність, вміти використати для неї всі ті нанівідкриті установи, що властиві епосі чорносотенно-октябристської Думи, вміти відстояти і на цьому ґрунті всі традиції революційної соціал-демократії, всі лозунги її недавнього геройського минулого, весь дух її роботи, всю непримиримість її щодо опортунізму та реформізму, — ось завдання партії, ось завдання моменту.»³

Частина одзовістів доводила, що перш ніж відкликати соціал-демократичну фракцію з Думи, треба поставити їй ультиматум. Треба вимагати від депутатів в Думі проведення революційної лінії, і якщо вони цієї ви-

¹ «Пролетарій», № 17 за 20 жовтня 1907 р., с. 8.

² В. Ленін, Соч., т. XIV, с. 293.

³ Там же, с. 297.

моги не виконають, треба негайно їх відізвати, — заявляли ультиматисти. Це були, як указував Ленін, «соромливі одзовісти». Ультиматисти були різновидністю одзовістів. Вони боролися проти Леніна і ленінської лінії. Своєю лінією одзовісти відривали партію від робітничого класу, позбавляли її зв'язку з безпартійними масами, намагалися замкнутися в підпільні організації і, таким чином, ставили партію під удар, відбиваючи у неї можливість використовувати легальні прикриття. «Одзовісти не розуміли, що в Державній Думі і через неї більшовики можуть впливати на селянство, можуть вигривати політику царського уряду, політику кадєтів, які обманним шляхом намагалися повести за собою селянство.»¹

Своєю політикою одзовісти чинили перешкоди в збиранні сил нового революційного піднесення. От чому Ленін указував, що «одзовізм є меншовизм навиворіт, що він неминуче веде теж до ліквідаторства, тільки трохи іншого виду...»²

Одзовісти завдали великої шкоди робітничій справі. Вони дали можливість меншовикам-ліквідаторам укритися в легальних організаціях і отруювати свідомість робітничих мас.

На Україні найбільшої шкоди одзовісти завдали в Одесі. Там склався в кінці 1908 року міцний гурток одзовістів під назвою «Пересіпської групи». Вони вели дезорганізаторську підривну роботу. Одеські одзовісти виступили проти проведення роботи серед моряків порту, вони боролися також і проти організації професілок і т. д. Для боротьби з більшовиками одеські одзовісти уклали блок з ліквідаторами-меншовиками. Шкодили одзовісти і в багатьох інших соціал-демократичних організаціях України. Так, деякі члени Катеринославського комітету РСДРП, як повідомляв кореспондент газети «Пролетарий», теж схилилися «до рішучих кроків проти фракції» (думської — Л. Ф.), мабуть аж до одізвання.»³

Ідейний розброд і хитання, занепад і ренегатство ще з більшою силою проявилися серед народницько-есерівської інтелігенції. Від есерів відійшли до трудовиків селянські елементи, частина есерівської інтелігенції пішла в напівкадетську організацію «народних соціалістів», а деяка частина зовсім відійшла від політичної діяльності.

В 1908 році в партії есерів стався повний розвал. Есерівська газета «Революционная мысль» в лютому 1909 року в передовій статті писала: «Партія с.-р., як організація, не існує. Вона розбита і розкладена». Подібна картина була і на Україні. В Полтаві, писала газета «Пролетарий», с.-р. нічим своєї діяльності не виявляють, обмежуються лише «революціонуванням гімназисток».

Обер-бандит Троцький в роки реакції був серед ліквідаторів-меншовиків. Він був підліший і шкідливіший відкритих ліквідаторів, бо обдурював робітників, прикриваючи своє ліквідаторство революційною фразою. «Троцький, — писав В. І. Ленін, — став поводитися, як найпідліший кар'єрист і фракціонер. Базікає про партію, а поводить гірше, ніж усі інші фракціонери». Саме в ці роки Ленін назвав його «Ідушкою-Троцьким».

В 1912 році Троцький став організатором «Серпневого блоку», в якому

¹ Короткий курс історії ВКП(б), с. 128.

² В. Ленін, Соч., т. XIV, с. 108.

³ «Пролетарий» № 40, Женева, 1/14/ХІІ 1908 р.

об'єдналися всі антибільшовицькі групи і течії проти Леніна і його лінії. В цей блок входили ліквідатори, «спітчани» і одзовісти. Троцький і троцькісти, займаючи в усіх основних питаннях ліквідаторську позицію, маскували своє ліквідаторство центрризмом, тобто примиренством. Троцькізм був головною групою, яка насаджувала центрризм.

«Центризм, — писав товариш Сталін, — є поняття політичне. Його ідеологія є ідеологія приспособлення, ідеологія підпорядкування пролетарських інтересів інтересам дрібної буржуазії в складі одної спільної партії. Ця ідеологія чужа і противна ленінізмові».¹

В протигагу Серпневого антипартійному блокові Троцького було створено партійний блок прихильників збереження і зміцнення нелегальної пролетарської партії. В цей блок входили більшовики на чолі з Леніним і невеличка кількість меншовиків-партійців на чолі з Плехановим. Плеханов і його група меншовиків-партійців, хоч і стояли в ряді питань на меншовицьких позиціях, але рішуче відмежувалися від Серпневого блоку й ліквідаторів і стали добиватися угоди з більшовиками. «Ленін прийняв пропозицію Плеханова і пішов на тимчасовий блок з Плехановим проти антипартійних елементів, виходячи з того, що такий блок є вигідний для партії і згубний для ліквідаторів».² В. І. Ленін підкреслював, що зближення з плехановцями повинно відбутися «на основі боротьби за партію і партійність проти ліквідаторства, без усяких ідейних компромісів, без замазування всяких тактичних і інших незгод в межах партійної лінії».³

Товариш Сталін, будиши тоді в заслання, цілком підтримував цей блок. «На мою думку, лінія блоку (Ленін — Плеханов) єдино правильна; 1) вона, і тільки вона, відповідає дійсним інтересам роботи в Росії, які вимагають згуртування всіх дійсно партійних елементів; 2) вона, і тільки вона, прискорює процес визволення легальних організацій з-під гніту ліквідаторів, вириваючи йому між робітниками-меками (меншовиками, — Ф. Л.) і ліквідаторами, розсіючи і убиваючи останніх».⁴

Завдяки цій своєрідній тактиці єдиного фронту з плехановською партійною групою, більшовикам вдалося завоювати ряд робітничих меншовицьких організацій. Так було в Катеринославі, Києві і в інших містах. Більшовики поступово витісняли ліквідаторів з різних учільних легальних організацій і завойовували маси на свою сторону.

В роки реакції Каменев, Зінов'єв, Риков на ділі виявились прихованими агентами Троцького. Вони, будиши членами більшовицької партії, допомагали Троцькому вести підривну роботу проти Леніна. Каменев, Зінов'єв, Риков, Томський і інші підтримували опортуністів, перешкождали Леніну вести боротьбу з ліквідаторами і одзовістами. По суті вони були пособниками ліквідаторів справа і зліва. Про них В. І. Ленін писав так: «Потай допомагають ліквідаторам, також допомагають і одзовістам — ось доля примиренства, ось у чому безсиле та жалюгідне інтриганство».⁵

Всупереч Леніну і партії, примиренці умовилися з представниками ліквідаторів і одзовістів і скликали в січні 1910 р. пленум ЦК, який,

¹ Сталін, Питання ленінізму, вид. 9-е, с. 379.

² Короткий курс історії ВКП(б), с. 130.

³ В. Ленін, Соч., т. XIV, с. 288.

⁴ Збірник «Ленін і Сталін», т. I, с. 529—530.

⁵ В. Ленін, Соч., т. XV, с. 239.

не зважаючи на заперечення Леніна, прийняв опортуністичні рішення. Так, не зважаючи на заперечення Леніна, пленум ЦК ухвалив закрити більшовицьку газету «Пролетарий» і дати підтримку грінми газетці Троцького. Каменев увійшов в редакцію газети Троцького, і разом з Зінов'євим вони намагалися перетворити газету Троцького в орган ЦК. Однак, на вимогу Леніна січневий пленум ЦК прийняв постанову про осудження ліквідаторства і одзовізму. Примиренці на пленумі наполягали на троцькістській пропозиції, вимагали, щоб в резолюції були зовсім викреслені слова «ліквідаторство і одзовізм». Товариш Сталін пізніше сказав: «Пленум висловився за примирення з меншовиками, а значить і з Троцьким, всупереч Леніну, проти Леніна.»

Ленін вважав, що рішення пленуму, ухвалені в наслідок опортуністичної лінії примиренців, не можуть привести до єдності партії, що пленум допустив величезну «примиренську» помилку.¹

З примиренських рішень пленуму ЦК, проти яких застерігав В. І. Ленін, нічого не вийшло. Тільки більшовики підкорилися рішенням пленуму ЦК, закрили свій орган «Пролетарий», меншовики ж продовжували свій фракційний «Голос соціал-демократа» і гроші до каси ЦК не здали.

Більшовицькі організації України, очолювані Леніним і Сталіним, послідовно здійснювали свою революційну чітку партійну лінію. Вони вели непримиримо боротьбу з ліквідаторством і одзовізмом. В загальноросійська конференція РСДРП ухвалила ленінську резолюцію про засудження ліквідаторів, як агентури контрреволюційної буржуазії в робітничому русі. Керуючись ухвалами цієї конференції, більшовицькі організації України рішуче боролися з ліквідаторськими спробами. Так, наприклад, в ухваленій міським районом і Одеським комітетом резолюції зазначалося, що 1) ліквідаторство в суті своїй спрямоване проти існування нашої партії і тому є безумовно шкідливе й антипартійне; 2) багато ліквідаторів входять в організацію і під пранором соціал-демократії проводять руйнівницькі для партії погляди, міський район і Одеський комітет докладатимуть усіх сил для розкриття ліквідаторів і боротьби проти них.»²

Більшовики України, керуючись рішенням наради розширеної редакції більшовицької газети «Пролетарий», яка відбулася в 1909 р. в Парижі, осуджували одзовістів і виключали їх з своїх організацій.

ОФОРМЛЕННЯ БІЛЬШОВИГІВ У САМОСТІЙНУ МАРКСИСТСЬКУ ПАРТІЮ

Робота більшовицьких організацій України в роки реакції. Найбільш організовано в період реакції відступали більшовики. «З усіх розбитих опозиційних і революційних партій, — писав В. І. Ленін, — більшовики відступили в найбільшому порядку, з найменшою втратою для їхньої «армії», з найбільшим збереженням ядра її, з найменшими (глибиною та невиліковністю) розколами, з найменшою деморалізацією, з найбільшою здатністю відновити роботу найбільш широко, правильно і енергійно.»³ Більшовики, озброєні міркенстсько-ленінським

¹ В. Ленин, Соч., т. XV, с. 290.

² «Социал-демократ», № 11, 26(13) лютого 1910 р.

³ В. Ленин, Соч., т. XXV, с. 177.

ученням, зовсім по-іншому оцінили суть третєчервневої монархії, ніж меншовики. Резолюція більшовиків, ухвалена грудневою конференцією 1908 року, вказувала: «Загалом і в цілому безсумнівно, що об'єктивні завдання буржуазно-демократичної революції в Росії залишаються нерозв'язані. Триваючий економічний кризис, безробіття і голодування показують, що новітня політика самодержавства не може забезпечити умов капіталістичного розвитку Росії. Ця політика неминуче веде до поглиблення політичної боротьби різних класів. Основні фактори економічного і політичного життя, що спричинили революцію 1905 року, діють і далі і новий революційний кризис назріває при такому економічному і політичному стані неминуче.»¹

От чому більшовики були упевнені в тому, що в найближчі роки настане революційне піднесення і партія повинна збирати сили робітничого класу, готувати маси до нової революції.

Перед більшовиками лишалась та сама основна мета, що в 1905 році: повалити царизм, довести до кінця буржуазно-демократичну революцію, перейти до соціалістичної революції. Зміст загальнонаціональної програми боротьби за свободну, демократичну Росію більшовики висловлювали в трьох основних революційних лозунгах: демократична республіка, конфіскація поміщицької землі, 8-годинний робочий день.

Але тактика партії мусила змінитися, зважаючи на вплив революції. «В період 1907—1912 рр. партія змушена була перейти на тактику відступу, бо ми мали тоді підупад революційного руху, вплив революції; і тактика не могла не зважати на цей факт. Відповідно до цього змінилися і форми боротьби, так само як і форми організації. Замість бойкоту Думи — участь в Думі, замість відкритих позадумських революційних виступів — думські виступи і думська робота, замість загальних політичних стачок — часткові економічні стачки або просто затишся. Зрозуміло, що партія мусила піти в цей період у підпілля, масові ж революційні організації були замінені культурно-освітніми, кооперативними, страховими і іншими підзаконними організаціями.»²

Ленін і Сталін поставили перед більшовиками завдання зуміти зберегти в умовах жорстокої реакції найбільше революційних сил для дальшого наступу проти самодержавства, для боротьби за соціалістичну революцію. В умовах спаду революції партія повинна була відступати так, щоб зберегти старі і зібрати нові сили, відійти в підпілля з найменшими втратами і правильно поєднати нелегальну роботу з роботою в легальних робітничих організаціях. Більшовики, вмівши поєднуючи підпільну роботу з легальною, добилися серйозного впливу на робітничі групи чотирьох легальних з'їздів — народних університетів, жіночого, фабрично-заводських лікарів і антиалкогольного, які відбувалися в цей період. Більшовицькі виступи на цих з'їздах знаходили відгук в усій країні.

Більшовики, правильно оцінивши обстановку і застосували правильну тактику, зуміли відступити найбільш організовано, з найменшими втратами, з найменшою розгубленістю. Партія пролетаріату зберегла в умовах реакції свій прапор і свою організацію. Царський терор лише підірвав і

¹ В. Ленін, Соч. т. XIV, с. 445.

² Й. Сталін. Питання лєнінізму. 10-е вид., с. 49.

ослабив партійні організації, але ніякі переслідування не могли їх звести нанівець. Єдиною партією, яка і в період реакції мала глибоке коріння в масах, була партія більшовиків на чолі з своїм Ленінським центральним комітетом. В наслідок цього вплив більшовицьких організацій на пролетаріат і трудяще селянство в період реакції набагато зріс.

Уже на початку 1908 року більшовики Харкова спочатку в залізничному районі, а далі і в інших випускали листки, вели агітаційну і пропагандистську роботу. «Загальний тон роботи, — писала газета «Пролетарий», — розгортувальний. Партійні працівники, що стояли осторонь роботи, поступово починають брати участь. Ростає число гуртків. І вони починають правильніше функціонувати, міцніють зв'язки з професійними спілками, налагоджується робота серед селян».

Досить жваво працювали більшовицькі організації весною 1908 року в Одесі. Більшовицька організація встановила зв'язок з усіма робітничими районами і видавала нелегальну газету «Одесский рабочий». Ця газета мала величезний успіх серед трудящих. Крім того, Одеський комітет, в більшості складений з більшовиків, випустив ряд листівок. Не зважаючи на всі переслідування і тяжкий режим, листівки і газети йшли на фабриках на розхват.

В Миколаєві, що відіграв велику роль в історії більшовицької партії, літом і восени 1908 року видавалася нелегальна газета «Борьба», існував міцний партійний осередок на французькому суднобудівному заводі (тепер ім. Марті). Восени 1909 року Миколаївська організація випустила дуже важливий документ — звернення до всіх більшовицьких організацій України, в якому детально розвинула більшовицьку платформу, відмежовуючись від ліквідаторів і одзвістів — ультиматистів. Цим листком Миколаївська організація закликала всі більшовицькі організації України об'єднатися на ленінській платформі в боротьбі на два фронти — проти ліквідацетва справа і зліва.

В 1908—1909 роках існували партійні організації майже в усіх районах Донбасу. Правда, вони не тільки були відірвані від організацій інших районів, але не були зв'язані й між собою. Не припинили свою роботу в роки реакції і більшовики Катеринослава. «Партійне життя, — писала «Рабочая газета» про Катеринослав. — звичайно, не відзначається великим розмахом і жвавістю. Доводиться збиратися по 7—8 чоловік на заводі. Але все ж організація існує. В її центральний орган входять представники від величезної більшості заводів і від міста. Склад центра майже весь робітничий.»¹⁾

Величезну роль в справі виховання мас і налагодження партійної роботи на Україні відіграла більшовицька газета «Пролетарий», яку з захопленням читали на Україні. Газета «Пролетарий» допомагала робітничим організаціям України міцніти на більшовицькій точці зору.

Ще з більшою енергією відновлялися й міцніли більшовицькі організації з 1910 року, коли в Росії почалося революційне піднесення. Видатну роль у справі зміцнення партійних організацій України в цей час відіграла більшовицька газета «Звезда». Тисячі примірників цієї газети розходилися по містах України. Лише одна Чернігівська організація одер-

¹ «Рабочая Газета», № 1, 18(31) IX 1910 р.

жувала до 100 примірників «Звезды». Ця газета допомагала зміцнюватися більшовицьким організаціям України, вона згуртовувала їх навколо ленінського центрального комітету. Вплив цієї газети на піднесення партійної роботи був величезний по всій Україні.

На початок революційного піднесення в Києві склалася міцна партійна організація, яка і в роки реакції вважалася однією з найміцніших організацій в усій Росії. Вона відіграла велику роль в справі налагодження партійного життя на Україні, зокрема по скликанню VI загальноросійської конференції.

Підготовка скликання Празької конференції. Для того, щоб підготувати пролетаріат до нового революційного піднесення, треба було покінчити з опортуністичними течіями в партії, які намагалися розколоти робітничий клас, треба було оформити більшовиків у самостійну більшовицьку партію. Це завдання повинна була виконати VI загальноросійська партійна конференція, яку почали підготовляти більшовики.

В. І. Ленін в червні 1911 року скликав нараду членів ЦК, які перебували за кордоном. На цій нараді цекістів Леніну вдалося створити закордонну організаційну комісію (ЗОК), в завдання якої входило скликання конференції. Для цього ЗОК повинна була організувати об'їзд російських організацій і утворити російську організаційну комісію (РОК), обрачу діючими організаціями РСДРП. Тут же на нараді В. І. Ленін намітив і кандидатів до складу РОК від більшовиків. На першому місці він поставив ім'я товариша Сталіна. Незабаром товариша Сталіна знов було заарештовано, і брати безпосередню участь в РОК він не міг. Для підготовчої роботи в Росії ЗОК командувала в Росію своїх уповноважених на чолі з Серго Орджонікідзе. Ці уповноважені об'їхали найбільші організації, в тому числі й організації меншовиків-партійців, яких також запрошували на конференцію.

В підготовці більшовицьких організацій України до VI партконференції величезну роль відіграв тов. Орджонікідзе. Він ознайомив партійні організації України з ленінською оцінкою становища партії і підготував вибори делегатів на конференцію від українських організацій.

Свою активною роботою по підготовці партійних організацій до VI конференції РСДРП тов. Орджонікідзе підносив настрій більшовицьких організацій України. Приїзд тов. Орджонікідзе в ту чи іншу партійну організацію позбавлявав партійне життя. Як умів Серго Орджонікідзе мобілізувати маси до нової боротьби, можна бачити на досвіді Луганської організації. Ось що писала з цього приводу газета «Соціал-демократ»: «Приїзд агента (т. Орджонікідзе — Л. Ф.) Російської організаційної комісії, що зробив доповідь про конференцію, підніс настрій. На зборах було 15—20 чоловік. До конференції поставилися дуже прихильно і шкодували, що не можуть послати делегата, бо нема ще трьох місяців, як існує організація. Вирішили посилено заходитися коло зміцнення організації.»¹

Найбільші підпільні організації України висловилися за негайне скликання Всеросійської партійної конференції. Київський комітет РСДРП, на інформацію уповноваженого організаційного комітету тов. Орджонікідзе,

¹ «Соціал-демократ», № 26, 25 червня (8 травня) 1912 р.

визнав, що «скликання загальнопартійної конференції є насущною потребою даного моменту партійного життя.»¹

Київський комітет делегував свого представника для успішного проведення роботи по скликанню конференції і створенню РОК, а також прикомандирував одного з своїх товаришів в допомогу агентіві ЗОК. В ятанні про конференцію підтримувала нараду членів ЦК і Катеринославська організація. Вона ухвалила резолюцію в дусі Київської, уновновила представника Київського комітету репрезентувати і Катеринославську організацію в Російській ОК.² Перша нарада Російської організаційної комісії відбулася в жовтні 1911 року в Баку. На цьому засіданні від Києва і Катеринослава брав участь один делегат. В зв'язку з тим, що на другий день засідань почалися арешти членів наради, учасники наради змушені були виїхати до Тифліса, де й відбувалися всі дальші засідання. На цій нараді було сконструйовано на чолі з Серго Орджонікідзе Російську організаційну комісію по скликанню загальнопартійної конференції. В резолюції «Про конструювання» було сказано: «Збори делегатів (Бакінської, Тифліської, Київської, Катеринославської, Катеринославської організації) вважають своїм обов'язком сконструюватися в організаційну комісію по скликанню конференції, вжити всіх заходів до поповнення свого складу і діяльно взятися до підготовки і скликання конференції». Утворення РОК означало крутий поворот в усій обстановці партійної роботи. Вперше після багатьох років появилася повноважний орган, обраний діючими партійними організаціями Росії.

Підпільні партійні організації Росії, в тому числі й України, з радістю зустріли утворення практичного центру по підготовці партійної конференції. Всі більшовицькі організації вітали Російську організаційну комісію і приєднувалися до її ухвал. Конференція Київської організації РСДРП, яка відбулася в першій половині листопада 1911 року, прийняла резолюцію про підтримку РОК в її дальшій діяльності і ухвалила обрати делегата на конференцію. Тов. Орджонікідзе в своєму листі до Київської організації повідомляв, що резолюції Київської конференції будуть надруковані в центральному органі ЦК і що «вони будуть бомбою для багатьох панів».³

На початок 1912 року за схвалення роботи Російської організаційної комісії, за негайне скликання Всеросійської партійної конференції висловилося 26 партійних організацій. Таким чином скликання VI партійної конференції було підготовлено.

Празька партійна конференція. 18 (5) січня 1912 року в Празі (Чехословаччина) відерилась VI (Празька) конференція РСДРП. На конференції були присутні 15 делегатів, які репрезентували більше 20 підпільних організацій. Від України були представлені організації Києва, Катеринослава, Миколаєва і Луганська.

Оскільки на конференції були представлені майже всі діючі в Росії нелегальні організації, вона конституювалась як загальнопартійна конференція РСДРП, як верховний орган партії. Тому ця конференція мала фактичне значення з'їзду.

¹ «Соціал-демократ», № 23, 1(14) вересня 1911 р.

² «Соціал-демократ», № 25, 1911 р.

³ Цитуємо за журналом «Пролетарская революция», № 8, 1937, с. 179.

Празька конференція обрала більшовицький ЦБ, до складу якого ввійшли Ленін, Сталін, Орджонікідзе, Свердлов та інші. Було також створено Російське бюро ЦБ на чолі з товаришем Сталіним для керівництва революційною роботою в Росії.

Ця конференція мала величезне історичне значення. Вона вигнала з партії меншовиків, назавжди покінчила з формальним об'єднанням більшовиків в одній партії з меншовиками. Празька конференція оформила самостійне існування більшовицької партії, поклала початок партії нового типу, партії Леніна-Сталіна. Конференція в своїх рішеннях як головні чергові політичні лозунги партії висунула програму-мінімум — демократичну республіку, 8-годинний робочий день, конфіскацію всієї поміщицької землі. Під цими лозунгами більшовики і проводили дальшу роботу.

Партійні організації України цілком підтримували всі рішення Празької конференції. Так, Київська організація, заслухавши доповідь про роботу Празької конференції, вітала її рішення і ухвалила керуватися вказівками Центрального Комітету.

VI конференція відмітила перші ознаки нового піднесення робітничого руху в Росії і позбавлення партійної роботи. Уже починаючи з 1910 року в країні зростав забастовочний рух пролетаріату. Таким чином, більшовицьке передбачення про нове революційне піднесення цілком здійснилося. Наближався кінець торжества столипінської реакції. Крах столипінщини і нове піднесення революційного руху викликали дальший розпад третєчервневої монархії Миколи II. Столипін не міг відвернути революції. Самого його було вбито в Києві 1 вересня 1911 року. «Столипін умертвлений був тоді, — писав В. І. Ленін, — коли стукається в двері новий могильщик — вірніше, збираючий нові сили могильщик — царського самодержав'я».¹

Цим могильщиком був революційний пролетаріат.

Таким чином, спроба царського уряду по-своєму розв'язати назрілі завдання буржуазної революції в Росії, в тому числі й на Україні, провалилася.

Столипінська аграрна реформа на Україні, так само як і по всій Росії, зазнала краху.

Царизмові не вдалося, придушуючи революцію 1905 року, остаточно добити революційний рух і запобігти новій революції.

Пролетаріат України, під керівництвом більшовицьких організацій, знову почав виходити на широку арену класової боротьби, вливаючись в загальне русло нового революційного піднесення, що почалося по всій країні.

¹ В. Ленін, Соч., т. XV, с. 225.

ХРОНОЛОГІЯ

- 1906 (26 квітня) Призначення П. А. Столипіна міністром внутрішніх справ.
1906 (8 липня) Указ про розпуск Першої Державної Думи.
1906 (8 липня) Відставка міністерства Горемікіна. Призначення П. А. Столипіна головою ради міністрів з залишенням його на посту міністра внутрішніх справ.
1906 (8 липня) Введення в Петербурзі і Петербурзьк. губ. надзвичайної охорони.
1906 (11 липня) Циркулярна телеграма Столипіна губернаторам про посилення репресій.
1906 (23 серпня) Введення по всій країні військово-польових судів.
1906 (9 листопада) Опублікування аграрного закону Столипіна, який взяв курс на виділення куркульських господарств.
1906 Утворення тимчасового генерал-губернаторства в складі Бахмутського, Маріупольського і Славяносербського повітів Катеринославської губ., міста Таганрога і Таганрозького округу, а також Обласі Війська Донського. Установлення посади тимчасового генерал-губернатора Гірнозаводського району.
1906 Оголошення в стані надзвичайної охорони Сум і Сумського повіту.
1906 Утворення «Товариства для торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну» — «Продуголь».
1906 Початок виходу в Києві української буржуазної газети «Рада».
1906—1914 Видання в Києві «Молодої України» — газети для дітей старшого і молодшого віку.
1906 Видання в Києві української націоналістичної газети «Боротьба».
1906—1907 Видання у Могилів-Подільську газети «Світова Зірниця».
1906 Вихід першого і єдиного номера газети «Народня справа» в Одесі.
1906 Відкриття в Київському історичному музеї української народної виставки художніх виробів (килими, вишивання, посуд, тканини, дерев'яні вироби і т. п.) під назвою «Первая Южно-русская кустарная выставка».
1906 Організація «Просвіти» в Києві, Одесі, в Кам'янець-Подільську, Катеринославі, Харкові, Чернігові, Житомирі, Миколаєві.
1906 Видання в Петербурзі українського місячника «Вільна Україна».
1906 Видання в Харкові газети «Слобожанщина». Закриття газети місцевою владою.
1906—1911 Революція в Персії.
1906—1910 Могутній національно-визвольний рух в Китаї.
1907 (13 січня) Виступ К. Є. Ворошилова на мітингу робітників в Луганську.
1907 (10 лютого) Стачка робітників рудника Товариства Олександро-Дмитрівських кам'яновугільних копалень.
1907 (15—18 лютого) Підготовка В. І. Леніним проектів резолюції до V з'їзду РСДРП, які затверджуються і приймаються представниками Петербурзького і Московського комітетів, Московського окружного і обласного бюро Центрального промислового району.
1907 (25 лютого) Закриття в Харкові Професійного товариства булочників за участь в забастовці пекарів.

- 1907 (20 лютого) Відкриття II Державної думи.
- 1907 (2 березня) Викриття поліцією підпільної соціал-демократичної друкарні в Києві.
- 1907 (4 березня) Перші збори «Української громади» в II Державній Думі.
- 1907 (27 березня) Циркулярне розпорядження Столипіна губернаторам і земським начальникам про заборону всяких сходок і зборів в зв'язку з листуванням депутатів з селянами і висесення потім питань про селянські потреби на чергове обговорення.
- 1907 (2 квітня) Закриття в Катеринославі соціал-демократичної газети «Наш путь».
- 1907 (2 квітня) Закриття професійного Товариства прикажчиків в Харкові.
- 1907 (друга полов. квітня) III з'їзд УСДРП.
- 1907 (26 квітня) Стачка гірників Шмаківського рудника Південно-російського Дніпровського товариства в Криворіжжі.
- 1907 (30 квітня) Приїзд В. І. Леніна в Лондон. Відкриття V з'їзду РСДРП в Лондоні.
- Обрання Леніна до президії з'їзду.
- 1907 (25 травня—4 червня) Забастовка робітників Південної шахти Микитівського рудника.
- 1907 (травень) Стачка на Миронівському заводі в Канівському повіті.
- 1907 (1 червня) Виявлення в Катеринославі друкарні соціал-демократів з нелегальною літературою.
- 1907 (3 червня) Указ про розпуск II Державної Думи й опублікування нового виборчого закону («Положення 3 червня»).
- 1907 (3 червня) Широкі масові арешти, особливо серед залізничних службовців, в зв'язку з розпуском Державної Думи. В Петербурзі за три дні заарештовано коло 130 соціал-демократів, серед них членів ЦК РСДРП, і 30 членів загальноміської і військової організації.
- 1907 (4 червня) Спроба повстання в 77 полку і 21 саперному батальйоні в Києві.
- 1907 (9 червня) Арешт друкарні об'єднаного Катеринославського комітету РСДРП.
- 1907 (11 червня) Цар затвердив положення Ради міністрів про студентські організації і про правила скликання зборів у стінах вищих учбових закладів. Це положення остаточно знищувало автономію у вищих учбових закладах.
- 1907 (17 червня) Столипін телеграмою запропонував усім губернаторам вжити рішучих заходів проти сільськогосподарських стачок і забастовок, які почали виникати з наступом польових робіт.
- 1907 (7 липня) Забастовка робітників Пастухівського рудника Юзівського району.
- 1907 (19 липня) Південно-Російська конференція РСДРП в Києві.
- 1907 (28 липня) Смерть української письменниці Марко Вовчок (Марія Олександрівна Віленська).
- 1907 (серпень) Ліквідовано соціал-демократичну групу в Ніжині.
- 1907 (2 вересня) Смерть в Берліні українського драматурга і артиста Івана Карповича Тобілевича (псевдонім Карпенко-Карий).
- 1907 (20 жовтня) Страта Матюшенка — організатора повстання на броненосці [«Потьомкін»].
- 1907 (листопад) Розгром Конотопської організації РСДРП.
- 1907 (грудень) Закінчення В. І. Леніним роботи «Аграрна програма соціал-демократів в першій російській революції 1905—1907 рр.»
- 1907 (1 лист.) Почала свою роботу III Державна Дума.
- 1907 Запровадження загального виборчого права в Австро-Угорщині.
- 1907 Торгово-промисловий кризис в Європі, Росії і в Японії.
- 1907 Вхідження Росії до складу Антанті.
- 1907 Заснування «Українського наукового товариства в Києві».
- 1907—1909 Видання в Києві української газети «Слово» (орган УСДРП).
- 1907 Видання в Полтаві одного номера газети «Соціал-демократ», органу Полтавського комітету УСДРП.
- 1907 Видання журналу «Україна» замість журналу «Кієвская Старина».
- 1906—1908 Видання 4-томного словника української мови під редакцією Б. Грінченка.
- 1907 Оголошення Кременчуга з посадом Крюковом і Кременчуцького повіту в стані надзвичайної охорони із скасуванням воєнного стану.
- 1907 Оголошення всієї Київської губ., міста Сум з його повітом і Харківської губ. в стані посиленої охорони замість воєнного стану.

- 1907 Оголошення Олександрівського, Новомосковського повітів Катеринославська губ. крім селищ Амур і Нижнєдніпровськ, Новомосковського повіту, і також Єдисаветграда й Олександрії з їх повітами (Херсонської губо. замість воєнного стану в стані посиленої охорони.
- 1907 Оголошення Бахмузького, Маріупольського, Слав'яносербського повітів Катеринославської губ. замість воєнного стану в стані надзвичайної охорони.
- 1907 Продовження строку чинності стану посиленої охорони в Херсоні і його повіті.
- 1907 Продовження строку чинності посиленої охорони в Воронежській, Полтавській і Мінській губ.
- 1907 Оголошення Катеринослава, Катеринославського і Верхнєдніпровського повітів, а також селищ Амура і Нижнєдніпровська (Новомосковського повіту) в стані надзвичайної охорони замість воєнного стану.
- 1907 Оголошення Миколаївського градоначальства замість воєнного стану в стані надзвичайної охорони.
- 1908 (січень) Виступ семінаристів Житомирської духовної семінарії проти поліцейських обшуків.
- 1908 (20 лютого) Затвердження статуту Юзівського кам'яновугільного товариства.
- 1908 (5 березня) Убивство в Катеринославі чорносотенцями лідера трудовиків доктора Караваєва — колишнього члена II Державної Думи.
- 1908 (15 березня) Арешт соціал-демократичної друкарні в Одесі.
- 1908 (19 березня) Затвердження статуту чорносотенного «Клуба русских націоналистів» в Києві.
- 1908 (травень) Розгромлено Кременчуцьку організацію РСДРП.
- 1908 (18 червня) Вибух на Риковському руднику в Юзівці.
- 1908 (8 липня) Вибух на Олександрівському руднику в Юзівці.
- 1908 (27 липня) Арешт в Юзівці робітничих зборів з участю депутата Державної Думи — соціал-демократа Кузнецова.
- 1908 Захоплення поліцією соціал-демократичної друкарні в Києві.
- 1908 (жовтень) Анексії Боснії і Герцеговини Австро-Угорщиною.
- 1908 (14 грудня) Продовження строку чинності введеного в Тирасполі і його повіті (Херсонської губ.) стану посиленої охорони.
- 1908 (16 грудня) Ухвалення 32 смертних вироків у справі про захоплення Катеринославської залізниці (Горлівська справа).
- 1908 (21—27 грудня) Всеросійська конференція РСДРП в Парижі (груднева).
- 1908 Сенат затвердив рішення Полтавського губернського «Присутствія» про заборону Полтавської «Просвіти».
- 1908 Недорід в українських губерніях. Масове переселення селянства з України
- 1908 Вихід у Києві одного номера гумористично-сатиричної газети «Хрін».
- 1908 Революція в Туреччині.
- 1908 Смерть Володимира Боніфатьєвича Антоновича — українського історика (народ в 1834 р.).
- 1909 Початок промислового піднесення.
- 1909 Продовження строку чинності стану посиленої охорони в Київській губ.
- 1909 (січень) Всеукраїнська конференція «Спідки» з участю представників житомирської, бердичевської, гомельської і волинської організацій.
- 1909 (21 лютого) Утворення Т-ва Подільської залізниці.
- 1909 (1 березня) Арешт всього складу Петербурзького комітету РСДРП.
- 1909 (9 травня) Указ 9 листопада 1909 р. схвалено III Державною Думою.
- 1909 (липень) Виступ селян с. Златоустівка Маріупольського повіту проти переходу селян на одрубну систему господарювання.
- 1909 (28 липня) Затвердження статуту Катеринославського металургійного товариства.
- 1909 (28 липня) Затвердження статуту «Південно-Російського торгово-промислового товариства в Одесі».
- 1909 (28 липня) Затвердження статуту «Російського товариства для експлуатації кам'яновугільних копалень і антрацитових рудників в Довецькому басейні».
- 1909 (12 вересня) Продовження строку чинності стану посиленої охорони в Херсонській губ.

- 1909 (8 вересня) Страта 8 катеринославських робітників, що керували катеринославською стачкою в 1905 році.
- 1909 (жовтень-листопад) Звернення Миколаївської організації РСДРП до Харківської, Катеринославської, Одеської, Київської та інших південних організацій з пропозицією відновити об'єднання і закрити зв'язки в масштабі всього півдня на основі боротьби з ліквідаційством справа і зліва.
- 1909 Викриття провокатора Азефа — одного з лідерів партії есерів.
- 1909—1911 Видання в Києві газети «Село».
- 1909—1914 Видання в Києві щомісячного журналу «Українська хата».
- 1910 (січень) Видання П. А. Столициним наказу про заборону засновувати з іногородців товариства, за яким до іногородців було віднесено й українців.
- 1910 (травень) Селянське заворушення в Городнянському повіті Чернігівської губ. в зв'язку з виселенням на хутори. Сутічки з військом.
- 1910 (14 червня) Затверджений III Думою указ 9 листопада був виданий царським урядом як закон.
- 1910 (червень) Стачка робітників тютюнової фабрики в Черкасах, Київської губ., на ґрунті погіршення умов праці.
- 1910 (червень) Забастовка на металургійному заводі Гантке в Нижньдніпровську, яка закінчилась перемогою робітників. (Підвищено розцінки і поновлено на роботі коло 1000 звільнених робітників).
- 1910 (серпень) Закриття адміністрацією в Києві «Товариства службовців в сільському господарстві».
- 1910 (вересень) Селянські заворушення в Чорній Каменці, Гродзіві та інших селах Уманщини проти столицинської політики.
- 1910 (I листопада) Закриття адміністрацією в Харкові «Товариства взаємодопомоги осіб, що займаються ремісничою працею» (Товариство існувало 11 років, об'єднувало металістів і було зв'язане з іншими містами).
- 1910 (7 листопада) Смерть великого російського письменника Льва Миколаєвича Толстого.
- 1910 (листопаду) Демонстрація в Києві в зв'язку з смертю Л. М. Толстого.
- 1910 (16 грудня) Вихід першого номера більшовицької газети «Звезда».
- 1910 (грудень) Вихід першого номера більшовицького журналу «Мысль» в Москві.
- 1910—1913 Видання в Катеринославі української газети «Дніпрові хвилі».
- 1910—1914 Видання в Києві українського педагогічного журналу «Світло».
- 1910 Закриття адміністративним порядком київської «Просвіти».
- 1910 Продовження строку чинності стану посиленої охорони в Катеринославській й Чернігівській губ.
- 1910 Припинення чинності стану посиленої охорони в Херсонській губ. і надання Херсонському губернаторові особливих повноважень.
- 1910 Продовження строку чинності стану посиленої охорони в Київській губ. і зняття в Подільській та Волинській губ. стану посиленої охорони.
- 1910 Смерть М. К. Кропивницького — українського артиста і драматурга, одного з засновників українського театру.
- 1911 Масове виключення студентів за участь в заворушеннях з Московського, Варшавського, Юр'ївського, Київського, Харківського і Новоросійського університетів.
- 1911 (14 квітня) Арешт в Києві конференції українських соціал-демократів.
- 1911 (29 травня) Опублікування закону про земелустройні комісії.
- 1911 (1 червня) Початок міжнародної стачки моряків в портах Англії, Бельгії і Голандії.
- 1911 (25 липня) Закриття Чернігівської «Просвіти».
- 1911 (серпень) Стачка матросів Чорноморського флоту в Одесі.
- 1911 (1 вересня) Убивство в Київському оперному театрі П. А. Столицина співробітником охоранки Багровим.
- 1911 (17 вересня) Оголошення Італією війни Туреччині.
- 1911 (вересень) Народа Київської організації РСДРП по підготовці до Празької конференції.
- 1911 (23 жовтня) Анексія Триполі Італією.
- 1911 (жовтень-грудень) Російсько-персидський конфлікт. Бої між персидськими і російськими загонами.

- 1911 | 1912 Обговорення на засіданнях Державної Думи питання про утворення Холмської губернії.
- 1911 (20 листопада—4 грудня) З'їзд гірничих промисловців півдня Росії в Харкові.
- 1911 Відкриття в Одесі українського музично-драматичного товариства «Українська хата».
- 1911 Поширення чинності положення про земельні установи на Вітебську, Волинську Київську, Мінську, Могилівську і Подільську губ.
- 1911 Будівання Північно-Донецької залізниці.
- 1912 (5—17 січня) Празька партійна конференція більшовиків. Обрання до складу Центрального Комітету тов. Й. В. Сталіна.

З М І С Т

Передмова	
Розділ I. Столипінська реакція на Україні	
Третєчервневий переворот 1907 р. III Державна Дума. Наступ контрреволюції після придушення грудневого повстання 1905 р. Третєчервневий переворот 1907 р. III Державна Дума	6—17
Терор царського уряду проти робітників і селян, Заходи царизму проти революції. Ув'язнення в тюрми і заслання на каторгу революціонерів. Наступ капіталістів на робітничий клас. Закриття профспілок, нищення робітничої преси. Репресії царизму на селі. Реакційна атмосфера в учбових закладах	17—29
Національний гніт на Україні в період столипінської реакції. Заборона української мови в школах, театрі. Заборона шанувувати пам'ять Т. Г. Шевченка. Закриття «Просвіт» клубів наукових товариств. Утиски української преси в роки реакції. Розпалювання царизмом національної ворожнечі. Справа Бейліса. Посилення націоналістичних настроїв серед буржуазії та її партій. Більшовики в боротьбі проти націоналістичного дурману. Розвиток української культури і роль передових російських діячів	29—51
Розділ II. Аграрна політика Столипіна	
Соціально-економічні і політичні передумови аграрної політики Столипіна. Поворот в аграрній політиці царського уряду після революції 1905 р.	42—44
Аграрне законодавство Столипіна. Підготовка указу 9 листопада 1906 р. Указ 9 листопада 1906 р. Розгляд Указу 9 листопада 1906 р. в III Думі. «Закон 14 червня 1910 р.» «Закон 29 травня 1911 р. «Про землеустрій»	44—55
Запровадження аграрної політики Столипіна на Україні. Засоби запровадження в життя столипінських аграрних законів. Ставлення селянства до столипінських аграрних законів. Кількісні показники закріплення землі в особисту власність. Обезземелення селянської бідноти і зміцнення куркульства. Посилення диференціації селянства. Насадження хутірського та одрубного господарства. Діяльність Селянського банку. Переселення.	55—76
Селянський рух в роки столипінської реакції. Загальні риси селянської боротьби в роки реакції. Боротьба селянства проти поміщиків. Боротьба селян проти столипінського землеустрою	76—87
Економічні та політичні наслідки столипінської аграрної політики. Соціально-економічні відносини на селі в роки столипінської реакції. Кооперативний рух на селі. Крах столипінщини.	87—95
Розділ III. Стан промисловості України і робітничого класу	
Промисловість України в роки реакції. Застій промисловості України в роки реакції. Посилення процесу концентрації промисловості. Приплив іноземного капіталу в промисловість України. Промислове піднесення та його наслідки	96—105

Становище пролетаріату України і робітничий революційний рух. Безробіття. Наступ підприємців на робітничий клас. Падіння зарплати. Збільшення робочого дня на підприємствах України. Робітниче питання в III Думі. Ставлення більшовиків до законопроектів про страхування. Тяжкі умови життя і праці робітників. Спад революційного руху . . . . . 105—119

Розділ IV.

Меншовики і більшовики в роки столинінської реакції на Україні.

Боротьба більшовиків проти ліквідаторів, одзовістів, троцькістів, примиренців та націоналістичних партій. Розпад і розклад в середовищі попутників революції. Розгром соціал-демократичних організацій на Україні. Розпад меншовицької організації «Спільки» та УСДРП. Боротьба більшовиків проти одзовістів, троцькістів та примиренців . . . . . 120—128

Оформлення більшовиків у самостійну марксистську партію. Робота більшовицьких організацій України в роки реакції. Підготовка скликання Празької конференції. Празька партійна конференція . . . . . 128—133

Хронологія 134

12

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ

Сторінка	Рядок	Надруковано	Повинно бути
46	7 знизу	друге	друга
23	29 »	до 19/XI	до 19/XI 1907 р.
29	25 »	який	які
48	6 зверху	маси?	маси.
60	13 »	340 тисяч	3,4 тисячі
62	3 знизу	1919	1909
65	18 зверху	75 %	15 %
67	19 »	спробувана на- рацелами	спродувана парцелами
76	19 знизу	основний фонд	основний фон
77	14 зверху	Смуга панування	Смуга повного пану- вання 7
78	2 »	1909	1908
118	2 знизу	святі	свята
128	4 »	міркенстсько-	марксистсько-
129	4 зверху	домократичної	демократичної
133	5 знизу	бібьшовицьких	бідьшовицьких
136	12 »	1909	1906

«Нариси з історії України», зак. № 52.

ИПЕРИЕНО